

HET DRUKKERS JAARBOEK VOOR 1908

HET DRUKKERS JAARBOEK VOOR 1908

IMMER STREVEND

DERDE
JAARGANG

UITGEGEVEN MET MEDEWERKING
VAN VERSCHEIDENE VAKKUNDIGEN
DOOR IPENBUUR & VAN SELDAM TE
AMSTERDAM IN NOVEMBER MCMVIII

EEN WOORD VOORAF

Toen William Morris, wiens naam in bijna elk hoofdstuk van het Drukkers Jaarboek voorkomt, in 1891 de Kelmscott press oprichtte, was de drukkunst in een staat van grenzenloos verval. Schoonheid was nagenoeg geheel vreemd geworden aan ons vak, en zelfs de zoogenaamd „mooie" boeken, de groot 4° prachtwerken vertoonden èn in keuze van materiaal en letter, èn in compositie, èn dikwijls ook in technische uitvoering, zooveel zorgeloosheid, naast zooveel op valsch effect berekende pracht, dat het ons thans onbegrijpelijk toeschijnt dat deze boeken ooit met bewondering werden gadegeslagen.

Sinds dien tijd is veel veranderd en hoewel juist toen en door de geheele 19e eeuw heen veel werd gebazeld over de schoonheid en verhevenheid der boekdrukkunst, is toch eerst na 1891 het bewustzijn gekomen, dat de boekdrukker inderdaad een vak beoefent dat kunst kan voortbrengen, en werd hier en daar doelbewust gestreefd naar het maken van schoonheid. Hierdoor is de boekdrukkerij als bedrijf op een hooger niveau gekomen, en niet ten onrechte. Want hoe nuttig en onmisbaar een industrie ook moge zijn, indien zij geen schoonheid kan voortbrengen zal zij altijd beneden de bedrijven staan die dit wel kunnen, en de boekdrukkunst, „the art preservative of all arts", zooals men haar in Amerika noemt, vereenigt in zich de onmisbaarheid, en de nuttigheid en de geschiktheid tot het voortbrengen van schoonheid. Geen industrie vindt zoo veelzijdige toepassing, want zij draagt de wijsheid onder de menschen, zij verspreidt de kunst van het woord, zij is de steun van handel en nijver-

heid, zij is, in één woord, het hart en de ziel der beschaving.

Maar hoe nuttig en onmisbaar ons vak ook moge zijn door deze hooge roeping, voor den boekdrukker zelf ligge de hoogheid niet alleen hierin, voor hem zij het ideaal zijn industrie, waar hij kan, tot kunst te maken. Dat de boekdrukkunst ook deze roeping heeft, en waarlijk hare slechtste roeping is het niet, wordt, vreemd genoeg, juist door de boekdrukkers nog zoo weinig ingezien. Als men de hooge stapel drukwerk die van de nederlandsche persen komt, kon doorzoeken om de dingen van schoonheid daaruit te delven, hoe schraal zou de winst dan zijn. En dit toch behoefde niet zoo te wezen. Want al kan niet alles wat de drukker drukt, mooi zijn, al is zelfs een hoog percentage van het drukwerk niet mooi te maken, veel zou toch beter kunnen zijn en menig drukwerk, thans een ding zonder schoonheid, zou toch inderdaad wel mooi te maken zijn.

Zeer sporadisch verschijnt een boek dat goede kwaliteiten als drukwerk vertoont, en wel nimmer zal onze kunst op dien trap komen te staan dat alle drukkers, of alle uitgevers, zooals het jammer genoeg in ons land moet heeten, bij het maken van een boek welbewust naar schoonheid streven. En zooals het met het boekwerk is is het met het smoutwerk. Veel van het smoutwerk kan mooi zijn, en mooi met voorbedachten rade. Men bereikt dit niet door een randje te kiezen dat men wel aardig vindt, of door z'n nieuwste letter ervoor te nemen, of door wat beter materiaal te verwerken, dit alles zijn slechts factoren die de schoonheid kunnen steunen, de eigenlijke elementen der schoonheid zijn ze niet. De schoonheid van het werk des boekdrukkers zit vóór alles in het zetwerk en in het technische kunnen des drukkers. Onder zetwerk is te verstaan het arrange-

ment, de verdeeling, de goede verhouding tusschen formaat en zetsel, tusschen wit en zwart, tusschen kleur en kleur. Ook dit laatste, want geen zetter kan een uitstekend zetwerk maken als hij niet weet in welke kleuren zijn werk wordt uitgevoerd en hij het daarnaar kan opbouwen. De kunst des drukkers ligt, behalve in het zeer zuiver afdrukken van zijn werk, ook in het kiezen der juiste kleurnuances, in den zwaarderen of lichteren, den schraleren of vetteren druk. Daarom moet er samenwerking bestaan tusschen ontwerper, zetter en drukker. En het is die samenwerking die zoo dikwijls geheel ontbreekt.

Wie schoonheid maken wil moet trachten zich te doordringen met de kennis van schoonheid. Dit is een wetenschap die aangeleerd moet worden, wel een gevoelswetenschap waarvoor men aanleg moet hebben, maar toch een wetenschap. Nergens hebben onze zetters en drukkers gelegenheid de schoonheid van hun vak te leeren kennen; geen onzer tijdschriften gaat op dit zeer belangrijke deel der drukkunst in voldoende mate in, geen museum in Nederland toont iets op dit gebied. Dat onze zetters en drukkers hun vak naar deze richting niet verstaan is dus geen wonder, het ware een wonder als ze het wel verstonden.

Dat het Drukkers Jaarboek, het eenige orgaan, dat de schoone drukkunst voorstaat, nuttig werken kan, daarvan ben ik vast overtuigd, en ik heb het zeker vertrouwen dat het niet alleen nuttig werken *kan*, maar ook nuttig werken *zal*. Ik verheug mij daarom dat het succes der twee eerste deelen mij de uitgave van dit derde deel tot plicht maakte, dank zij den ijver der medewerkers zal ook dit deel zijn weg wel weder vinden.

AMSTERDAM

B. MODDERMAN
i. f. IPENBUUR & VAN SELDAM

DE BOEKDRUKKUNST
EEN KUNSTNIJVERHEIDSVAK

DOOR

TH. MOLKENBOER

Had de groote weder-opbloei van het kunstambacht wel volledig kunnen zijn zonder dat ook op 't gebied van de boekkunst nieuwe inzichten waardiger resultaten kwam leveren? Ik geloof het niet. Zelfs is het merkwaardig te moeten constateeren dat, historisch, zoowel in Engeland als in deze landen die groote verjonging van het ambacht zich voor 't eerst in een paar uitingen op boekdrukgebied openbaarde.

Men denke aan William Morris' bestrevingen omstreeks 1891 en al wat na zijn epoche-makend beginnen werd bereikt. Men gedenke het eerste optreden in Amsterdam van het toen gelijk gezinde drietal Dysselhof, Lion Cachet en Nieuwenhuys met hun in hout gesneden diploma's voor de Vereeniging van den Boekhandel.

Dat was een gebeuren!

Menigeen die 't zich toen niet begrijpen kon hoe een artist, een kunstenaar, zoo'n hoog wezen, zich kon vernederen tot zoo iets eenvoudigs, zoo iets banaals als een letterdruk, en .... men verwonderde zich hoe zoo'n man van hooge aspiraties zijn tijd en liefde kon geven aan 't zelf, zegge *zelf*, in hout uitsnijden van die gewone lettertjes.

't Leek jongens-spelerij. 't Leek belachelijk, en er waren er — en er zijn er zelfs heden nog — die meewarig hun schouders ophaalden over zooveel naïviteit, ... om van erger niet te spreken. Kunst, de hooge, groote kunst werd immers slechts met penseel en verven beoefend, en 't zich zetten tot wat die drie wilden was immers van den *artist* een *handwerksman* maken.

Hoe vernederend voor de kunst, hoe vernederend voor de langlokkige *kunstenaars*.

Maar de geschiedenis heeft de niet-begrijpenden geleerd en sedert zijn de hoofden verhelderd en de inzichten veranderd en is er een groote herleving van het kunstambacht gegroeid, die zeker min of meer van het optreden van die drie mannen het gevolg was.

Er was dan ook sinds dien in Holland bijna geen kunstnijvere van eenig talent die zich ook niet *zijn* krachten aan de boekkunst beproefde, zoodat er werkelijk van een herleving van ook dit ambachts-vak gesproken kan worden.

Er zijn te veel goede namen in deze te noemen dan dat het noodig zijn zou ze hier weer in herinnering te brengen. Genoeg zij het echter er op te wijzen dat de aard van het werk dat deze kunstambachters maakten, en hun ideaal zich gaandeweg uitgroeide en vervormde.

Waren Dysselhof en de zijnen begonnen zelf de moeilijke techniek van houtsnijden te beoefenen en hadden ze hun drukken zelf gemaakt, en, als precioza, in slechts zeer gering aantal, als kostbare ets-prenten geproduceerd, de na hen komenden konden deze nog zeer *vrije-kunst*achtige wijze van werken niet meer volgen.

Om oeconomische zoowel als om aesthetische redenen.

Want die enkele mooie drukken voldeden, door hun gering getal, niet aan het doel. Het waren wel kunst-drukken, maar zij konden niet met dezelfde oogen gezien worden als een *eenig* kunst-schilderij, zoodat er naar wijder basis voor dit soort werk moest worden gezocht.

De lithographie bood zich 't eerst als zeer geëigende reproductie-methode aan om grooter oplaag te kunnen bereiken waarvan ieder exemplaar die eigene vingerdruk van den artist zou

bezitten. Men kent het boekje van Nieuwenhuys, Jacques Perk, dat in zijn soort weer een tijdperk in de ontwikkeling van ons kunst-ambacht aanwees.

Grooter oplage, maar ook een beetje meer mechanische behandeling waren daar de onscheidbare elementen.

Later kwam de zincographie en met al zijn verscheidenheid, de reproductie langs mechanisch-chemischen weg, en door den tijd gedwongen — die groote oplagen vraagt voor weinig geld — zal het boekkunstvak zich *moeten* ontwikkelen met de hulp der machine.

De machine, de door de opkomende kunstnijverheidsbeweging zoo zeer veroordeelde, versmade en verguisde machine, zij toch is en blijft in onze hedendaagsche samenleving een uit den tijd voortgekomen hulpmiddel, een door oeconomie en heel onze samenleving bepaald middel (geen doel), waarover verkeerd te oordeelen vooral gebrek aan kijk op de maatschappelijke toestanden zou verraden.

Wij hebben de machine, we *moeten* haar hebben, het is nu de zaak ons niet te laten beheerschen door „het machinale" zooals zeer zeker langen tijd in het ambacht geschied is, maar de machine moeten we tot de willige uitvoerster maken van onze persoonlijke intellectualiteit.

Wat een machine aflevert is machinaal, ik geef het toe, voor zoover het in al zijn producten gelijk en gelijkvormig is, maar nu we dit weten moeten we juist van *die* eigenschap partij trekken om er iets mee te bereiken wat aan alle technieken tot nu toe onmogelijk was.

Van een machine handwerk te willen eischen is een ongerijmdheid, van een handwerk machinale fouteloosheid te vergen

is een onmogelijkheid. Wat ons tot voorheen in het handwerk bekoorde, dat persoonlijke in *ieder* stuk voor zich, dat zullen we misschien moeten missen bij machinewerk, maar er staat tegenover dat we een cachet aan het *geheel* kunnen geven dat een nieuwe schoonheid biedt.

De machinale letter, de gelijkmatige druk, de fouteloze kantigheid van zetsel en bewerking is een ander schoon dan de nu en dan artistieke nonchalance van het handwerk van weleer.

Het eene is niet beter dan het andere, maar 't is in den grond iets *anders*, omdat beide uit zoo in den *grond* verschillende omstandigheden voortkomen.

In onzen tijd is en moet de machine onze hulp zijn, maar die we in onzen macht hebben, die we tot onze dienaresse maken. Eerst dan kunnen we iets met en door haar bereiken. En, dat wat we bereiken, is wel heel anders dan wat voorheen werd gemaakt, 't heeft een andere aesthetiek, een ander ideaal, maar per slot is het toch ook maar om die schoonheid, dat rythme, die deugd te doen, die we, vroeger met het handwerk, meer lyrisch bezongen, thans, meer episch verkonden.

En dat zijn beide zeer verschillende idealen, die zeer verschillende basis tot uitgangspunt hebben.

Zoo dan de boekdrukker van heden niet meer de zelf uitvoerende artist en uitvoerder van zijn werk is, zooals bijv. dit bij de heeren Dysselhof c. s. het geval was, zoo mag toch zijn heel verschillend maar even doel-bewust streven door de kunstnijveren niet onderschat worden.

Waar bij 't begin der ambachtsherleving de voormannen nog hoofdzakelijk kunstenaars-ambachtslieden waren en een soort

kunst-ambacht beoefenden, d. w. z. hun nijverheidsproducten met evenveel voorzichtigheid behandelden als of het schilderijen waren, daar is dat alles in onze dagen anders. Het staat zelfs nog meer verschillend te zullen worden.

Niet meer het voortbrengen van slechts een paar zeer mooie dingen kan in het boekdrukkersvak het ideaal zijn, maar maatschappelijk en oeconomisch moet er nu gestreefd worden naar een machineproductie die, wat de *wijze* van haar ontstaan aangaat volkomen uit onzen tijd voorkomt, als product, als artikel, volkomen voor onzen tijd geschikt is.

En dan zal die drukkerskunst niet meer bestaan in de door een artist, geheel en al *persoonlijk* gemaakte mooie drukjes, die eigenlijk even zoo goed eenlingen zijn als de schilderijen van Rembrandt of Maris. Maar dan wijst onze tijd beslist naar iets anders.

Nu de algemeene zin voor schoonheid ook in drukwerken zoo gegroeid is dat er waarlijk een publiek voor dezen vorm van het schoone bestaat, nu moet er naar nieuwe banen gezocht.

Niet meer de handdruk van den kunstenaar, maar thans zegt de tijd dat het ideaal de machineproductie, door een bekwaam en schoonheid-dorstig intellect geleid, moet zijn.

In den druk als zoodanig kan niet meer als hoogste ideaal die „kleurigheid" van een met de hand gedrukte houtplaat komen, maar door de letter, de spaties, interlinies, de vignetten, inkt en papier kan men thans een *ander* ideaal bereiken dat meer van onzen tijd is, van 1908 — dan het kunstenaars ideaal van 1892.

En beide kunnen schoone dingen leveren, ofschoon zoo verscheiden van aspect, vooral zoo verscheiden van uitgangspunt.

Op die wijze is een machine, als hulp, een onmisbaar middel tot een doel, tot een *bewust* doel. De machine is dat doel niet, noch de fouteloosheid, of de gelijkvormigheid van het product, maar die eigenschappen van machinaal werk zijn nu tot deugden gemaakt. Maar men moet dat machinale in een ander licht, in andere combinatie zien en waardeeren dan voorheen.

Nu wordt er met de machine kunst gemaakt, niet om het machinale, maar om en door het intellect wat *leidt*.

Daar behoort thans een groote mate van vakkennis toe om 't in eenig kunstambacht tot iets te brengen. In den beginne was het slechts een quaestie van artistieken aanleg, smaak, schoonheidsgevoel en intuïtie.

De ambachten dringen zich hoe langer hoe meer tot hun eigen terrein terug, en, na geleerd te hebben van de artisten, hebben ze nu schoonheidssentiment en verantwoordelijkheids-gevoel, wat hen vroeger ontbrak.

En nu bestreven ze niet meer kunstuitingen te maken die als eenlingen hoog geschat worden als de eenling, het schilderij van een Israëls of Mauve, maar nu maken ze hun vak tot een deel van onze samenleving. Uit die sociale verhoudingen, de vraag en aanbod komt den aard van hun werk voort, de oplaag, snelheid van levering en de geldelijke aangelegenheden.

Zij trachten hun vak, dat nu, even als het herleefde meubelmakersvak en de andere métiers, een werkelijk in en door de samenleving levende nijverheid te doen zijn.

Maar nu anders dan voorheen toen het slechts een *industrie* was. Na wat ze geleerd hebben van de heele herleving van het ambacht is ook hun vak hen lief zooals ieder ambachtsman zijn vak lief heeft, omdat hij er uitdrukking mee geven kan van zijn

eigen willen, inzicht, ideaal. En als zoodanig, en naar de mate de intellectueele en aesthetische „Bildung" van een drukker is, zal zijn werk wel degelijk als een uiting van onze hedendaagsche gebruiks-kunst moeten beschouwd worden, en hij zelf als een kunstenaar, zij het dan ook een niet zoo absoluut onmiddelijk kunstenaar als een schilder.

Maar ook een architect is slechts middelijk de uitvoerder van zijn concepties. En zoo is het ook met de meeste meubelmakers, zelfs bij nog zeer veel vakken en ambachten, waar de „*leider*" onmogelijk altijd zelf de ontwerper en uitvoerder tegelijk kan zijn.

In vroeger eeuwen kon dat, moest dat, maar de in onze tijden zoo veranderde sociale omstandigheden hebben ook in deze, dus ook in de kunst, de dingen zoo grondig ommegekeerd.

Het eenlingenwerk voldoet niet meer aan onze gemeenschapszin en in het boekdrukkersvak moet de machine wel helpen om aan wat de tijd eischt te voldoen.

Al staat daarom met zijn werk en als werkman de boekdrukker van heden op een ander sociaal en ambachtsstandpunt dan zijn collega's uit den ouden tijd, onze tijd en al wat er in de laatste twintig jaren op 't gebied der kunsten aan 't om-worden is, stempelt hem, naar gelang van zijn persoonlijkheid tot een min of meer verdienstelijk werkelijk kunstnijverheidsman.

AMSTERDAM TH. MOLKENBOER

AMERIKAANSCHE BOEKKUNST

DOOR

S. H. DE ROOS

In mijn opstel over amerikaansch zetwerk in het vorige Drukkers-jaarboek noemde ik terloops het werk van eenige drukkers en uitgevers, in verband met de opleving der drukkunst in de Vereenigde Staten, daarbij tevens in uitzicht stellende, dit werk in een aan amerikaansche boekkunst gewijde bespreking uitvoeriger te behandelen. Dank zij de welwillende tegemoetkoming van eenige uitgevers en boekdrukkers ben ik in de gelegenheid, zij het ook slechts schetsmatig, eenigszins een beeld te geven van den huidigen stand der boekkunst in Amerika. Een geheel uitgewerkte studie over een zoo uitgebreid en veelomvattend onderwerp, zou allicht meer materiaal vereischen, dan eenige tijdschrift-artikelen en wat mij van ginds gewerd. De relaties van onze boekhandelaars strekken zich blijkbaar niet uit tot amerikaansche uitgevers, in elk geval zijn hier slechts enkele hunner uitgaven te koop, en dan nog meestal dezulken die om andere dan bibliofilische redenen, koopers vinden. Ongetwijfeld zal dit geringe aanbod in evenredigheid zijn aan de, door onbekendheid, geringe vraag en wellicht zijn hierbij ook handels-moeilijkheden in het spel, maar toch zou het voor velen een verheugenis zijn, indien wij hier meer uit Amerika te zien kregen.

Alvorens het werk der tegenwoordige drukkers te bespreken, zullen wij kortelijks den toestand nagaan waarin de boekkunst verkeerde voor de opkomst der beweging die er naar streefde meerdere schoonheid in de typografie te bereiken.

Het werk der vroegere amerikaansche typografen was, evenals dat van de europeesche vaklieden uit dien tijd, van een vrijuitgaande natuurlijke kracht, die nog van de tegenwoordig zoo zeldzaam voorkomende eerlijkheid van geest getuigt, den vakman

uit die dagen eigen. Het geringe aantal lettertypen hield hen ook op het goede spoor, zooals deze weder goed in overeenstemming waren met het beperkte karakter hunner uitgaven, hoofdzakelijk van historischen en theologischen aard. Gaandeweg echter kwamen er meer lettergieters die, door onderlingen naijver gedreven, telkens zoogenaamd nieuwe typen in den handel brachten, maar die daarmede inderdaad de typografie tot een tot nog toe ongekend peil deden dalen. Toch vallen uit dien tijd nog eenige goede letters en uitgaven te vermelden. Wij wijzen op het, door Bruce Rogers later met succes opnieuw gebruikte *Brimmer type* van de Riverside Press, het best te karakteriseeren als een tusschentype tusschen de nog wat schriele mediæval en de gevulder romaansch. Verder de romein van Hobart & Robbins, waarvan jammer genoeg de matrijzen jaren geleden door brand vernield werden, slechts eenig gietsel hiervan bevindt zich in het bezit der University Press. Van de uitgaven noem ik de standaard-edities van beroemde auteurs, zooals de octavos van Motley door Harper en die van Presscott door Lippincott en de duodecimo's van amerikaansche schrijvers door Ticknor en Field, alsook het eerste formaat (16mo) waarin omstreeks 1854 de *Library of British Poets* was uitgegeven door Little Brown & Co.

Zelfs de huizen die vroeger om hun intelligente werkkracht vooraan stonden, wisten bij de uitbreiding van de amerikaansche litteratuur zich aan de nieuwe eischen niet aan te passen door werk, dat van ruimere typografische opvatting getuigde. Werken van historischen, theologischen of bespiegelend filosofischen aard, alsook romans en de edities der klassieke dichters verschenen in tamelijk goede formaten, maar toch wist men de typografische uitvoering niet in overeenstemming te brengen met

de eischen der nieuwe literaire producten, evenmin als men voor het gewijzigde materiaal een geëigende uitdrukkingswijze vond, hoewel juist toen de zoo verscheiden literatuur overeenkomstige typografische vormen verlangde. Vóór de opleving der drukkunst waren de boekformaten en letters ouderwetsch en alledaagsch, de versiering schaarsch en slecht, en zoo de goede grondbeginselen van typografische kunst al niet schenen uitgestorven te zijn, waren zij voor 't minst vergeten.

Voordat wij het werk der jongeren behandelen past hier een woord over den nestor der amerikaansche typografen, Theodore Low de Vinne, over wiens leven en werk de Heer J. W. Enschedé (van Amsterdam) in het eerste Drukkers-jaarboek uitvoerig bericht. Bij al de door hem verworven vermaardheid is zijn werk toch niet baanbrekend te noemen, zoowel zijn zeer doorwrochte en van een uitgebreide kennis getuigende vakstudies, als de op zijn initiatief en onder zijn leiding geteekende en gesneden lettertypen, doen hem kennen als man van het behoud. Evenzoo getuigen de boeken die hij drukte voor de Grolier-club, een bibliofilen-vereeniging te New York, waarvan hij medestichter is, dat zijn streven niet zoozeer gericht was op artistieke compositie als op technisch kunnen. Duidelijk en kort typeerde hij zijn inzicht in een schrijven dat ik van hem ontving: „that my taste leans toward severe simplicity. I regard the present fashion of decoration as a real degradation to typography, especially so in its imitation of medieval fantasies".*) Maar toch heeft hij de verdienste, de nieuwere richting een vasten technischen grond onder de voeten gegeven te hebben, die ook nu nog geldend is

*) De vertaling der engelsche citaten is geplaatst aan het einde van dit opstel.

voor het middelmatig, meer gewoon opgevatte drukwerk. In het bijzonder voor de „magazines" van Scribner, Harper en de Century Co. De pagina's dezer in Amerika zoo algemeen verbreide en geliefde tijdschriften zijn als modellen aan te merken van dergelijk werk, zoowel van opzet als uitvoering. Toch stel ik er prijs op te verklaren, dat deze „monthlies" niet geheel voldoen aan de zoo rechtmatig geldende eisch van vlakversiering, daarvoor zijn ze te veel voor het groote publiek dat nog altijd graag prentjes ziet. Het doet aan onze bewering niets af dat de originalen dezer illustraties af en toe van de hand van zulke geraffineerd knappe „draughtsmen" zijn als de Shakespeare illustrator Abbey, of den ook als etser zoo gewaardeerden Joseph Pennell, welke laatste soms ragfijn, als spelende en soms zwaar beslist stadsgezichten en landschappen uitmuntend technisch voor de pers weet te bewerken, die van kleur soms goed bij de letter aansluiten, maar zelden decoratief van opzet zijn.

Nu wij toch eenige teekenaars noemden willen wij zeker een der meest decoratieve, Howard Pyle, niet voorbij gaan. Wel levert hij ook illustraties in de zich minder bij de boekletter aansluitende tonige wasch-manier, en blijkt hij door luchtig werk van alle markten thuis, maar toch heeft hij menig boek en tijdschrift geestig, frisch en ferm verlucht met zijn ietwat op de oude Duitschers (Dürer) geïnspireerde teekeningen. Eenige bekendheid met zijn werk hier te lande mogen wij veronderstellen door een artikel van Pol de Mont in de Vlaamsche School, jaargang '98, naar aanleiding van het door hem geïllustreerde kinderboek *The Wonder Clock*. Na deze meer teekenachtige uitweiding keeren wij tot de boekdrukkunst terug zooals deze was aan het begin van het nieuwe tijdperk in 1890.

Omdat Morris de groote baanbreker is der moderne boekdrukkunst, moeten we ook hier weer van hem uitgaan. Om Morris' invloed te typeeren laten wij volgen wat een der beste amerikaansche kunstenaars in ons vak, D. B. Updike, van hem vertelt in zijn lezing *Some revivals of Printing in the nineteenth century*, voor de Massachusetts Library Association, den 11den Januari 1906 in de Boston Public Library gehouden; „Now perhaps you will ask: In what does the modern revival in printing differ from others, and what makes you think so? To this I wish to explain, first, though the modern revival of printing originated with William Morris, that Mr. Morris was not a great printer, but was a great decorator. He therefore saw in the printed book certain decorative qualities which, not being decorators, the printers had failed to perceive. While I believe that Mr. Morris has been overpraised as a printer, I do not think he can be overpraised for one point in his influence on printing. As you know, both from his books and from his art, he loved the Northern style of decoration and design. There was something a little Teutonic in his whole point of view. He openly announced that he preferred Iceland to Italy, a liking which, counting out the climate, most of us scarcely share with him. He held, in common with Mr. Ruskin, a quaint view about the Renaissance, which he thought had done a vast deal of harm. About that matter, too, opinions may wel differ. But, on the other hand, he grasped a principle and taught a principle in his books which had been, after the first fifty years of printing, lost sight of, and which, to quote Mr. Charles Ricketts, is this: "*The novelty of a book made during the recent revival lies in the fact that it shows design in each portion of it, from type to paper, and*

from ,build' to decoration. Therein lies the difference between a book so understood and any other modern book printed before 1891; therein lies their affinity with the grand volumes of the Italian and German presses".

In other words, Mr. Morris's influence has made clear the unity of a book as a whole. Before he came upon the horizon, although there were many books that were good, it was often forgotten that merely beautiful paper, merely beautiful illustrations, und merely beautiful type did not make a beautiful book. A book is beautiful primarily — always granted that its treatment is appropiate to its subject — because the type, paper, imposition of the printed page upon the paper, presswork, and decorations are beautiful in themselves, *but above all beautiful in relation to each other."*

En verder Morris beoordeelende zegt hij: „if one looks at Mr. Morris's great books, the Chaucer and the trial pages of the Froissart, one is instantly struck with their harmony. It may be a harmony one does not like, the almost deafening harmony of a full orchestra; but, like all reformers, Morris made progess by overstating (typographically) his own case. And so his books do teach wonderful lessons by the proper accord of all their different parts into one delightful whole. Personally I do not care for Mr. Morris's books, because I am still of the opinion that books were meant to be read, and that no book is a good one that cannot be read, and read easily. I admire much more the remarkable volumes published by The Doves Press, in which the lessons wich Mr. Morris taught have been applied in a lighter and more classical method of typographical treatment".

In mijn vorig artikel noemde ik reeds de oprichting van *The*

Knight Errant, door een groep van geestdriftige jongeren in Boston als een mijlpaal in de geschiedenis der amerikaansche drukkunst. Ook ontstonden toen een aantal uitgeversfirma's, waarvan enkelen reeds zijn vergeten, en anderen slechts bekend zijn gebleven, meer om het excentrieke hunner uitgaven en het dilettantisme van hun literatuur dan om serieuzer kwaliteiten. Hoewel velen dezer uitgevers den geldelijk nadeeligen invloed ondervonden van hun te artistiek opgezette ondernemingen, hebben zij in hun werk modellen gegeven, die nu nog met uitstekend succes gevolgd worden door firma's, welke, gesteund door een groote financiëele draagkracht, zijn staande gebleven.

Velen der meest bekende drukkers en uitgevers van nu, waren zoo al niet direkt medewerkers der *Knight Errant, a quarter-yearley review of the liberal arts,* toch stonden zij in nauwe betrekking tot deze uitgaaf en hebben als zoodanig Small Maynard & Company, de Cheltenham Press van Kimball en wellicht ook de Merrymount Press van Updike hun ontstaan aan deze beweging te danken. Mr. Bertram Grosvenor Goodhue, een der meest smaakvolle en bekwame typografische sierteekenaars, van wiens vaardige hand het Merrymount type der Merrymount Press en de alom verbreide en gevierde Cheltenham bekend zijn, was een der voornaamste medewerkers aan dit kort bestaan hebbende periodiek.

Copeland & Day, beiden medewerkers aan dit tijdschrift, begonnen in 1893 hun uitgevers-loopbaan met het voornemen slechts mooie boeken uit te geven, waarvan het eerste was Rossetti's *House of Life,* in December 1893 ter University Press gedrukt, in een beperkte oplaag. De door Goodhue hiervoor geteekende bloemrijke randen en initialen, de randen aan

het begin der boekafdeelingen geplaatst, verraden, nogthans zonder Morris te imiteeren, diens invloed, ook de *Old style antique*, een letter gelijkend op onze mediæval egyptisch, komt vooral van kleurwaarde zeer dicht bij de Golden type van Morris, maar is gemakkelijker te lezen, waarom zij dan ook voor vele kunstvolle uitgaven in Amerika gebruikt wordt. De uitgave werd algemeen doch lang niet altijd gunstig besproken, en raakte spoedig uitverkocht. Zij werd gevolgd door drie deelen *English Love Sonnets* in hetzelfde formaat, met nieuwe versieringen van Goodhue, terwijl de verdere publicaties van deze firma zich hoofdzakelijk bewogen op het gebied der schoone letteren, dat uitteraard allicht een vrije opvatting en meer versiering toelaat. In 1899 hieven zij hun zaak op en ging het fonds over in handen van Small Maynard & Company, die de voorbeelden van hun voorgangers volgende nog menig belangrijk werk deden drukken op de University Press.

Van een hunner laatste uitgaven, de *Latter-day Love Sonnets*, in 1907 verschenen, geven wij een reproductie van de eerste pagina eener afdeeling, van compositie en versieringskarakter ongeveer gelijk aan de eerst genoemde uitgaven van Copeland & Day. De andere pagina's zijn gelijk aan deze, met uitzondering van de rand, die slechts om de beginpagina's voorkomt. In 't geheel doet de samenstelling denken aan de eerste bladzijde van de *Appian* van Erhard Ratdolt (Venetië 1470) zonder dat Goodhue daarbij diens versieringsmotief heeft gevolgd. De bandjes dezer uitgaven zijn in hun eenvoud zeer smaakvol. Witte perkamenten rug en hoeken, met op het fijn grijs-groen getinte papieren plat, het in goud gedrukte uitgeversmerk. Minder voldoet mij een dergelijke pagina van *The*

Trophies, Sonnets by José-Maria de Heredia, met zijn wat krullerige en spichtige versiering, waarmeê blijkbaar Goodhue den inhoud der gedichten wilde symboliseeren, maar die daardoor in een onsamenhangende en drukke compositie vervalt. Ofschoon overigens de waarde der lijnen overeenkomt met de mij eveneens niet sympathieke letter, gekozen met het oog op den min of meer klassieken geest der gedichten.

De University Press die ook dit boek drukte en menig ander goed werk van haar persen laat komen, werd reeds in 1639 opgericht door engelsche drukkers. Zij drukt ook de door G. D. Sproul te New York uitgegeven werken, zooals de *St. Dunstans Illuminated Volumes,* die een herleving bedoelen te zijn der oude, met miniaturen versierde manuscripten. Om beter gelegenheid te vinden de wijze van versieren der verschillende scholen toe te passen koos men literaire meesterwerken van alle volkeren en tijden. O. a. de *Rubáiyát* van Omar Khayyám in de rijk met goud werkende oostersche school, Shakespeare's Sonnets in de engelsche school, *Holy Grail* van Tennyson in de gothische school, Rossetti's vertaling van de *Vita Nuova* van Dante in de Renaissance school en Petrarca's Sonnetten in de klassieke school versierd. In het geheel zijn het tien werken, die in een oplage van slechts dertig exemplaren op perkament worden gedrukt, en die door Mr. Ross Turner telkens verschillend worden versierd. Elk der millionnairs die de geheele serie dezer 1000 dollar per stuk kostende prachtwerken koopt, bezit dus een unicum. Een nog luxieuser onderneming is een Dickens uitgave in 130 deelen, waarvan 18 enkel met illustraties, bekende zoowel als onbekende, ook 1000 dollar per stuk kostende, dat maakt voor de geheele serie dus 130,000 dollars. De

begrijpelijkerwijs even kostbare banden worden gemaakt door The Trautz-Bauzonnet Bindery. De firma Sproul heeft met deze uitsluitend naar amerikaansche verhoudingen berekende uitgaven zeker het record geslagen van wat op dit gebied mogelijk is. Een oordeel over deze uitgaven te geven is mij onmogelijk, zooiets krijgt men hier niet te zien, maar wel kan ik zeggen dat het prospectus alreeds een zeldzaam fraai drukwerk is. En ook kan ik aan de hand van eenige proeven mededeelen dat de minder kostbare uitgaven van groote schrijvers als Dickens, Théophile Gauthier, Defoe, Thackeray en anderen goed verzorgd zijn gedrukt in eene opvatting de University Press eigen, de zoogenaamde *Colonial style*.

Kortelings liet de University Press voor een serie Humanistische werken, een letter snijden in navolging van die, voorkomende op de besten der zoo meesterlijk geschreven italiaansche manuscripten, berustende in de Laurentiaansche, Riccardische en Nationale Bibliotheken te Florence, zooals de oude drukkers dit indertijd ook plachten te doen. Dit „Humanistic type" is zoozeer gevolgd naar het voorbeeld, met voorbehoud van de noodzakelijkste door de druk-techniek geboden beperkingen, dat men zou wanen een geschreven pagina te zien, zooals uit onze reproductie mag blijken. Van een aantrekkelijke vrijheid en bevalligheid van vorm, een gemakkelijke leesbaarheid door het weinige vleesch, geeft deze letter bovendien een aangename kleur aan de pagina, hoewel compact zetsel er niet mede is te bereiken, doordat de onderuithangende stokken nog langer zijn dan die boven den regel, waardoor de afstand tusschen de regels grooter is dan bij de tot nog toe gebruikte soorten. Ook komt hierdoor de horizontale regellijn des te meer uit. Het arrangement

dezer pagina is eveneens in navolging van de beste werken der humanistische schrijvers, zoo ook de blauwe kleur van de rubriceeringen en de initiaal, die overigens een moderne vervanging is van de versierde initiaal in het origineel.

De University Press heeft voor de nieuwe beweging verdienstelijk werk geleverd in opdracht van verschillende uitgevers en toont nog maandelijks haar capaciteiten in het ongetwijfeld best verzorgde en meest interessante typografische tijdschrift, niet slechts van Amerika maar van de geheele wereld, *The Printing Art*.

De meergenoemde oprichting der *Knight Errant* was niet het eenigste en eerste teeken van een streven naar betere boekkunst. Reeds in 1891 gaf Thomas Mosher in Portland, Maine, een in beperkte oplaag op hand-geschept papier gedrukte, nieuwe editie van George Meredith's *Modern Love* uit, die gunstig afstak bij boekwerken uit dien tijd. Toch duurde het eenige jaren, voordat Mosher succes beleefde van zijn goed verzorgde en binnen veler bereik vallende uitgaven, zonder van zijn idealen prijs gegeven te hebben. Zijn uitgaven zijn allen op hand-geschept papier van de oorspronkelijke letter in kleine oplagen gedrukt. De band, tot zelfs de schutkartons toe getuigen van een in alles volgehouden goeden smaak. De letter, een mediæval type is niet het beste, maar de zetwijze, margeverdeeling en omlijning zijn beslist aantrekkelijk. De laatste catalogus van hem is in dit opzicht eveneens merkwaardig en staat ver boven het gewone peil dezer noodzakelijke reclamemiddelen.

Wij noemden van eenige drukkers en uitgevers goed verzorgde boeken op die reeds onze belangstelling waardig zijn, maar toch voor het werk van twee kunstenaars, Daniel Berkely Updike

en Bruce Rogers stijgt deze belangstelling tot bewondering. Zoo de amerikaansche boekkunst niets meer zou opgeleverd hebben dan het werk dezer twee „master printers", zou daardoor toch haar bestaansrecht verzekerd zijn.

Met de bedoeling om mooier werk te maken en op die wijze te trachten het peil der typografie te verhoogen richtte in 1893 D. B. Updike zijn Merrymount Press te Boston op. Ter kenschetsing van zijn inzichten laten wij volgen wat hij o. m. in de bovengenoemde lezing zegt: „On the other hand, there is coming to be, and must be, an end to those experiments in typography which gain a decorative and harmonious effect while disregarding clearness. It cannot be too much insisted upon that books were first, last, and all the time intended to be *read*, and that a public will soon be tired of books, however beautiful, which are not simple and unobtrusive mediums by which what is written shall be presented to the reader. And it is furthermore to be remembered that no printers have ever yet been able to revive old styles of book-making without unconsciously introducing a certain quality of the period in which they worked — just as the Renaissance sculptor and decorator believed himself reverting to the purest models of antiquity, while we of another age are so readily able to see the difference between Renaissance and antique work. We of to-day must not expect to be able to eliminate the artistic feeling of 1906 from our reproductions of earlier work, however painfully studied. If we can lay hold of the lessons of earlier printing and apply it to the work of to-day, that is legitimate. Unfortunately, to apply these principles for to-day's need is no easy task. But I believe it can be and must be done."

Zijn werk bevestigt hetgeen hij mogelijk acht, van de regels

der oude drukkers heeft hij een goed gebruik gemaakt. Hij zoekt naar eenvoudige schoonheid die de leesbaarheid ten goede komt; de mooi gezette, gelijkmatig uitgevulde tekst is en blijft hoofdzaak. Juist in dit door velen zoo ten onrechte geminachte platzetsel, dat toch inderdaad het hoofdbestanddeel is van een boek, liggen zijn bijzondere verdiensten. Op zijn initiatief werden voor hem gesneden, het *Merrymount type* door Goodhue geteekend en het *Montallegro-type* door Mr. Herbert P. Horne; zijn *Mountjoye type* is een nieuw gietsel van de oude matrijzen van het Brimmer type, terwijl in Amerika zijn verdiensten bijzonder gewaardeerd worden, omdat hij het eerste de *Scotch Roman* van uit Europa invoerde. Trouwens van overal heeft hij zijn materiaal aan letters en ornamenten bijeengebracht, terwijl hij bovendien verzekerd is van de hulp van eenige der beste engelsche en amerikaansche teekenaars.

Dr. Ludwig Volkmann vertelt naar aanleiding van een in 1903 gebracht bezoek, dat Updike zich in zijn behagelijke jongezellenwoning heeft omgeven van oude familieportretten en stijlvolle degelijke meubelen, zelfs tot musiceeren moet een oud spinet dienen, terwijl de werklokalen van deze betrekkelijk kleine inrichting passend zijn versierd, zoo o. a. de drukkerij met een afgietsel van een antiek relief. Hij schept zoodoende ook voor zijn medewerkers een waardige omgeving, die niet dan ten goede kan komen aan het gehalte van hen en hun werk.

Wij geven vier, jammer genoeg, verkleinde reproducties van pagina's door Updike, die nogthans eenigszins een idee kunnen geven hoe hij bij verschillende lettersoorten streeft naar een gesloten zetwijze, zonder de duidelijkheid te kort te doen. De pagina der kwarto uitgave *In the Dawn of the World,* met de

teekening van Sir Edward Burne Jones in hout gesneden door Mr. Catterson Smith, is gezet uit het *Merrymount type*. Hoe goed passen de eenigszins zware, kloeke, maar niettemin fijn gevormde letters, zoowel als de religieus ernstige teekening bij het karakter van het boek. Bij een minder serieuse zetwijze zouden allicht de vele kapitale I's storend gedaan hebben. *The Elegy of Faith* een geestelijk gelijksoortige uitgaaf is met de *Old style antique* gezet. Deze letter is een verbeterde editie van onze mediæval egyptisch. Zij doet in de reproductie wat te vol en onscherp en verliest zoodoende van de duidelijkheid der oorspronkelijke pagina. Toevallig komt op deze pagina geen uitgang voor, regel is het niet in deze uitgaaf, wel zijn de alinea's niet ingesneden, wat de krachtige bladspiegel nog geslotener maakt. Het terzijde geplaatste roode titelschrift in gothische letter doet hier minder afbreuk aan de rechthoekig gesloten vorm der pagina dan indien het boven deze geplaatst was. Minder gelukkig lijkt mij het pagina-cijfer, iets van voren af aangebracht. Een duidelijk voorbeeld van het smaakvolle aanpassingsvermogen van den meester-drukker is de pagina van *The Life of Sir William Kircaldy* in kwarto gedrukt voor de *Club of Odd Volumes,* en uit het *Mountjoye type* gezet. Tekst, en lastgever wellicht ook, vereischten een 17de eeuwsche opvatting, die ook door de letter werd mogelijk gemaakt. Het door elkaar gebruiken van kapitaal en klein kapitaal, cursief en gotisch ter onderscheiding van plaats- en personennamen in de korte inhoud is typisch ouderwetsch en in Amerika inheemsch. Maar overigens hoe mooi fier en duidelijk staat daar: in de even afgesloten ruimte dat *Book IV*. Moderner van opvatting en letter is de pagina van het eerste deel der Humanist Library, Leonardo da Vinci's

Thoughts on Art and life. Buitengewoon gratie-vol en weloverwogen van vorm is deze nobele en flinke letter, door Mr. Herbert P. Horne van Londen voor de Merrymount Press geteekend. Ik sta niet alleen in mijn oordeel wanneer ik het *Montallegro type* een der fraaiste letters noem na de besten voor vroegere drukkers gesneden. Slechts de k is minder geslaagd en valt uit het fijn getinte zetvlak. Titels en initialen voor deze mooi opgezette en veelbelovende serie keurwerken werden en worden eveneens door Mr. Horne geteekend in nauwe aansluiting met de letter. Behalve het drukmateriaal is van deze pagina opmerkelijk de zeldzaam harmonische compositie, de kleur van den bladspiegel tegenover de breedte der marges en het slanke boekformaat.

Van de verdere uitgaven der Merrymount Press vermeld ik nog: *The Life of Michelagnolo* door Ascanio Condivi, uit het italiaansch vertaald door Herbert P. Horne, en onder diens toezicht met het *Montallegro type* gedrukt met decoratieve titelpagina en initialen van denzelfden teekenaar, in klein kwarto verschenen in 1904; de folio uitgave van Tacitus *Opera Minora* met het *Merrymount type* in slechts honderd exemplaren in 1904 gedrukt; *The Altar Book* met illustraties van Anning Bell, de bekende engelsche teekenaar, randen van Goodhue en ongeveer drie honderd initialen van denzelfden vruchtbaren ontwerper, en heraldische teekeningen van C.W. Sherborn, eveneens uit het *Merrymount type* gezet; evenwel is deze uitgave door de *de Vinne Press* in New York gedrukt. Zonder voorbehoud kunnen wij zeggen: dat elk détail der Merrymount Press producten de goede smaak kenmerkt van Updike.

Dat ik het œuvre der Merrymount Press behandelde voor dat der Riverside Press is geenszins omdat de mij beter bekende

uitgaven van laatstgenoemde drukkerij minder belangrijk voorkomen. Het is louter uit chronologische redenen. Updike richtte zijn Merrymount Press op in 1893 en Bruce Rogers werd eerst in 1900 in de gelegenheid gesteld door Houghton Mifflin & Co., de eigenaars der reeds lang bestaande uitgeverszaak met eigen drukkerij, de Riverside Press te Cambridge, Mass, om zijn ideeën in de praktijk toe te passen op twee boekjes: *The Sonnets and Madrigals of Michelangelo* en de *Rubáiyát* van Omar Khayyám. Steunende op haar vroeger succes, was de conservatieve uitgeversfirma niet licht tot nieuwe experimenten te bewegen. Dat zij het toch gedaan heeft, strekt haar niet alleen tot eer, maar ook zeer zeker tot voordeel, en wij zijn haar verplicht om de, jammer genoeg hier te lande onbekende, typografische kunstwerken, die Bruce Rogers, sindsdien uit de onder zijn leiding geplaatste afdeeling der Riverside Press laat komen. Met de verschijning van het ter perse zijnde *The Life and Work of Geoffroy Tory* zullen deze in beperkt aantal gedrukte, allen verschillend opgevatte edities het respectabele aantal van 45 bereikt hebben. Temeer is dit een opmerkelijke prestatie te noemen, daar er ook kleiner werk voor particulieren door deze pers wordt geleverd, in dezelfde zorgvuldige en kunstvolle uitvoering.

Wel mogen wij een land als Amerika benijden waar maar steeds dergelijke kostbare „private press" uitgaven bewonderaars en koopers vinden, immers de meesten dezer boeken zijn geheel of bijna uitverkocht. Zelfs heeft zich een club gevormd van eigenaars van *Riverside Press Editions*.

De nieuwe geest die door Bruce Rogers in de reeds sedert twee generaties om haar goede werk bekende drukkerij haar intrede heeft gedaan is niet een revolutionnaire, maar waardeert,

prijst en past het oude toe, overtuigd als hij (B. R.) is dat nieuwe werkprincipes niet te bestellen zijn doch zich moeten ontwikkelen uit het voorafgaande. Maar hij gaat in zijn liefde voor het verleden verder, hij zoekt niet slechts leering maar ook inspiratie in het werk uit vroegere glansperioden der boekdrukkunst. Hij past de overwegingen die de oude drukkers geleid hebben, en die tot nog toe duurzaaam gebleken zijn, toe en drukt beurtelings al naar de aard van het werk dit medebrengt boeken in gotischen-, renaissance- en zelfs rokokostijl. Echter vervalt hij daarbij niet in slaafsche imitatie, en weet hij toch alles wat van zijn persen komt, een persoonlijk cachet te verleenen, getuigenis afleggende van zijn bijzonder verfijnden smaak voor arrangement, letterkeuze en combinatie, en meerdere deugden die de boekdrukker behoort te bezitten; wat ongelukkigerwijs slechts van enkelen gezegd kan worden.

De reproducties, hierachter afgedrukt, vermogen noodwendigerwijs slechts een pover denkbeeld van hunne originalen te geven. Een enkele, op een zooveel doenlijk op de originalen gelijkend papier gedrukt, voldoet goed. Slechts is het papier iets dunner en fijner van structuur genomen, om in verhouding te blijven met de vrij fijne reproductie. De maat is kleiner, de letter daardoor en door de niet te vermijden euvelen van het cliché onscherper, zoo ook de houtsnee-versieringen, maar bovenal ontbreekt de waarlijk sublieme druk op het prachtige, fijn getinte papier, die het tot een genot maken deze bladzijden door de vingers te laten gaan. Toch zouden sommige drukkers bedenkingen tegen dezen druk aanvoeren, omdat zij doorgaans meer bewondering gevoelen voor een louter technisch volmaakte, gelijke en daardoor saaie druk. Bruce Rogers verlangt het karakteristieke

kenmerk van het gereedschap in zijn werk te herkennen. „A certain roughness, within limits, is to me a necessary sign of vigor and life in the work, a sign that the man was really more engrossed with his idea than with the perfection of details," zooals hij zelf zegt. Het zou zeker de moeite loonen, al de merkwaardige producten dezer pers te behandelen, maar vooralsnog is ons dit onmogelijk, en ook bewaren wij dit liever tot een volgende gelegenheid.

Zijn eerste druk dan, *Sonnets and Madrigals of Michelangelo,* in 1900 verschenen, herinnert sterk, tot zelfs in het drukkersmerk toe, aan de door Aldus Manutius gegeven voorbeelden met de in 1501 voor 't eerst voor een uitgave van Virgilius gebruikte cursief, in navolging van het handschrift van Petrarca. Zoo behield hij evenals Aldus de gewone romeinsche kapitalen, zonder het euvel dat de afstand tusschen deze kapitalen en onderkast cursief grooter is dan bij de gewone zetwijze. Deze uitgaaf bedoelde een tegenhanger te zijn tegen het werk der rijp en groen imiteerende navolgers van Morris en is bovenal teekenend als resultaat van de op gemakkelijke leesbaarheid gerichte uitgangspunten van Bruce Rogers.

Uitstekend weet hij de meest geschikte krachten, teekenaars als houtsnijders en drukkers ook, aan het werk te zetten terwijl hij zelf getoond heeft, door zijn op een oud-franschen vorm geïnspireerd *Montaigne type* een verdienstelijk letterteekenaar te zijn. Deze letter werd gesneden voor de drie-deelige folio uitgaaf der *Essays of Montaigne,* 1902—'03—'04 in 265 exemplaren verschenen op Dickinson hand-geschept papier; van welke nobele uitgaaf wij frontispiece en titel van het tweede deel reproduceeren, met het portret van den engelschen vertaler. In

elk deel komt een dergelijk portret voor, in hout gesneden door Mr. Lamont Brown, in de open-lijn-manier der oude fransche graveurs, en is evenals de titel omgeven door een rand in navolging van een der schoone getijdeboeken van Geoffroy Tory. Ook de initialen zijn door Bruce Rogers geteekend in eenigszins vrije navolging van Tory, dezen en de randen werden gesneden door Miss Caterina A. Powell en Mr. H. F. W. Lyouns. Bij de compositie der pagina's en het ontwerpen van letter en versiering was het Bruce Rogers's bedoeling in overeenstemming met den stijl uit de ontstaansperiode van dit boek een harmonisch geheel te verkrijgen als waardig en eenvoudig monument voor de algemeen bekende, geestige en levenswijze opstellen van den franschen renaissance-stylist.

De „Introduction" pagina der *Fifteen Sonnets of Petrarch*, uitgegeven in 1903, met het fijne lijn-encadrement, is evenals de sonnetten uit de cursief gezet. Hoe fijn overwogen is de marge-verdeeling, geaccentueerd door de lijnomraming, en hoe gelukkig is voor de bevallige ranke cursief het zetvlak gekozen. Tusschen de twee lijnen boven zijn de gedichten-nummers geplaatst en tusschen die onder, het paginacijfer.

Welk een verschil tusschen deze pagina in den geest der Quattro-Cento en de beide volgenden van de middeleeuwsche sage van *Oliver and Arthur* in gothische letter en hierbij overeenstemmende zetwijze en arrangement. Het voorwoord in groote letter over den geheelen bladspiegel en de tekst in twee kolommen. De soms nogal storende paragraaf-teekens ter vermijding van het insnijden en uitvullen der alineas, voldoen uitstekend aan hun doel, niettegenstaande hun iets zwaarder kleur dan de letter, schaden zij het gelijkmatig aspect der pagina

niet. Prachtig decoratief zijn de mooi geplaatste paginacijfers. Met zijn vullend versierende penkrullen aan enkele letters, zou de titel geïnspireerd kunnen zijn door den *Theuerdanck*, van Melchior Pfinzing (Neurenberg ± 1517). De illustraties voor dit mooie boek zijn, zooals trouwens alle vignetten, initialen en verdere decoraties in de uitgaven der Riverside Press, in hout gesneden en zijn genomen uit een zeldzame zestiende-eeuwsche duitsche editie.

In mijn boven genoemd opstel in het vorige jaarboek gaven wij de nobele titelpagina van de in klein octavo, in 1904 verschenen *Georgics of Virgil*. Nu geven wij de beginpagina van het Tweede Boek met vignet, door Bruce Rogers vrij gevolgd naar antieke voorbeelden, en blijkbaar in hout gesneden titelregel. De open initiaal kleurt goed bij de lichte zetwijze, waarin nogthans de letters dicht op elkaar staan, maar tusschen de woorden een de duidelijkheid bevorderlijke ruimte is gelaten.

De titelpagina van *The Life of Dante* is merkwaardig om haar wel overwogen schrift-samenstelling als om het delikaat gesneden portret-médaillon. De hoofdtitel is wederom als op de vorige pagina, in wat zwaarder type met puntig uitloopende, in 't midden gebogen schraveeringen, gesneden. De subtitel is evenals het geheele boek uit de *Montaigne type* gezet. Verder is deze groot kwarto uitgaaf versierd met roode open geteekende initialen en op de handpers gedrukt. Hoewel de titel 1904 vermeldt is zij in Februari 1905 verschenen. Onze ongeveer op de helft verkleinde reproductie vermag slechts, vooral van de zoo meesterlijk gedrukte houtsnee, een flauw beeld te geven.

Zooals ik reeds vermeldde is Bruce Rogers bezig aan een uitgewerkte, geillustreerde engelsche uitgaaf van Bernard's leven

van den groote Renaissance teekenaar en drukker Geoffroy Tory en aan een nog meer belovende onderneming, een folio editie van Dante's *Divina Comedia* in den oorspronkelijken italiaanschen tekst, met de engelsche proza-vertaling van Prof. Charles Elliot Norton, versierd met de teekeningen door Botticelli indertijd gemaakt. Het in dubbel opzicht, voor den boekdrukker en liefhebber, zoo merkwaardige werk over Tory zal nog dit jaar verschijnen, terwijl de Dante-editie niet eerder dan in 1910 kan uitkomen. De door ons gereproduceerde bladzijde, eveneens van Dante's *Vita Nuova*, is echter niet eene van deze uitgaaf, maar een proefpagina, eenige jaren geleden, uit het later eenigszins gewijzigde *Montaigne type* gezet. Toch heeft zij voor ons veel aantrekkelijks, waarom wij dus niet nalieten haar in onze illustraties op te nemen.

Wij mogen, wellicht in ietwàt te ver gedreven purisme, probeeren af te dingen op de artistieke waarde van de somtijds archaïstisch opgevatte ondernemingen van Bruce Rogers, maar mogen daarbij niet uit het oog verliezen dat het vooralsnog tot de onmogelijkheden zou behooren, de meesten dezer uitgaven, èn zoo volmaakt in overeenstemming met den inhoud, èn in meer modernen geest beiden, op te lossen. En ook ben ik verzekerd dat al was het alleen om de zuivere en distinctievolle wijze waarop de opzet is doorgevoerd, daargelaten dus andere meergenoemde voortreffelijke kwaliteiten, wij toch onder de bekoring komen van zijn meeste drukken.

Nu wij het werk van de twee besten der „private" persen, noodwendig slechts terloops, behandeld hebben blijft er voor de anderen, en deze zijn legio, niet veel ruimte over, en trouwens zou ons dit moeilijker vallen, waar ons minder gegevens ten

dienste staan. En behalve deze persen als: de Village Press; de Philosophers Press in Wausau, Wisconsin; de Elston Press, New Rochelle; de Blue Sky Press, Chicago; de Monadnock Press, New Hampshire en de excentrieke Bandar Log Press van Arizona met hare humoristische en onhandig primitieve voortbrengselen, zijn er ook tal van uitgevers die soms met goed verzorgde en mooi opgezette boeken voor den dag komen, als: Alfred Bartlett, Boston; Brentano, Duffield & Company, Thomas Y. Crowell & Co., G. P. Putnam Sons, Dodd Mead & Company, R. H. Russel, The Century Co., Morgan Shepard, Mc Clure Philips & Company, Doubleday Page & Co., The Grafton Press en bovenal Paul Elder & Co., allen te New York; A. C. Mc Clurg & Co. en Frank Morris te Chicago; J. B. Lippincott Company te Philadelphia en The Burrows Brothers Co. te Cleveland, Ohio. Als drukkers dezer uitgaven ontmoet men vaak de bekende namen van de Merrymount-, University-, Cheltenham- en de Vinne persen.

Aan de hand onzer reproducties nog eenige beschouwingen.

De Village Press van den teekenaar F. W. Goudy was oorpronkelijk in Hingham, Massachusetts, gevestigd en is nu verhuisd naar New York. De zware en groote titelpaginas met bloemrijke ranken-bordures, acht ik minder geslaagd dan de pagina (zie afb. 16) uit het duidelijke, wijde en het penkarakter behouden hebbende, *Village Type* door Goudy ontworpen. Ook is de initiaal te roemen. Verder werkte hij mede aan uitgaven der Blue Sky Press en voor verschillende uitgevers. De eerste druk die de Village Press publiceerde was het van Morris en Emery Walker welbekende *Printing*, in rood en zwart zorgvuldig gedrukt. Van deze druk is op pagina 146

in den vorigen jaargang van dit jaarboek het colophon afgebeeld.

De teekenaar Ralph Fletcher Seymour in Chicago geeft door hem verzorgde en versierde, voor hem door ongenoemden gedrukte boeken uit. Soms zijn deze geheel geschreven en geclicheerd als: *The Eve of St. Agnus* van Keats, en anderen, die mij toch matig voldoen. Fijner en rustiger van ornamentatie en in het geheel beter geslaagd lijkt mij *The love letters of Abelard and Heloïse* waarvoor Seymour ook de gotische letter teekende. Blijkbaar Morris navolgend is zijn werk in mediævistischen geest; zijn geschreven boeken zijn in de manier der oude manuscripten, in zwart, goud, rood en blauw gedrukt.

Wij laten de verschillend beoordeelde economische opzet voor wat zij is, hoewel deze noodwendigerwijs verband houdt met de kwaliteiten van het werk der onder Elbert Hubbard's (Fra Elbertus) leiding staande Roycroft Press in East Aurora, New York. Deze handig bestuurde onderneming heeft veel uitgegeven, waaraan men den minder zuiveren opzet herkent of het te liefhebberige gedoe van pseudo artist-drukkers en initialen en randen kleurende dorpsmeisjes. Een enkel boek is versierd door professionals, zoo teekende o. a. onze landgenoot Theo Neuhuys, gedurende zijn verblijf in Amerika, menige initiaal en versiering voor dezen uitgever, geheel verschillend van de amerikaansche opvatting, maar toch goed bij de letter aansluitende. Wij zouden er niet aan denken om de vette Cheltenham als boekletter te gebruiken, maar ik zag deze toch goed toegepast in eene uitgave der Roycrofters. Zij hebben bijzonder dure, in geciseleerd lederen en andere kostbare banden, door den bekwamen Mr. Kinder gebonden, boeken uitgegeven, versierd met hand-gekleurde en vergulde randen en initialen. Ondanks het

enorme werk en den buitengewonen prijs is het resultaat daaraan niet geëvenredigd. En toch, hoewel ook hiervoor de versieringen niet bepaald uitmunten, is de door ons gereproduceerde pagina uit een bundel van Elbert Hubbard met de bekende talrijke malen herdrukte *Message to Garcia,* een lang niet te verwerpen voorbeeld van het ongelijke kunnen dezer beurtelings op het land en in de drukkerij werkende Roycrofters.

In mijn vorig artikel behandelde ik Bradley reeds, als de stichter der niet meer bestaande Wayside Press en als belangrijke figuur in de amerikaansche typografie. De uitgaven dezer pers, nu door Russell in den handel gebracht, zooals: *Rip van Winkle, The Rubáyát, Perseus,* en *Bradley, His book,* hebben allen dat eenigszins excentriek primitieve, van samenstelling en versiering, hoewel zij daardoor een zekere frischheid bezitten, het meeste van Bradley's werk eigen, zooals ook de pagina van het kinderboek *Peter Poodle,* uitgegeven door Dodd Mead & Co. De letter hiervan is eveneens door Bradley geteekend. Voor Mc Clure en andere uitgevershuizen ontwierp hij titel- en andere pagina's, waarvan in het vorige jaarboek eenige goede voorbeelden.

Meerdere boeken te behandelen of te vermelden zou ons te ver voeren, maar toch hopen wij eenigszins een beeld gegeven te hebben van de opmerkelijke werkzaamheid van drukkers en uitgevers in het land, dat den voorrang toekomt in de boekdrukkunst, aan het bereiken van welken voorrang allen, teekenaars zoowel als lettergieters, drukkers en papierfabrikanten, maar vooral ook het publiek het hunne hebben bijgedragen. Wij willen nog eenige der gebruikte papiersoorten memoreeren, waarvan sommige echter in Engeland gemaakt worden, die wat schoon-

heid van nerf, soepelheid van stof en aangename kleur in geenen deele achter blijven bij ons wereldbekende „Hollandsch", ja dit soms verre overtreffen. Van de handgeschepte soorten noem ik die van L. L. Brown voor de z.g. millionnairs-uitgaven van Sproul, en de fijn getinte, gebleekte en ongebleekte Batchelor-, Arnold- en Dickinson-papieren door de Riverside- en Merry-mount-persen benut voor hunne uitgaven. Ook is de Mittineague Paper Company te Mittineague, Massachusetts met haar groote keuze aan Strathmore-Japan en andere boek- en omslag papieren te roemen om het prachtig drukmateriaal door haar in den handel gebracht. Kortelings gaf zij een belangrijke serie welverzorgde proefboeken uit, waarvan vooral dat met de boekpapieren menig smakelijk staal van typografische kunst bevat.

Wordt het ook hier niet eens tijd voor heeren uitgevers, den drukkers mooier materiaal ter bewerking te geven? Zeer zeker heeft dit in Amerika veel bijgedragen het algemeene peil der drukkunst te verhoogen. Met mooier materiaal springt men zuiniger om en tracht allicht bij de bewerking ervan deze in waarde daarmede te doen overeenstemmen. Niet slechts valt een meubel van eikenhout een meer verzorgde afwerking ten deel, maar ook wordt het anders geconcipiëerd dan een van vuren of andere minderwaardige houtsoort.

Trachten wij de hoofdkenmerken der overzeesche boekkunst nader aan te duiden, dan valt het ons op, dat men ginder het meer zoekt in welbegrepen en royaal uitgevoerde toepassingen in navolging van het werk der oude meesters, dan in nieuwe experimenten. Toch vergeten zij niet dat meer nog dan het vroegere, het moderne boek een nuttigheidsvoorwerp is, zoodoende ook iets van dezen tijd in hun werk leggend. Ook is dit verwer-

ken en zoo smaakvol toepassen van oudere compositieregelen wellicht een middel te achten niet slechts tegen excentrieke uitingen, maar ook om ten slotte tot werk te komen dat een eigen stijl bezit.

Bovenal blijkt door hun juiste letterkeuze, hun spaarzaam toegepaste en distincte versiering en niet in 't minst door hun op evenwicht gerichte compositie, het alles bij elkaar houdende element, dat de amerikaansche boekdrukkers in ruime mate de zoo begeerlijke eigenschappen bezitten, die hen in staat stellen te voldoen aan de eischen die door het geschoolde oog gesteld worden. Het oog verlangt evenwicht. Des te grooter de ware beschaving van den beschouwer des te dringender is zijn eisch om evenmaat, verhouding en harmonie. Zoo aan deze voorwaarden niet voldaan wordt, is een nog zoo technisch volmaakte uitvoering niet in staat een ding van schoonheid voort te brengen.

Wij Nederlanders, die al te veel vegeteeren op den roem onzer schilderkunst zijn er nog verre van af dat men van ons zou verklaren wat Charles Elliot Norton van zijne landgenooten zegt: „The future of American art lies in her printing". Voordat het hier zoover komt moet nog heel wat gebeuren.

Wordt het daarom geen tijd, dat schrijvers, uitgevers, teekenaars en drukkers, kortom allen die het wel meenen met de kunst van het boek, de handen ineenslaan om te bereiken, dat ons mooie kunstvak gelijken tred houdt met den vooruitgang der andere ambachts- en nijverheidskunsten?!

SLOTEN BIJ AMSTERDAM S. H. DE ROOS

VERTALING VAN DE CITATEN.

Pag. 3. „.... dat mijn smaak zich neigt naar strenge eenvoud. Ik beschouw de tegenwoordige smaak van versiering als een werkelijke vernedering voor de typografie, en wel vooral in haar nabootsing van middeneeuwsche grilligheden."

Pag. 5. Nu zult ge allicht vragen: Waarin verschilt de tegenwoordige herleving der drukkunst van andere, en wat doet U dat denken? Hierop wensch ik te verklaren dat, hoewel de nieuwe herleving der drukkunst door William Morris ontstaan is, deze niet een groot drukker was maar wel een groot sierkunstenaar. Hierdoor zag hij in het gedrukte boek zekere kwaliteiten, die de drukkers, geen sierkunstenaars zijnde, niet hadden ontdekt. Ofschoon ik geloof dat Morris als drukker overschat is, geloof ik toch niet dat zijn invloed op de drukkunst ooit overschat kan worden. Uit zijne boeken zoowel als uit zijn kunst zal u gebleken zijn dat hij van den Noorschen stijl hield in versiering en in opzet. Daar was iets teutoonsch in zijn geheele opvatting. Openlijk verkondigde hij dat hij IJsland verkoos boven Italië, een voorkeur die, in verband met het klimaat, slechts weinigen met hem zullen deelen. Hij had, in overeenstemming met Ruskin, een zonderlinge opvatting over de Renaissance, die naar hij meende, heel wat kwaad had gesticht. Ook hierover zullen de meeningen wel verdeeld zijn. Maar, aan den anderen kant, aanvaardde hij een principe, en leeraarde hij in zijne boeken een principe dat na de vijftig eerste jaren der drukkunst geheel verlaten was en dat, om Charles Ricketts te citeeren, hierin bestaat: „De nieuwigheid van een boek, gemaakt gedurende de sedert kort begonnen periode van herleving, ligt in het feit dat het bedoeling vertoont in elk zijner deelen, in letter en papier en vanaf de compositie tot de versiering. Daarin ligt het verschil tusschen een dusdanig opgevat boek en elk ander boek dat vóór 1901 gedrukt is, daarin ligt de verwantschap met de beroemde boeken der italiaansche en duitsche drukkers."

Met andere woorden: De invloed van Morris heeft de eenheid van het boek als geheel bewezen. Vóór hij optrad werd het, ofschoon er vele goede boeken verschenen, dikwijls vergeten dat alléén mooi papier, of alléén mooie illustratie of alléén een mooie lettertype geen enkel boek mooi kunnen maken. Een boek is mooi — vooropgesteld dat zijn behandeling aan het onderwerp is aangepast — als de letter, het papier, de plaatsing der bladspiegel op de pagina, het drukwerk en de versiering mooi zijn, niet alléén mooi op zichzelf, *maar vooral mooi ten opzichte van elkander.*

Pag. 6. .... als iemand de prachtige boeken van Morris bekijkt, de Chaucer en de modelpagina's van de Froissart, wordt hij dadelijk getroffen door hun harmonie. Het mag een harmonie zijn die niet iedereen bevalt, de verdoovende harmonie van vol orkest, maar evenals alle hervormers maakte Morris stemming door zijn eigen zaak (typografisch) te overdrijven. En zoo geven zijne boeken bewonderenswaardige lessen door de zuivere samenstemming van al de verschillende onderdeelen tot één prachtig geheel.

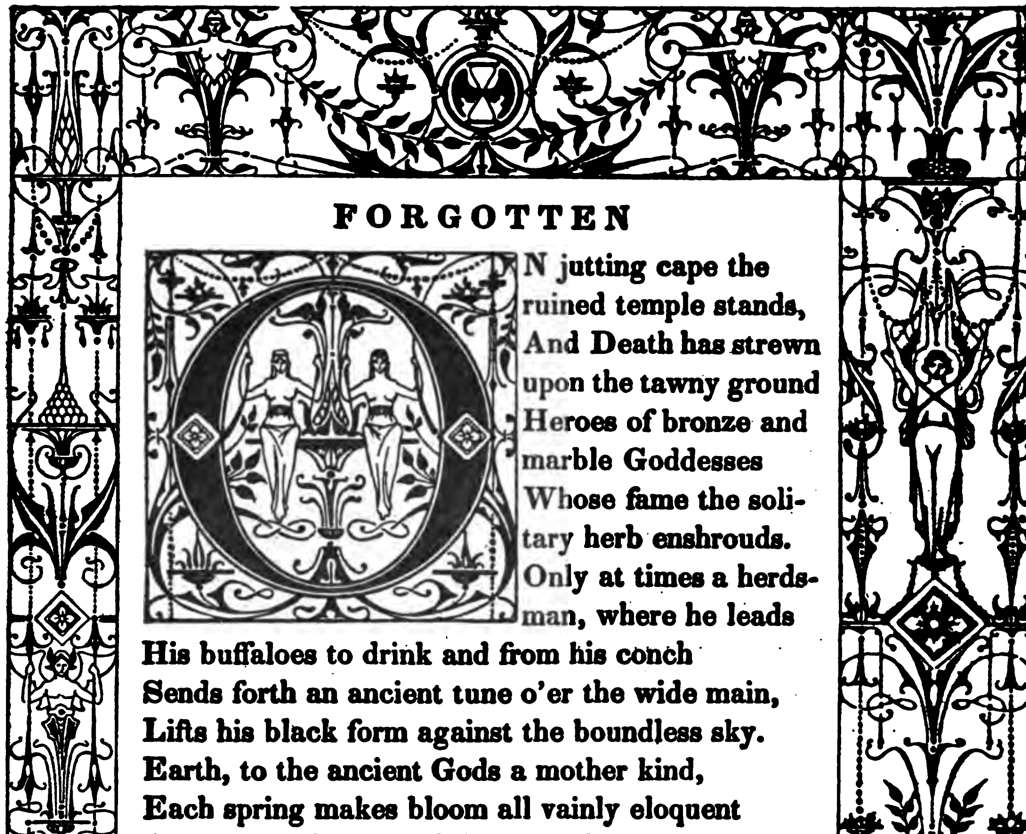
Ik ben persoonlijk onverschillig voor Morris' boeken, omdat ik nog altijd de meening ben toegedaan dat boeken gemaakt worden om gelezen te worden, en dat geen boek goed is dat men niet, of niet gemakkelijk lezen kan. Ik bewonder heel wat meer de

merkwaardige boeken die de Doves-Press uitgaf, waarin de lessen die Morris leerde, verwerkt zijn tot een lichtere en meer klassieke typografische behandeling.

Pag. 12. „Aan den anderen kant, daar zal een einde komen aan al het geëxperimenteer in de typografie, waarbij naar een decoratief en harmonieus effect gestreefd wordt, maar de leesbaarheid wordt verwaarloosd. Er kan niet te veel op gewezen worden dat de boeken in het begin en thans en ten allen tijde gemaakt zijn om gelezen te worden, en dat het publiek gauw genoeg krijgt van boeken, die, hoewel schoon, toch niet het eenvoudige en aangewezen medium zijn waardoor dat wat geschreven is den lezer wordt aangeboden. En verder moet er aan herinnerd worden dat geen enkele drukker tot nog toe in staat is geweest oude boekstijlen te doen herleven zonder er onbewust zekere hoedanigheden uit zijn eigen dagen in te leggen, het is er mede als met de Renaissance beeldhouwers en sierkunstenaars die meenden dat zij de modellen der oudheid in zuiveren stijl herhaalden, terwijl wij, in een andere eeuw zeer goed in staat zijn het onderscheid te zien tusschen Renaissancewerk en werkelijke antieken. Wij die van heden zijn, moeten nooit meenen dat wij het antieke voelen van 1906 uit onze copieën van ouder werk kunnen weren, hoe nauwgezet wij ons onderwerp ook bestudeerd mogen hebben. Maar als wij ons de lessen van vroegere drukkers kunnen ten nutte maken en het weten aan te passen aan het werk van heden, kan men dit ten volle toejuichen. Doch het is geen lichte taak deze principes toe te passen op werk als wij in onzen tijd behoeven. Ik geloof evenwel dat het kan en moet gedaan worden.

Pag. 17. Een zekere ruwheid, binnen bepaalde grenzen, is voor mij een onontbeerlijk teeken van kracht en leven in het werk, een teeken dat de man werkelijk meer er op uit was zijn idee te verwezenlijken, dan om de details ervan te perfectionneeren.

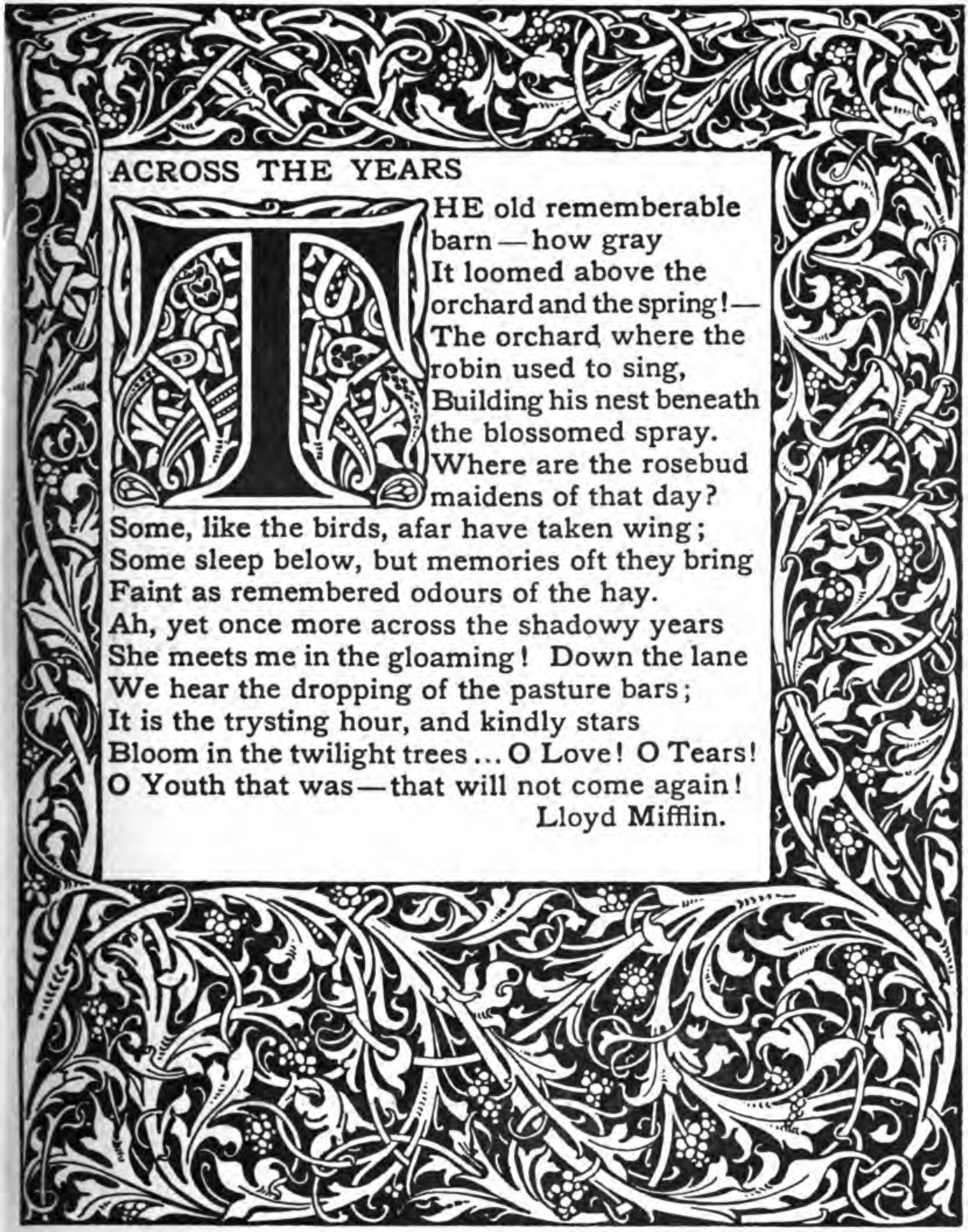
Pag. 26. De toekomst der amerikaansche kunst ligt in haar drukkunst.

FORGOTTEN

On jutting cape the
ruined temple stands,
And Death has strewn
upon the tawny ground
Heroes of bronze and
marble Goddesses
Whose fame the soli-
tary herb enshrouds.
Only at times a herds-
man, where he leads
His buffaloes to drink and from his conch
Sends forth an ancient tune o'er the wide main,
Lifts his black form against the boundless sky.
Earth, to the ancient Gods a mother kind,
Each spring makes bloom all vainly eloquent
A new acanthus round the capital.
But man, for dreams ancestral caring naught,
Hears without shudder in the silent nights
The sea that mourns in tears her Sirens lost.

Afb. 1. José María de Heredia, The Trophies

ACROSS THE YEARS

THE old rememberable barn — how gray
It loomed above the orchard and the spring! —
The orchard where the robin used to sing,
Building his nest beneath the blossomed spray.
Where are the rosebud maidens of that day?
Some, like the birds, afar have taken wing;
Some sleep below, but memories oft they bring
Faint as remembered odours of the hay.
Ah, yet once more across the shadowy years
She meets me in the gloaming! Down the lane
We hear the dropping of the pasture bars;
It is the trysting hour, and kindly stars
Bloom in the twilight trees ... O Love! O Tears!
O Youth that was — that will not come again!

Lloyd Mifflin.

Afb. 2. Latter-day Love Sonnets

HERE AUSPICIOUSLY BEGINNETH THE TRIUMPH OF DEATH BY FRANCESCO PETRARCH FLORENTINE POET LAUREATE

PART ONE OF THE TRIUMPH OF DEATH

Questa leggiadra e gloriosa Donna

THAT SPOTLESS SOUL THAT LEFT HER DUST BEHIND, AND SHINES ALL GLORIOUS NOW AN ANGEL MIND

From ties material unrestrained and light
I sung, victorious in the hardy fight

Over that mighty lord, whose potent sway
And fraudful wiles the sons of earth obey.

Her strength was from above; her vestal fire
Consum'd the flying shafts of low desire;

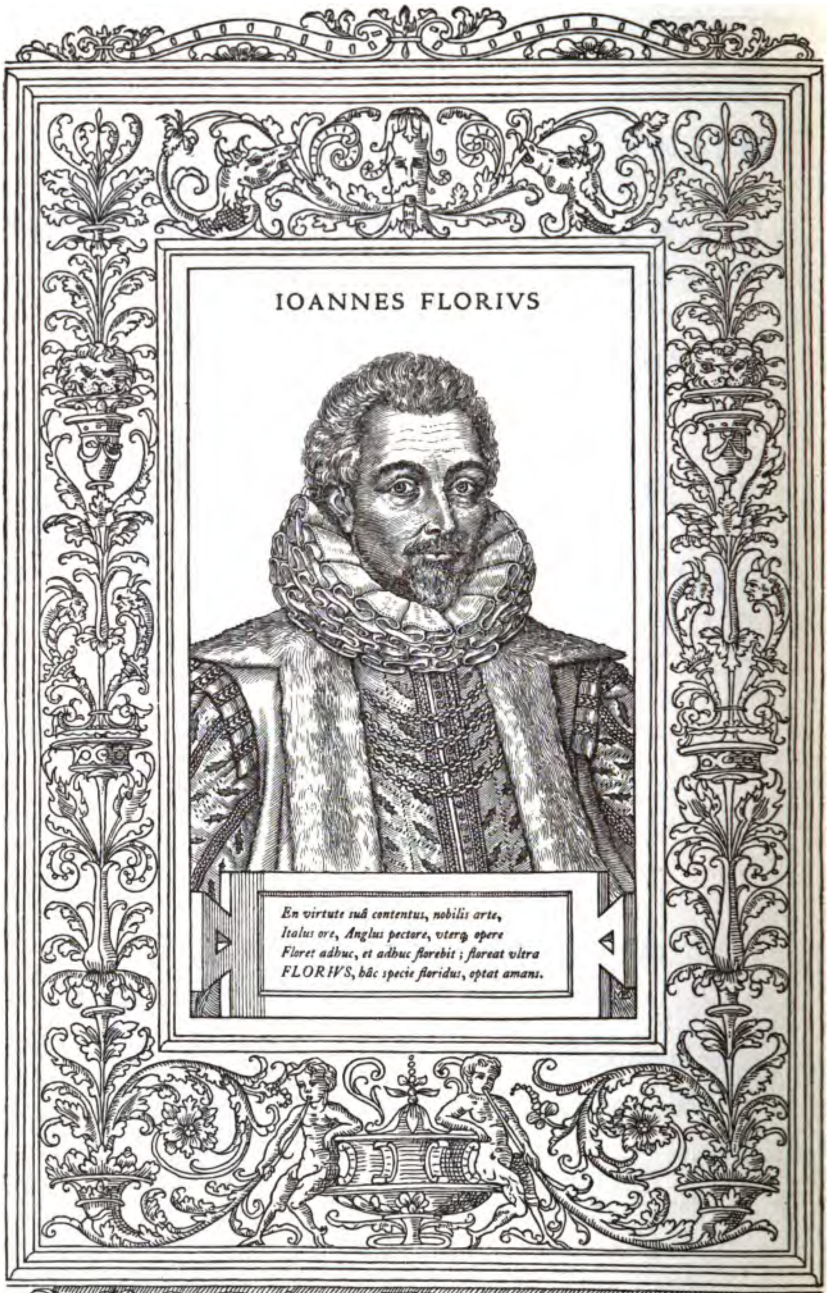
Her heavenly glance o'ercame his wanton smiles;
Her soaring thoughts escap'd his tangling wiles;

Afb. 3. Francesco Petrarch, The triumph of death

Afb. 4 en 5

FRONTISPIECE EN TITELPAGINA UIT

ESSAYS OF MICHAEL LORD OF MONTAIGNE

IOANNES FLORIVS
En virtute suâ contentus, nobilis arte,
Italus ore, Anglus pectore, vterq; opere
Floret adhuc, et adhuc florebit ; floreat vltra
FLORIVS, hâc specie floridus, optat amans.

ESSAYS

OF MICHAEL LORD OF MONTAIGNE

Written by him in French and
done into English by
John Florio

Boston and New York
Houghton Mifflin & Company
1903

BOOK TWO

day: and Adam and his wife hid themselves from the presence of the Lord God amongst the trees of the garden. And the Lord God called unto Adam, and said unto him, Where art thou? And he said, I heard thy voice in the garden, and I was afraid, because I was naked; and I hid myself. And he said, Who told thee that thou wast naked? Hast thou eaten of the tree, whereof I commanded thee that thou shouldest not eat? And the man said, The woman whom thou gavest to be with me, she gave me of the tree, and I did eat. And the Lord God said unto the woman, What is this that thou hast done? And the woman said, The serpent beguiled me, and I did eat. And the Lord God said unto the serpent, Because thou hast done this, thou art cursed above all cattle, and above every beast of the field; upon thy belly shalt thou go, and dust shalt thou eat all the days of thy life: And I will put enmity between thee and the woman, and be-

Afb. 6. In the Dawn of the World

The Elegy of Faith

IN Memoriam is essentially theological, that is, it boldly reasons upon those beliefs which men have called the verities. It deals with the future life, with the destiny of man, and man's world. The question of the future life is one of the most difficult and at the same time fascinating themes that engage the human mind. Says John Fiske, "The materialistic assumption that there is no such state of things and that the life of the soul accordingly ends with the life of the body, is perhaps the most colossal instance of baseless assumption that is known to the history of philosophy." We cannot scientifically demonstrate the immortality of the soul, but the soul accepts its own immortality, which is to say it is self-respecting and recognizes its fitness to live, hence its right to live. Immortality is more than continuous existence, an everlasting continuation of our present life. Immortality is endless existence plus a great moral purpose, which contains a true and rational theodicy. "From the first dawning of life, we see all things working together toward one mighty goal, the evolution of the most spiritual qualities which characterize humanity." Tennyson's love refused to acknowledge the end of love. It reasons out of the depths of our own consciousness, and this has always been the strongest defence of the immortality of the soul. It indicates a supreme faith in the reasonableness of God's way of doing things, and it

36

Afb. 7. The Elegy of Faith

BOOK IV

HOW **Grange** *became Captain of the* CASTLE OF EDINBURGH, *how he came to Misdoubt the* **Earl of Murray,** *and how he was Persuaded to Declare that he stood for the* **Queen of Scots.**

SIR JAMES BALFOUR had fought stoutly at Langside, but the Regent was anxious to have the Castle of Edinburgh out of his hands. He had been a minion of Bothwell's, and his reputation for personal honour even in these dishonourable times was not of the best. Mindful of the pledge that Grange had made, Balfour declared that he would yield his trust to him and to none other. To this suggestion the Regent readily agreed. He was fond of Grange, and though he had been worried by his attitude toward the Queen, he felt reassured now that the unhappy Princess was a fugitive beyond the Border. So on September 5, 1568, Grange entered the Castle as its Captain. The old familiar haunts in Fifeshire were to know him no more, and for the remaining short measure of his life he was to dwell watchful and armed within the walls of Scotland's greatest stronghold.

The Scottish Queen had been dethroned by her nobles. This was a bad precedent for Elizabeth to condone. But the Scottish Queen had not ratified the Treaty of Edinburgh, and was in the eyes of good Catholics the rightful Queen of England. These facts made her a dangerous and unwelcome guest on English

IN THAT PART OF THE BOOK OF MY MEMORY BEFORE WHICH LITTLE CAN BE READ IS FOUND A RUBRIC WHICH SAYS: INCIPIT VITA NOVA (THE NEW LIFE BEGINS). UNDER WHICH RUBRIC I FIND THE WORDS WRITTEN WHICH IT IS MY INTENTION TO COPY INTO THIS LITTLE BOOK,–AND IF NOT ALL OF THEM, AT LEAST THEIR MEANING.

NINE TIMES NOW, SINCE MY BIRTH, the heaven of light had turned almost to the same point in its own gyration, when the glorious Lady of my mind, who was called Beatrice by many who knew not what to call her, first appeared before my eyes. She had already been in this life so long that in its course the starry heaven had moved toward the region of the East one of the twelve parts of a degree; so that at about the beginning of her ninth year she appeared to me, and I near the end of my ninth year saw her. She appeared to me clothed in a most noble color, a modest and becoming crimson, and she was girt and adorned in such wise as befitted her very youthful age. At that instant, I say truly that the spirit of life, which dwells in the most secret chamber of the heart, began to tremble with such violence that it appeared fearfully in the least pulses, and, trembling, said these words: Ecce deus fortior me, qui veniens dominabitur mihi (Behold a god stronger than I, who coming shall rule over me).

At that instant the spirit of the soul, which dwells in the high chamber to which all the spirits of the senses carry their perceptions, began to marvel greatly, and, speaking especially to the spirit of the sight, said these words: Apparuit jam beatitudo vestra (Now has appeared your bliss).

At that instant the natural spirit, which dwells in that part where our nourishment is supplied, began to weep, and, weeping, said these words: Heu miser! quia frequenter impeditus ero deinceps (Woe is me, wretched! because often from this time forth shall I be hindered).

I say that from that time forward Love lorded it over my soul, which had been so speedily wedded to him: and he began to exercise over me such control and such lordship, through the power which my imagination gave to him, that it behoved me to do completely all his pleasure. He commanded me ofttimes that I should seek to see this youthful angel; so that I in my boyhood often went seeking her, and saw her of such noble

Afb. 9. Onuitgevoerde proefpagina. voor Dante, New Life

II
THOUGHTS ON ART

* *
*

THE painter's work will be of little merit if he takes the painting of others as his standard, but if he studies from nature he will produce good fruits; as is seen in the case of the painters of the age after the Romans, who continued to imitate one another and whose art consequently declined from age to age. After these came Giotto the Florentine, who was born in the lonely mountains, inhabited only by goats and similar animals; and he, being drawn to his art by nature, began to draw on the rocks the doings of the goats of which he was the keeper; and thus he likewise began to draw all the animals which he met with in the country: so that after long study he surpassed not only all the masters of his age, but all those of many past centuries. After him art relapsed once more, because all artists imitated the painted pictures, and thus from century to century it went on declining, until Tomaso the Florentine, called Masaccio, proved by his perfect work that they who set up for themselves a standard other than nature, the mistress of all masters, labour in vain.

Painting declines when aloof from Nature

Afb. 10. Leonardo da Vinci, Thoughts on Art and Life

INTRODUCTION

NEAR my summer home there is a little cove or landing by the bay, where nothing larger than a boat can ever anchor. I sit above it now, upon the steep bank, knee-deep in buttercups, and amid grass so lush and green that it seems to ripple and flow instead of waving. Below lies a tiny beach, strewn with a few bits of drift-wood and some purple shells, and so sheltered by projecting walls that its wavelets plash but lightly. A little farther out the sea breaks more roughly over submerged rocks, and the waves lift themselves, before breaking, in an indescribable way, as if each gave a glimpse through a translucent window, beyond which all ocean's depths might be clearly seen, could one but hit the proper angle of vision. On the right side of my retreat a high wall limits the view, while close upon the left the crumbling parapet of Fort Greene *stands out into the foreground, its verdant scarp so relieved against the blue water that each inward bound schooner seems to sail into a cave of grass. In the middle distance is a white lighthouse, and beyond*

▼

Afb. 11. Petrarch, Fifteen Sonnets

GEORGICS. BOOK II.

THUS *far of tillage of the fields and stars in the sky: now of thee, Bacchus, will I sing, and with thee no less of woodland copses and the slowly waxing olive growth. Hither, lord of the winepress; here all is full of thy bounties, for thee the field flowers, heavy with tendrils of autumn, and the brimming vintage foams; come hither, lord of the winepress, by my side pluck off thy buskins and dye thy bared ankles in the new wine.*

FIRST *of all, Nature is manifold in the birth of trees. For some with no human urging come at their own will and spread wide by plain and winding river, like the soft osier and tough broom, the poplar, and pale willow-beds with their silvery leafage; and some rise from seed they*

Afb. 12. Virgil, Georgics

The Swiss Translator's Preface

THE great master of Nature, Aristotle, says in the beginning of his Metaphysics, that there is implanted in the nature of all men a desire to know. ¶ Here in Bern has come to me, Liely von Bern, a strange history in the French language, written, it is stated, in the year 1511 after the birth of our dear Lord and Saviour, Jesus Christ. ¶ A servant at this time of my gracious master of Bern in his merchant house, where others helped and none hindered me, I have devoted my attention to this history, and have ventured with the help of God to translate it from its foreign tongue into our German, in the hope that it may bring to many into whose hands it may come the entertainment of refreshing knowledge. ¶ Although I am not so well instructed in the French language as one should be who would translate such a work as I have undertaken, still I have devoted to it all possible diligence, which must excuse me, I hope, with any reasonable person, who may think that I have been too brief, not sufficiently clear, or otherwise unsatisfactory in my translation. ¶ Although I have been careful that the substance and true meaning of the history should not be lost or in any way changed, still I have not always placed the matter according to the order in the French book; but have arranged chapters and matter in what seemed to me the most sensible way. ¶ Although I believe, for many reasons that would require too much time in relation, that this history contains a great deal of truth, yet I cannot deny that something of fiction is also mingled with it; but in regard to this such writing must rest on its own merits; and thus I will answer

Afb. 13. The History of Oliver and Arthur

be happy if a day passed, in which he did not see her. ¶ He thought, also, that it would be an advantage and honor.

Chapter xv. How Oliver learns of a grand tournament to be held in London; is assailed by robbers in the forest; and meets a friendly knight, who promises to equip him for the tournament.

While Oliver lingered, for a time, in the city of Canterbury, with very little money remaining after he had paid the knight's debt, he learned that the king of England, with the advice of his princes and subjects throughout the realm, had announced a grand tournament to be held for three days, to which all noblemen, who had pleasure and skill in such sports, were invited. The lists were free to all noble knights; but only to one, who was unwed, could the chief prize of the tourney be given; for the hand of the king's daughter was to be the reward of the victorious knight, if he were of unblemished character. ¶ The daughter of the king was famed to be the most beautiful princess in the world; and the king would not consent to give her to a foreign king; for he desired to country, that he should give her to a manly and worthy knight, even though he were poor in lands and gold, rather than to a rich prince, who might be scantily endowed with knightly virtues. As for royal blood and riches, his daughter had enough for both; for she was the princess of England, and heiress to its throne. ¶ Therefore he had proclaimed this tournament, in order to secure, as his daughter's husband, a brave and powerful knight, in whose hands the kingdom would be safe from invasion, and its people sheltered from any who would wrong, or oppress, them. ¶ Four hundred knights were to hold the lists against all comers; and eleven months had passed since the tournament had been proclaimed. Announcement of it had been made to all the kingdoms and principalities of the Christian world. ¶ But Oliver had not heard of it until he came to the city of Canterbury; and now only fifteen days intervened before the lists would be opened. He was greatly troubled, for he feared that he could not prepare himself in so short a time; and moreover, for such a tournament, he no longer had sufficient money, to equip himself in such manner as seemed fitting. Still he set himself to do his best as quickly and as creditably as he might. ¶ From the hour in which he first heard of her, his thoughts turned constantly to the English princess; and he said to himself. ¶ "Ah, how happy would I be, were I now, though driven into exile by misfortune, to be so blest that a queen would be given to me in marriage — a queen whom all men praise for her virtues and her beauty." ¶ He had, therefore, a great

Afb. 14. The History of Oliver and Arthur

LIFE OF DANTE

WRITTEN BY GIOVANNI BOCCACCIO AND NOW TRANSLATED FROM THE ITALIAN BY PHILIP HENRY WICKSTEED

THE RIVERSIDE PRESS
MDCCCCIV

Afb. 15. Giovanni Boccaccio. Life of Dante

THE HINGHAM SOCIETY OF ARTS AND CRAFTS
Established in 1901

OBJECT

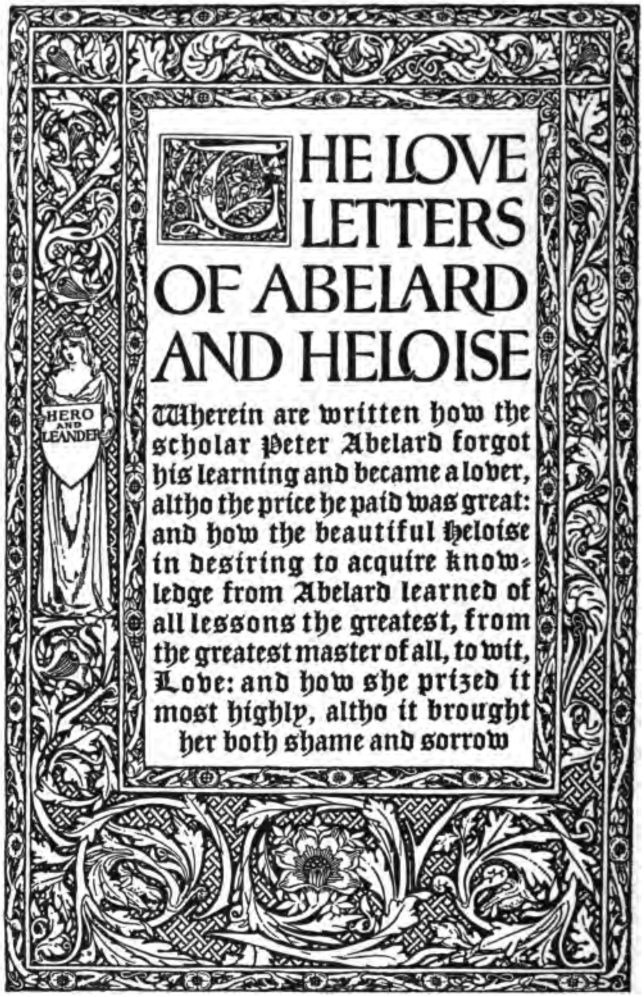
THE Constitution and By-Laws state that "the object of this Society is to promote artistic work in all branches of handicraft. It hopes to bring designers and workmen into mutually helpful relations, & to encourage workmen to execute designs of their own. It endeavors to stimulate an appreciation of the dignity and value of good design, and to establish a medium of exchange between the producer and consumer."

In accordance with this statement of our purpose, the endeavor of the Society has not been merely to establish a market for salable goods. Many articles would find a ready sale which are not within the scope of an Arts and Crafts organization. Our aim has been to set up a high standard of excellence to which all the workers shall attain, and to which our various branches of industry shall conform. While strictly honorable business methods are of course insisted upon, and while an earnest wish also prevails to assist craftsmen to find a market for their goods, this Society is neither a business venture nor a philanthropic institution, and it declines to hold itself bound by rules which, were they considered from a mercantile or a charitable standpoint, would be eminently proper and suitable. The object as stated is always clearly before us. We seek to "promote artistic work in all branches of handicraft."

MANAGEMENT

A council of fifteen persons, who have the power to fill any vacancies in their number, has charge of the affairs of the Society. This Council includes the President, Vice President, Secretary, and Treasurer, which officers the Council elects annually. It

Afb. 16. Pagina met de „Village type" van F. W. Goudy

THE LOVE LETTERS OF ABELARD AND HELOISE

Wherein are written how the scholar Peter Abelard forgot his learning and became a lover, altho the price he paid was great: and how the beautiful Heloise in desiring to acquire know-ledge from Abelard learned of all lessons the greatest, from the greatest master of all, to wit, Love: and how she prized it most highly, altho it brought her both shame and sorrow

Afb. 17. The Love letters of Abelard and Heloise

A MESSAGE TO GARCIA

IN all this Cuban business there is one man stands out on my memory like Mars at perihelion ❦ When war broke out between Spain & the United States, it was very necessary to communicate quickly with the leader of the Insurgents. Garcia was somewhere in the mountain fastnesses of Cuba—no one knew where. No mail nor telegraph message could reach him. The President must secure his cooperation, and quickly ❦ What to do !
Some one said to the President, "There is a fellow by the name of Rowan will find Garcia for you, if anybody can."
Rowan was sent for and given a letter to be delivered to Garcia.
How "the fellow by the name of Rowan" took the letter, sealed it up in an oil-skin pouch, strapped it over his heart, in four days landed by night off the coast of Cuba from an open boat, disappeared into the jungle, and in three weeks came out on the other side of the Island, having traversed a hostile country on foot, and delivered his letter to Garcia, are things I have

Afb. 18. Elbert Hubbard, A message to Garcia

The Fourteenth Chapter.

The Chase. In which is told how Big Bill sailed the Black Rover, and of the glee of the Buccaneers at their cunning baffling of the King & Mr. Poodle.

WHEN Long Jim said the shooting of the cannon would alarm the whole town he told but the truth. It did more than that however, for it warned King Tommy and Mr. Poodle that it was the lake and not the castle to which their company must ride, thus saving them much valuable time. What a clatter the horses did make galloping through the town; out of one street and into another they went, all the while willingly straining in every muscle to attain the utmost speed of which they were capable, seemingly realizing the great anxiety of their riders. King Tommy rode at the head of the column, his sword in his fist, his head thrown back and his hair blowing in the

Afb. 19. Bradley, Peter Poodle

DE ADVERTENTIE

DOOR

ANSELM HARTOG

Eine gute Annonce
Rudolf Mosse
Clichés
RUDOLF MOSSE
Reklame
RUDOLF MOSSE
Offerten
Offerten
Zu Millionen
Rudolf Mosse
Im geschäftlichen
Wettbewerb
Rudolf Mosse
Die Macht
des gedruckten Wortes
Rudolf Mosse
5 Fragen
1. Wo annonciere ich?
2. In welchen Zeitungen?
3. In welcher Form?
4. Wie oft?
RUDOLF MOSSE
Stiller-Stiefel
Stiller's Schuhwarenhaus
Continental
Pneumatic
REKLAME
Rudolf Mosse
Continental
Pneumatic

We leven in een tijd, waarin men zijn groote mannen eert. Over groote daden worden groote artikels geschreven, zij, die iets praesteeren worden geroemd en hebben zij iets volbracht, dat van blijvende beteekenis is en behooren zij reeds niet meer tot de levenden, dan is er altijd nog een plaats te vinden, waar men hun een standbeeld opricht.

Zou men heden weten, wie de uitvinder der advertentie was, men zou hem zeer zeker door oprichting van een of ander bronzen beeld eeren. Want was ook Coster de man, die de techniek vond, *hij* is de man geweest, die deze techniek pas lucratief maakte en den handel, na post en later spoorwegen, den grootsten dienst bewees.

We kunnen bijna geen drukwerk ter hand nemen, of een of andere reclame zal er altijd op te vinden zijn. Geen courant kan zonder advertenties bestaan, geen tijdschrift zonder aankondigingen leven, boeken worden door hunne uitgevers van advertenties voorzien, zelfs op papierservetten en nog andere heel nuttige papieren prijken advertenties. Zij begeleiden ons leven en zijn voor ons, zoodra wij een onderneming hebben, die de publiciteit raakt, ons dagelijksch brood. Wat wonder, dat ik het thema der moeite waard acht de advertentie eens bij licht te beschouwen! Is toch juist dit soort zetsel door de meeste mijner geachte collega's op onbarmhartige wijze verwaarloosd.

Van de eerste aankondigingen, die in 1633 te Parijs, in 1652 te Londen en in 1680 te Hamburg verschenen tot op den huidigen tijd, zal ik niet spreken, daar de advertentie qua zetsel geen groote ontwikkelingsgeschiedenis doorgemaakt heeft. Dat bewijst de tegenwoordige toestand. Maar wel wil ik probeeren

Nederlandsche Schaatsenrijdersbond

„DE IJSCLUB",

Leeuwarden.

(IJS EN WEDER DIENENDE.)

De groote Nationale Wedstrijden om het Kampioenschap

voor Amateurs op de Lange Baan worden gehouden

op VRIJDAG en ZATERDAG 17 en 18 JANUARI 1908,

te LEEUWARDEN,

op de banen der Vereeniging „de IJsclub".

Voor dezen Wedstrijd heeft H.M. de Koningin een Gouden Medaille beschikbaar gesteld.

Kampioensprijs Groote Gouden Medaille,

aangeboden door den Ned. Schaatsenrijdersbond.

Prijzen: VERGULD ZILVEREN, ZILVEREN, BRONZEN MEDAILLES.

Aangifte voor Donderdag 16 Januari, 's middags 12 uur, bij den Secretaris, Tweebaksmarkt 41, Leeuwarden.

Afstanden: Vrijdag **500** en **5000** Meter, Zaterdag **1500** en **10,000** Meter.

N.B. Er zal worden gereden volgens het reglement van de nationale hardrijderijen.

De Directie van de „**IJSCLUB**" stelt zich voor aan bovengenoemde wedstrijden te verbinden op

ZATERDAG 18 JANUARI

Wedstrijden op de lange baan voor beroepsrijders

op afstanden van **500** Meter, waarvoor als prijzen worden uitgeloofd ƒ 50 en ƒ 25; **1500** Meter, waarvoor als prijzen worden uitgeloofd ƒ 60 en ƒ 30.

Aangifte voor Donderdag 16 Januari, 's middags 12 uur, bij den Secretaris Tweebaksmarkt 41, Leeuwarden.

AANVANG DER WEDSTRIJDEN:

Vrijdags 1 uur 's middags, Zaterdags om 10 uur 's morgens.

Toegangsprijzen Leden en Huisgenooten per persoon en per dag ƒ **0.25**; Niet-Leden ƒ **0 75** per persoon en per dag, voor beide dagen ƒ **1.25**. Kinderen van Leden, beneden 16 jaar, ƒ **0.10**.

De Nederl. Schaats.bond,
Het Bestuur:
Mr. M. Mzn. VAN HELOMA, *Voorzitter.*
Dr. J. A. SCHUTTER, *Secretaris.*

De Directie van de „IJsclub",
Z. S. FEDDEMA, *Voorz.*
A. R. VAN DER SLUIS, *Secr.*

1504

in verband met het doel van dit Drukkersjaarboek een overzicht te geven van de hedendaagsche advertentie in het algemeen, in de hoop mijn vakgenooten meer interesse voor dit in Holland zoo stiefmoederlijk behandelde drukwerk te doen wekken.

Wat wordt er niet alles geadverteerd! Overschoenen, aandeelen, verloren horloges, dochters uit goeden huize, bouillon, hout, schilderijen. Iedere kategorie heeft andere interessenten. Meneer zoekt een klerk, P. G., van goed handschrift voorzien, Mevrouw zoekt een nieuwe keukenmeid, de dochter grijnst

CASSEL Königl. Residenz- u. Prov.-Hauptstadt, ca. 150000 Einwohner, in herrlicher Lage und Umgebung an der schiffbaren Fulda, Sitz zahlreicher Reichs-, Staats- und Provinzial-Behörden. Bedeutende Garnison. Vorzügl. Unterrichts- u. Erziehungs-Anstalten. Bibliotheken, Museen, Kunstakademie, **Hoftheater**, **Bildergalerie** mit berühmter Sammlung von Werken niederländischer Meister. Schöne Promenaden innerhalb der Stadt und in der **Carlsaue**, dem **grossartigen Park** mit **Orangerieschloss** u. **Marmorbad**. Lohnende Ausflüge in d. Umgegend, insbesondere nach Wilhelmshöhe; elektr. Strassenbahnverbindg. **Kgl. Schloss** mit ausgedehnt. **Gebirgspark**, bis **600 m** üb. M. ansteigend, prachtvoller Laub- u. Nadelwald, berühmte Wasserkünste. Cassel bietet neben den Annehmlichkeiten einer **Grossstadt** die Vorzüge **landschaftl. Schönheit** u. ganz besonders günstige **Gesundheitsverhältnisse, daher als Wohnsitz** sowie z. vorübergehend. Aufenthalt **sehr empfohlen**. Jed. Auskunft erteilt d. **städt. Verkehrskommission.**

om de huwelijksadvertenties en de zoon snuffelt de rubrieken door om een of andere sensatie te vinden. De meeste bladen hebben hun specialiteit en worden ook daarom speciaal geabonneerd.

Wel bijkans iedereen heeft eens in zijn leven een advertentie opgegeven en de meeste copie wordt wel door leeken geschreven. Bij het verschijnen der bestelde aankondigingen, valt dan meestal een kleine verwondering op. „Dus zoo ziet dat er nu gedrukt uit — ik had het mij eigenlijk anders voorgesteld." Dat hoort men zoo vaak en dat is ook zoo begrijpelijk, omdat de meeste

adverteerders te weinig op de hoogte zijn van het inrichten der copie. Zelfs den inhoud hunner advertentiën kleeden zij vaak verkeerd in, — de adverteerder denkt bij het neerschrijven der copie te veel aan zich zelf en te weinig aan het publiek, waarvoor het gedrukte immers bestemd is.

Deze fout loopt bij koele beschouwing het meest in 't oog en begin ik hierop vooral attent te maken. Een uitgever moest

Herrrrr!!

Bekümmern Sie sich **nur** um **Ihre** Arbeit. Das musste ich **so oft** sagen, wenn jemand von meinem Bureau-Personal sich ablenken liess durch ein von einem Dritten geführtes Telephon-Gespräch.

Nun schaffte ich eine von den famosen **schalldämpfenden Telephonzellen** an, wie die

Industrie für Holzverwertung Akt.-Ges., Altenessen

sie liefert, und alles Aergernis ist beseitigt. Verlangen auch **Sie** Prospekt von genannter Firma.

daarom op zijn kantoor een handigen vakman hebben, die bij ontvangst van de copie den adverteerder op het verkeerde van zijn text en textindeeling wijst. Het publiek zal meer tevreden zijn over een iets duurdere advertentie, die door betere indeeling en juiste letterkeus een goed voorkomen krijgt, dan over een publicatie, die in de massa ondergaat en iets goedkooper is. En wie zijn vak verstaat, kan dikwijls door een kleinigheid zelfs de kleinste advertentie tot haar recht doen komen.

Hoe is nu in Holland, en ook bij buitenlandsche bladen, de gang der zaak?

Aan het loket wordt de grootte reeds bepaald, de adverteerder moet dadelijk de kosten weten. De zetter, die meestal zegt geen tijd te hebben, heeft wel de vrijheid letters naar zijn keuze te nemen. Zou hij een oogenblik nadenken over den inhoud, hij zou zonder tijdverlies de juiste letter kiezen, zijn regels en ruimte juist indeelen. Maar het idee van er-maar-op-los-zetten is bij hem zoo vastgegroeid, dat er van een nadenken niets komt. Hij zet vette regel op vette regel, op volle breedte der kolom en bekommert zich niet om den indruk of inhoud van zijn werk. Wanneer het er maar gedrukt staat! Zoo ontstaan nu draken van zetsels als de advertentie *De IJsclub*.

Een specimen van letters der geheele drukkerij! De hollandsche zetter is door zijn patroon nog te weinig op het leelijke van zijn werk attent gemaakt, omdat de patroon het meestal zelf niet beter kan maken. Holland is in het kweeken van kunstzin bij zijn typografen nog te sterk ten achter bij de andere landen, waar vakscholen en akademies reeds goede resultaten verkregen hebben. Zij zijn het, die den zetters eenvoud gepreekt en de oogen geopend hebben voor het lapidare van den advertentiestijl. Wat zou er van de advertentie *Cassel* terecht gekomen zijn, wanneer de zetter alle in de copie twee, drie of viermaal onderstreepte woorden groot en breed, telkens als regel op zich zelf, gezet had? Een dergelijk misbaksel als de advertentie *De IJsclub*. Het woord *Cassel* alleen is voldoende het publiek op deze mededeeling attent te maken. Het wit tusschen lijn en text is zoo opvallend en de rust der geheele advertentie zoo groot, dat onwillekeurig de lezer, die zijn courant opslaat,

naar deze advertentie zal zien. Iets dergelijks zal het geval zijn met de advertentie *Herrrrrr!!.* Ik heb met opzet deze advertenties gekozen om te bewijzen, dat het geheel overbodig is altijd een opeenhooping van groote letters te kiezen om de aandacht van den lezer te trekken.

Wil men nog een stap verder gaan en bepaald artistiek, modern zetsel leveren, dan is de advertentie *Dachziegel* daarvan het prototyp; alles één lettersoort, dekoratief gearrangeerd om een gesloten indruk te verkrijgen.

Maar er zijn nog andere mogelijkheden door zetsel iets opvallends te bereiken. De voorgeschreven ruimte voor de adver-

tentie *Sanatorium Waldfrieden* is niet groot. Maar door de gebogen lijn en door de eenvoudige symmetrie der twee gezette zuiltjes rechts en links is een advertentie ontstaan, die onder de

massa der dagelijksche aankondigingen niet zal ondergaan. Over de gebogen lijn, die bij de dwarslijnen in iedere advertentiekolom afsteekt, zal onwillekeurig de blik struikelen. En eveneens zal dit met de advertentie *Jet Cream* het geval zijn, daar de cirkel het rechtlijnige, dat iedere advertentiepagina heeft, kruist.

Nu hoor ik reeds, na deze eerste voorbeelden, mijn collega's roepen: ja, maar wat komt ervan te recht, wanneer al onze zetters zoo goed zouden zetten, we zouden immers dan weer op hetzelfde standpunt staan, dat de eene goede advertentie de andere doodt, evenals nu de eene slechte advertentie den slechten indruk, die een andere advertentie maakt, paralyseert. Daarop antwoord ik, dat mijn collega's in dit opzicht volkomen gelijk hebben, maar dat die vrees in de praktijk niet zoo gegrond zal blijken, aangezien de goede zetters nog altijd schaarsch zijn, de doorsnee-zetter alleen de grove fouten vermijdt en de slechte zetter — wie van ons heeft er geen! —

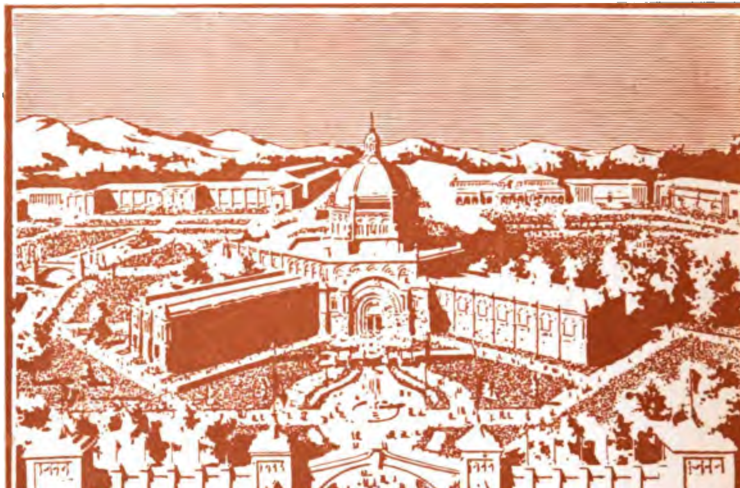
zijn leven lang slecht zal zetten. Voor afwisseling zal er dus altijd gezorgd worden.

En wat de tijd aangaat, dien de zetter aan goed zetsel besteedt, die zal altijd korter duren door de keuze van minder verschillende lettersoorten dan wanneer hij naar tien of twaalf kasten moet loopen om telkens een regel te zetten. Op zijn minst kan hij met dezelfde kosten de juiste letters nemen — zij zullen nooit duurder komen dan de verkeerde en slechte.

Om misverstand te voorkomen wil ik dadelijk opmerken, dat er van een zeker decoratief voorkomen bij advertenties, die de geschiedenis van den dag meebrengen, geen sprake kan zijn. Een huwelijksadvertentie of een advertentie, waarin een keukenmeid gezocht wordt, zal altijd uit gladde regels bestaan, omdat het daarbij belanghebbende publiek dergelijke rubrieken gewend is door te lezen. Hetgeen ik boven zeide heeft vooral betrekking op zetsel, dat door den inhoud een beter voorkomen eischt, omdat anders de adverteerder met zijn publicatie zijn doel mist en daardoor het blad gevaar loopt zijn adverteerders te verliezen.

We hebben dus gezien, dat in de eerste plaats voor advertenties een duidelijke, gemakkelijk leesbare letter een eerste vereischte is en dat zoo min mogelijk verschillende letterkarak-

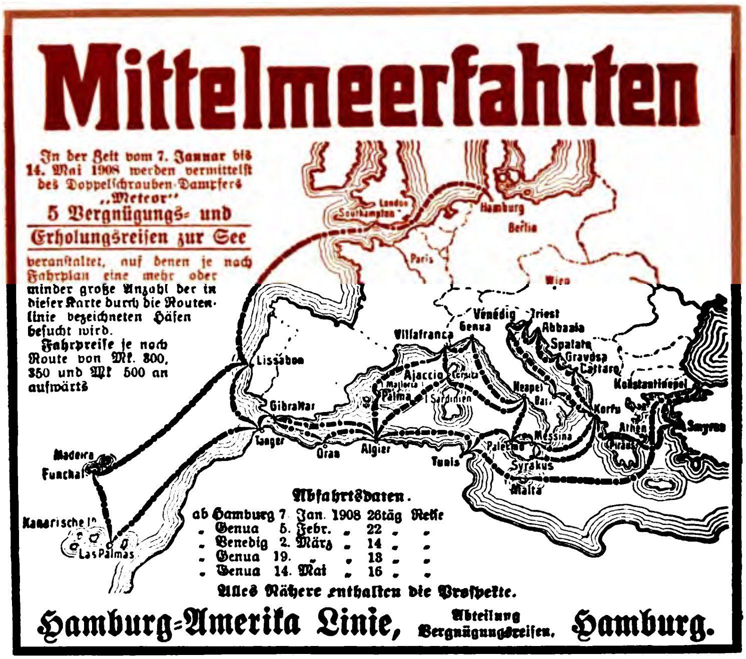

ters saamgebracht mogen worden. De zetters moeten langzamerhand systematisch voor stijlgevoel opgeleid worden, want het oog van den lezer wordt door het lezen van verschillende lettersoorten afgestompt. Ornamenten worden weinig gebruikt

om de advertenties niet door weggenomen plaatsruimte slechter en duurder te maken, een leelijke rand kan een advertentie in zijn waarde ruïneeren. Het zou daarom van groot voordeel zijn, wanneer de uitgever een verzameling van goed advertentiezetsel, zoowel voor het publiek als voor de zetterij, zou samenstellen; alle deelen zouden er veel profijt van kunnen trekken.

Heb ik tot nu toe slechts over rein zetsel gesproken, zoo komt nu de beurt aan het zetsel, dat pas zijn waarde ontvangt door het gebruik van een of ander cliché, zij het als illustratie van den text of ter opluistering van het zetsel zelf.

Adverteerders, die op het gebied van reclamewezen al grootere ondervinding hebben, laten hunne texten niet meedoogenloos aan zetters over, maar leveren zelf een ontwerp of cliché mee, dat dan het werk van den zetter ten eerste vergemakkelijkt, en ten tweede den besteller de zekerheid geeft, dat zijn adver-

DEUTSCHES REICH 1906
10
PFENNIG
Für
ein Zehnpfennigstück
erhält man
ein Paket
Kathreiners
Malzkaffee!
Das sollte jede Hausfrau bedenken, die gern einmal einen Versuch mit dem „Kathreiner“ machen möchte, um dessen hervorragende Genuß-Eigenschaften kennen zu lernen. Diese kleine Ausgabe macht sich hundertfach belohnt, weil Kathreiners Malzkaffee in der Tat das beste, gesündeste und dabei wohlschmeckendste Hausgetränk ist, das es heutzutage gibt.
Das praktische Zehnpfennig-Paket von Kathreiners Malzkaffee, welches sich zu einem Versuch aufs bequemste eignet, ist in jedem Kolonialwarengeschäft zu haben. Sie können 10 Pfennige nicht nutzbringender für Ihre Gesundheit anlegen, als wenn Sie sich sogleich dieses Paket holen.

tentie nooit geheel verminkt wordt. Nog verstandiger adverteerders, die ter publicatie verschillende bladen gebruiken, laten bij hunne drukkers eerst een prima zetsel, met of zonder cliché, door een degelijk smoutzetter maken, en bestellen dan daarvan na goedkeuring galvanos of stereotypiëen, die zij dan ter opname aan de verschillende courantenexpedities opsturen. Zij zijn dan niet afhankelijk van slechte zetters of slechte letters, en

hebben buitendien nog het voordeel, dat hunne advertenties door de onveranderde herhaling in de verschillende bladen eerder opvallen en daardoor een sterkeren indruk teweegbrengen en achterlaten.

Op pag. 56 vindt de lezer dertien advertenties gereproduceerd, die bewijzen, dat goede, degelijke advertenties, die zelfs het reklame-achtige niet mogen verliezen ook met eenvoudige middelen bereikt kunnen worden. Een negatieve regel, een geteekende groote regel of cijfer is al voldoende om in verband

met het zetsel een indruk teweeg te brengen, die de aandacht van den haastigen courantenlezer boeit.

De volgende voorbeelden laten de grootere waarde van ten deele geïllustreerde advertenties duidelijk erkennen. De advertentie *Verlobungen* zonder het hartcliché zou vervelend zijn en overzien worden. Eveneens *Herrliche Parkgrundstücke*. Een effektvolle teekening is ook de afbeelding in de advertentie der iersche tentoonstelling in Dublin; zeer in het oogloopend, doch minder artistiek is *Latta*, waar het effect verkregen is door witte vakken uit te snijden op klein geruiten toon. Gewone afbeeldingen van schoenen, zooals in de advertentie *Fortschritt-Stiefel* bewijzen reeds, dat een juiste verdeeling van ruimte met eenvoudige clichés al voldoende is om een annonce tot haar recht te doen komen. In *Mittelmeerfahrten* heeft de ontwerper zeer juist ingezien, dat een klein landkaartje veel meer zegt dan een lange aanprijzing der reizen of der schoonheden van de Middellandsche Zee. Met één oogopslag weet de lezer alles en dat is juist het geheim der goede advertentie, dat zij in de eerste plaats gezien moeten worden, ook door hem, die deze aanprijzing niet zoekt. De geteekende hand met het 10-penningstuk der Kathreiner-advertentie zal ook overal de aandacht vestigen, daar door de horizontale lijnen op den achtergrond de witte hand meer naar voren komt en de lezer onwillekeurig op den eersten blik het verband zoekt tusschen *10 Pfennig* en *Kathreiners Malzkaffee*. Meer illustratief is nu reeds *Vinolia Soap*, een amerikaansche advertentie, waar de attractie meer in de illustratie zit.

Om de illustraties nog pakkender te maken, is men zelfs met veel succes tot de photographie overgegaan, die in korten tijd

van Houten's Cacao
Eine Tasse des köstlichen
Van Houten's Cacao
gibt dem Körper ein Gefühl erhöhten
Wohlbehagens und des Gesättigtseins.

Schirme

Mittwoch, Donnerstag, Sonnabend

Damen- oder Herren-Schirme	Nadelstock mit Futteral	2.40
Damen- oder Herren-Schirme	Gloria mit Futteral	3.25
Damen- oder Herren-Schirme	Prima Halbseide mit seidenem Futteral	4.50
Damen- oder Herren-Schirme	„Surrat“ Nadelstock m. seid Futteral Stocksortiment m. Double-Beschlag	6.25

Spezialmarke: „Delphin“

Reine Seide, 1000 Tage schriftliche Garantie gegen regulären Verschleiss in den Lägen

Damen-Schirme	„Reine Seide“ mit fester Kante, Paragon-Gestell mit seidenem Taffet-Futteral, Naturstocksortiment	6.50
Herren-Schirme	„Reine Seide“ mit fester Kante, Paragon-Gestell mit seidenem Taffet-Futteral	6.50
Damen-Schirme	„Reine Seide“ mit fester Kante, Paragongestell mit seidenem Taffet-Futteral, prima Natur- und Fantasiestock-Sortiment ..	7.50
Herren-Schirme	„Reine Seide“ mit fester Kante, Paragongestell mit seidenem Taffet-Futteral, prima Natur- und Fantasiestock-Sortiment...	7.50

Spezialmarke: „Fashionable“

Prima Taffet mit fester Kante, 2 Jahre schriftl. Garantie gegen regulären Verschleiss in den Lägen

Damen-Schirme	„Prima Taffet“, elegantes Gestell mit Taffet-Futteral, Prima Natur-Stocksortiment..	14.75
Herren-Schirme	„Prima Taffet“, elegantes Gestell mit Taffet-Futteral, Prima Natur-Stock-Sortiment	14.75
Damen-Schirme	„Prima Taffet“, elegantes Gestell mit Taffet-Futteral, eleg. Ausstattung in Natur- und Fantasie-Stocken	16.50
Herren-Schirme	„Prima Taffet“, elegantes Gestell mit Taffet-Futteral, eleg. Ausstattung in Natur- und Fantasie-Stöcken	16.50

Farbige Regenschirme

Damen-Schirme	mit Chiné-Bordüre „Halbseidener Taffet“ Faden gefärbt ..	4.50
Damen-Schirme	„Halbseide“ mit Chiné-Bordüre und Satin-Streifen	6.25
Damen-Schirme	„Halbseidener Taffet“ Chiné-Bordüre mit seidenem Futteral	7.25

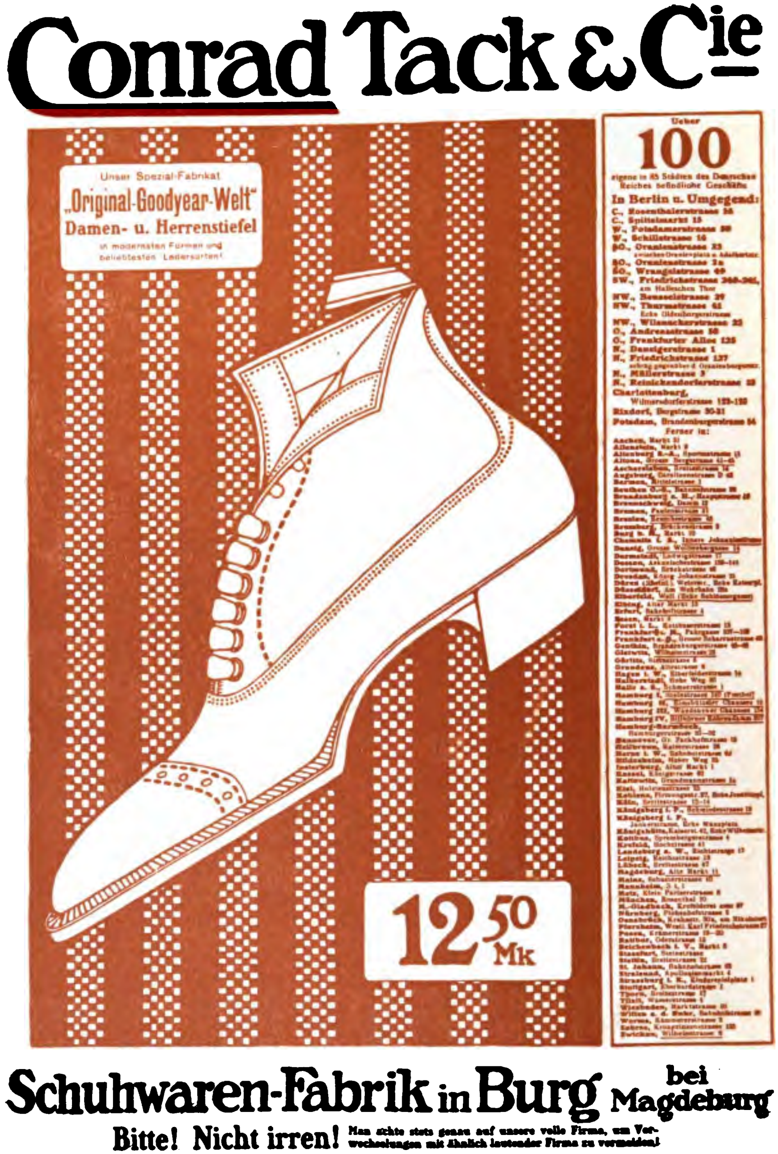
Damen-Schirme „Reine Seide“ Chiné-Bordüre mit Taffet-Futteral 8.50

Damen-Schirme „Prima Taffet“ Paragon-Gestell mit seidenem Futteral Ia Ausstattung 11.00

Damen-Schirme „Pr. Taffet“ Paragon-Gestell mit seidenem Futteral Végetal-Färb., Regul. Wert 18.00 jetzt 14.00

KAUFHAUS DES WESTENS

G.M.B.H. ALLEINIGE VERKAUFSSTELLE DES WARENHAUSES FÜR DEUTSCHE BEAMTE BERLIN

Conrad Tack & Cie
Unser Spezial-Fabrikat
„Original-Goodyear-Welt“
Damen- u. Herrenstiefel
in modernsten Formen und beliebtesten Ledersorten!
Ueber
100
eigene in 85 Städten des Deutschen Reiches befindliche Geschäfte
In Berlin u. Umgegend:
Charlottenburg,
Ferner in:
12,50 Mk
Schuhwaren-Fabrik in Burg bei Magdeburg
Bitte! Nicht irren!

bewees een uitstekend hulpmiddel te zijn. Amerika begon hiermee het eerst, omdat dit land op het gebied van reproductiekunst het verst gevorderd was en daarom het best verstond de photos voor reclamedoeleinden zóó te retoucheeren, dat de clichés effektvolle drukken leverden. Na Engeland is toen Duitschland gevolgd en menig photo-geïllustreerde advertentie is in de laatste zes jaar verschenen. *Dentisano-Zahnpasta, Ins Gebirge, Van Houtens Cacao* zijn voorbeelden van dergelijke advertenties, die tusschen de anderen steeds zullen opvallen *).

Daar, waar de illustratie à première vue dus de hoofdzaak schijnt te zijn, is zij in werkelijkheid een middel om tot het doel te geraken, den inhoud te doen lezen. Is de illustratie zoo goed, dat zij bezienswaardig is en kwaliteiten bezit, die de belangstelling van den lezer eenige sekonden langer kunnen boeien, dan bestaat er eerder gelegenheid, dat de text ook gelezen wordt. Daarom heeft men zich er hoe langer hoe meer op toegelegd goede teekeningen voor advertenties te nemen. Amerika is op dit gebied het verst, maar ook Duitschland begint nu betere reklame-teekeningen te publiceeren. Veel belangstelling wekken tegenwoordig de advertenties van het *Kaufhaus des Westens* te Berlijn, waar de jonge August Hajduk artistiek leider is en zelf zijn advertenties illustreert. In iedere advertentie brengt hij een nieuwe gedachte. Altijd ietwat humoristisch, maar origineel en ad rem, zoodat men — het groote publiek zelfs — telkens benieuwd naar zijn nieuwe ideeën uitkijkt. Hij is nu in Duitsch-

---

*) De techniek der verschillende advertenties laat ik buiten deze beschouwing, omdat ik als bekend aanneem, dat voor rotatiedruk slechts lijnclichés gebruikt kunnen worden, terwijl bij de geïllustreerde tijdschriften voor het gebruik van clichés in lijnmanier en autotypie geen bezwaar bestaat.

Raucht
Manoli
Cigaretten

Grand Prix
Paris u. St. Louis.
14 Hoflief. Dipl.
43 Medaillen.
PIANOS
HARMONIUM
„Schiedmayer, Pianofortefabrik"
Stuttgart, Neckarstr. 12.

Cigaretten reclame vervolgt den lezer al maanden. De goed ontworpen advertentie heeft zijn succes te danken aan zijn eenvoud. Ook *Javol erhält ihr Haar* zegt alles door weinig middelen, slaat echter door de sterke attractie die deze advertentie uitoefent, de om haar heen staande advertenties dood. De bekende *Kalodont* reclame zal door de schuine regel zijn uitwerking niet missen. De geteekende advertentie van het *Hohenzollern-Kunstgewerbehaus* vertegenwoordigt een genre, dat hoe langer hoe meer opkomt: geen versiering, maar alles geteekende letters.

Ook Oostenrijk voelt veel voor dit reclamemiddel, doet dit echter, zooals de lezer na lang turens uit de advertentie *Wiener Werkstätte* zal ontcijferen, nogal overdreven, ongezond en brutaal. Over het algemeen is men in Oostenrijk met goede, gemakkelijk leesbare reclame nog niet zoo ver als in Duitschland. Men hecht daar meer waarde aan het dekoratieve dan aan de leesbaarheid (vide Sommer & Weniger).

Frankrijks geteekende advertenties zijn altijd levendig, met duidelijke letter. De gezette annonces zijn slecht en de bladen hebben ook bijna geen advertentiegedeelte. Vandaar dat een geteekende advertentie als die van Piver ook dadelijk in 't oog valt.

Onze hollandsche kunstenaars zijn op het gebied van reclame nog al eentonig. De meeste teekenen goed, maar hun ontbreekt phantasie. En met de exactheid alleen trekt men niet de aandacht. Zij zijn te veel slaaf van hun decoratief gevoel. De advertentie *Corn. van der Sluijs* valt tusschen andere op, evenals die van *van Dissel* en *Ensink*. Maar au fond is alles hetzelfde. De levertraan-advertentie vertoont tenminste een goede illustratie, die den lezer naar een nadere verklaring der scheepjes doet vragen.

Dezelfde eentonigheid is ook het geval bij de gezette moderne advertenties, die met alle geweld in een decoratieven vorm gegoten worden. Wel geeft men zich in den laatsten tijd in Holland moeite de oude sleur er uit te krijgen, wel hebben sommige uitgevers en drukkers er groote waarde aan gehecht hun zetsel naar artistieke voorbeelden te laten zetten, maar telkens ziet men, dat het nauwe verband tusschen kunst en handwerk door de typografen nog niet verwerkt, nog niet verteerd is. De wil is goed, maar de innerlijke kracht, de samenhang ontbreekt.

Beschouwt men de advertenties der moderne tijdschriften en

NOUVEAUX PARFUMS
EXTRAIT · POUDRE DE RIZ
SAVON · EAU DE·TOILETTE
POUDRE À SACHETS
L·T·PIVER
PARIS
AZUREA · ORÉADE
FLORAMYE

E·J·F·VAN DISSEL EN ZONEN
FABRIKANTEN IN ARTISTIEK
DAMASTEN TAFELGOEDEREN
EN LINNENS TE EINDHOVEN

boeken nauwkeuriger, dan zal men bijna overal dezelfde fout vinden: overal te groote letter en te weinig ruimte! De gesloten vlakken, die de kunstenaars teekenen, worden veel te veel nagebootst. De hollandsche geornamenteerde stijl, die wij thans hebben, is van indische stoffen afkomstig en alle teekenaars, die Hollands boekdrukkunst in de laatste jaren hebben doen herleven, hebben gedaan alsof alle zaligheid uit onze Oost moest komen. Daar vóór dien tijd van een herleving onzer zetkunst geen sprake was, (de water- en melktrant in het smoutwerk van vijftien tot tien jaar geleden, dat voelde wel iedereen, had nooit blijvende beteekenis!) klampte zich de zetter nu aan voorbeelden, die hij kon bereiken. En daardoor is nu een zetstijl ontstaan, die ongaar is en eerst door systematische behandeling dragelijk kan worden.

Het is niet noodig, dat de meeste advertenties in hoofdletters gezet worden. Eenheid van stijl is ook nog op andere manieren te bereiken. Het is niet noodig, dat alle regels volgestopt moeten worden met vulmateriaal, leelijk en groot als de hoofdletters zelven. Het is niet noodig, dat alle regels even breed gezet worden. Men vergete niet, dat men advertenties op het eerste gezicht moet kunnen lezen, en dat niemand de moeite doet ze te ont-

cijferen. De hollandsche typografen moeten dus hun eigen weg op gaan en zich minder bekommeren om de misleidende voorbeelden der heeren Lion Cachet, Theo Neuhuys, Molkenboer, Thorn Prikker e. a., allen degelijke kunstenaars, maar ongeschikt als gidsen in het labyrinth der typografie.

Bij mijne beschouwingen en voorbeelden heb ik met opzet van Amerika, het land der reclame bij uitstek, weinig gewag gemaakt. De meestal overdreven blufadvertenties en humoristische publicaties ginds strooken zoo weinig met ons gevoel van fatsoen, koopmanseer en degelijkheid, dat de te ver gaande amerikaansche reclame voor Holland geen waarde heeft. De Hollander zal er zich niet om bekommeren. En de buitengewoon goede teekenaars die Amerika bezit — geen land van Europa heeft er zelfs een paar, die hun kunnen evenaren — doen ons slechts jaloersch worden en laten dubbel zien hoe wij in Europa pas in den beginne staan van de advertenties-op-groote-schaal. Wij kunnen die reuzensommen niet vatten, die voor Quakers Oats uitgegeven worden per jaar, en staan al verwonderd over de reclame-onkosten van Odol of van Houten.

Wij zijn ermee tevreden, wanneer onze advertenties er netjes

uitzien, duidelijk, gewoon, zonder extravagance, en wanneer het kan, een beetje artistiek. De hollandsche boekdrukker moet alleen meer met den tijd meegaan. Hij moet niet vergeten, dat de advertentie hoe langer hoe meer waarde gekregen heeft, naarmate de drukmethode vereenvoudigd werd. De waarde der pers over 't algemeen is grooter geworden. De advertentie is en blijft een suggestie en is daardoor als een sterke concurrent opgerezen van het drukwerk. Iederen dag wordt er iets nieuws uitgevonden, wordt er iets nieuws geproduceerd, en dat alles kan door de advertentie veel eerder en met meer succes publiek gemaakt, verklaard of aangeboden worden dan door het mooiste drukwerk. Voor advertenties wordt er per jaar veel meer geld uitgegeven dan voor drukwerk, wel een teeken, dat de advertenties het waard zijn zich er meer mee te bemoeien dan dit tot nu toe het geval was.

BERLIJN ANSELM HARTOG

WALDEMAR ZACHRISSON

DOOR

C. J. E. BOSMANS

Waldemar Zachrisson, de „meesterdrukker van Gothenburg", moge in Nederland geen onbekende zijn, toch weet men omtrent zijn persoon nog zoo goed als niets en zijn werk geniet niet alom de bekendheid en waardeering waarop het aanspraak mag maken. Belangstelling mag derhalve verondersteld voor eenige bijzonderheden uit het leven en specimina van het werk van dezen energieken Zweed, die, zijn vaderland tot eer, de inheemsche drukkunst heeft weten op te voeren tot den zeer hoogen trap, waarop zij thans staat.

Alvorens ik echter zoover was, dat een begin kon worden gemaakt met het schrijven van dit opstel, moest menig bezwaar overwonnen. Allereerst dienden de toestemming en medewerking van Zachrisson — ik zal hem maar zoo, gemeenzaam, noemen — gevraagd en voorts de noodige gegevens verzameld te worden. Hierbij mocht ik de hooggewaardeerde medewerking ondervinden van den heer J. Th. Appelboom, een Nederlander te Gothenburg, die, hoewel musicus, van huis uit met de typografie bekend is. En die medewerking was noodig. Zachrisson toch, die den naam heeft zeer bescheiden te zijn en het ook werkelijk is, maakte bezwaar tegen een speciaal opstel over zijn persoon en werk. Niet dan na veel moeite mocht het gelukken hem over te halen zijn medewerking te verleenen. Hij deed dit echter slechts geleid door zijn sympathie voor Nederland en de Hollanders, die naar hij vindt, zooveel overeenstemmends met de Zweden hebben en in de overweging, dat zijn streven en werken voor jongelieden een aansporing zouden kunnen zijn denzelfden weg in te slaan.

Waldemar Zachrisson nu werd geboren den 25sten April 1861 in het oude dorp Kungsbacka in Zweden. Hier bracht hij ook

zijn jeugd door, totdat hij op elfjarigen leeftijd naar Gothenburg verhuisde om aldaar het gymnasium te bezoeken. Reeds op jongen leeftijd, toen hij nog leerde lezen, ontwaakte bij hem de belangstelling voor de boekdrukkunst en die belangstelling is met de jaren toegenomen. Geen oogenblik heeft hij dan ook in twijfel verkeerd, welk beroep hij zou kiezen, noch heeft hem die keuze ooit berouwd. Integendeel, het omgekeerde is het geval.

Zijn vader, die boekhandelaar was, en een tijdlang zelf het boekdrukkersbedrijf uitoefende, moedigde de liefhebberij van den knaap aan en kocht voor hem in Philadelphia een miniatuurdrukkerij, welke bestond uit een kleine modelpers en slechts eenige lettersoorten. Maar deze primitieve inrichting was voor den knaap een goede leerschool. Hij leerde zelfstandigheid; want er was, naar hij zelf getuigt, gewoonlijk niemand wien hij kon vragen hoe dit of dat gedaan moest worden. Nog denkt Zachrisson wel eens, niet zonder humor, terug aan de prachtige smoutjes toen door hem geknutseld. In 't bijzonder herinnert hij zich nog zeer goed een aandeelbewijs in ultramarijn gedrukt.

Dat was nu alles wel heel aardig, maar zijn wetenschappelijke opleiding mocht intusschen geen schade lijden. Het gold toch in den kortst mogelijken tijd zooveel wetenschap op te doen als maar mogelijk was. Daar nu de knaap naar den zin van den vader op school niet spoedig genoeg vooruitkwam, liet deze hem thuis nog privaatlessen geven. Door aldus zijn opleiding te forceeren had de jonge Zachrisson dan ook zijn studiën spoedig beëindigd.

Zijn illusie was nu maar een groote buitenlandsche reis te maken met het doel op drukkerijen in andere landen kennis te vergaren. Nadat hij eerst nog een jaar als volontair in C. A. Kindvall's boekdrukkerij te Varberg was werkzaam geweest, zag hij

Kantoor

eindelijk zijn lang gekoesterden wensch vervuld. Hij was toen nauwelijks 16 jaar. Allicht zal men denken, dat hij nog te weinig ervaring had om profijt van zoo'n reis te trekken. Doch de jonge Zachrisson dacht er niet zoo over. Zijn ambitie voor het vak en vroeg ontwikkeld zelfvertrouwen hadden hem genoegzaam voorbereid en vol hoop en verwachting ving hij zijn groote reis aan.

Zoo kwam hij dan in den vreemde. 't Eerst ging hij naar Hamburg, waar hij als volontair een plaats vond bij de firma G. J. Herbst. Na een verblijf van een jaar in deze stad vertrok hij naar Leipzig, waar hij een aanstelling als volontair kreeg bij de firma Breitkopf und Härtel. Niet lang bleef hij ook daar, want na een half jaar ging hij naar de voortreffelijke drukkerszaak van Otto Spamers. Ditmaal echter als illustratiedrukker, op loon.

Privé kantoor

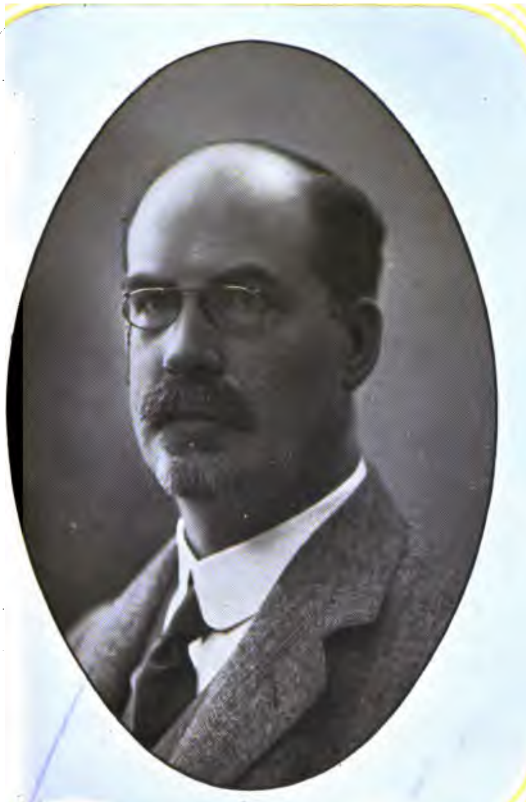
Tijdens zijn verblijf te Leipzig kreeg Zachrisson het reisstipendium van de Zweedsche Handelskamer. Nu was zijn besluit genomen. Hij trok de stoute schoenen aan om een plaats te zoeken in de Keizerlijke Rijksdrukkerij te Berlijn. Na heel veel moeite mocht hem dit, dank ook de hulp van de Zweedsche legatie aldaar, merkwaardig genoeg gelukken. Intusschen was hij weder een korten tijd werkzaam geweest bij Gebr. Grunert.

Hiermede was echter zijn reislust en zucht met nieuwe toestanden kennis te maken nog niet bevredigd. Na driekwart jaar verblijf in de nieuwe Keizerstad trok hij naar de oude, Weenen. Ook daar gelukte het hem, mede door hulp van de Zweedsche legatie, als leerling bij de K. K. Hof- en Staatsdrukkerij geplaatst te worden, een eer, die maar betrekkelijk weinigen te beurt valt.

Zijn rustelooze geest voerde hem echter steeds verder, thans naar St.-Petersburg, waar hij een aanstelling kreeg aan de Keizerlijke Theaterdrukkerij. Op al deze reizen heeft hij natuurlijk heel wat meegemaakt en gezien. Zoo hoorde hij in St.-Petersburg van uit zijn werkplaats het springen van de bommen, die een eind maakten aan het leven van Alexander II. Maar dat alles is naar ik mag veronderstellen voor den lezer van geen belang.

Met veel ervaring en kennis in het vaderland teruggekeerd, was hij nog korten tijd werkzaam bij de firma Nordstedt en Zonen te Stockholm en als chef in een paar andere groote drukkerijen.

In 1886 achtte hij den tijd gekomen zelf een drukkerij op te richten. Dit moest op bescheiden schaal gaan, want zijn ouders waren geen menschen van groot vermogen. Hij vestigde zich te Gothenburg, de stad die hem steeds het meest heeft aangetrokken. Het eerste jaar bestond het personeel, met den eigenaar meegerekend, uit vijf personen, het volgende jaar was het tot negen gestegen en het derde jaar beliep het zestien. Nieuwe klanten stroomden voortdurend toe. De localiteiten moesten dan ook telkens uitgebreid worden voor het plaatsen van nieuwe machines en talrijker personeel. Na eenige jaren bleek de noodzakelijkheid van een kleine boekbinderij met de drukkerij te vereenigen, omdat het te omslachtig en onpractisch was prijscouranten, brochures en dergelijke aan andere boekbinders toe te vertrouwen. Men kon dan zelf contrôle uitoefenen. In 1896 werden reproductie-ateliers ingericht, waarvoor ruimte werd gevonden in een gehuurd perceel. Gaandeweg was alle ruimte echter zoozeer in beslag genomen, dat er naar een ander gebouw moest worden omgezien. Na 1899 grond te hebben aangekocht had de bouw in 1900 plaats. Niet alleen kreeg men nu grootere

WALDEMAR ZACHRISSON

Kantoor

localiteiten, maar ook beteren lichttoevoer, hetgeen vooral den reproductiewerkplaatsen ten goede kwam. Tengevolge van de vele bestellingen, die van heinde en verre kwamen, waren de lokalen het volgend jaar wederom te klein en was men gedwongen tot uitbreiding der zaak aangrenzenden grond te koopen. In Februari 1902 was men echter andermaal verplicht het oude terrein te verlaten en nam men na vier maanden bouwen nieuwe prachtig ingerichte lokalen in gebruik. Tegelijkertijd werden lithografische inrichtingen, op moderne leest geschoeid, in het leven geroepen, welke van de beste machinerieën voorzien zijn. In 1906 bleek het opnieuw noodzakelijk tot uitbreiding over te gaan, waartoe men twee aangrenzende perceelen kocht, welke

ten deele reeds in 1907 in gebruik konden worden genomen.

De zaak heeft een zeer groote vermaardheid verworven, welke zich ver over Scandinavië's grenzen uitstrekt. Zij gaat nog steeds vooruit en nieuwe plannen zijn weer in voorbereiding.

Het personeel, dat volgens de *Grafisk Kalender* 1907 in dat jaar 170 man bedroeg, is thans weer gestegen tot 200: een aanmerkelijk verschil met 1886. Het aandeelen-kapitaal bedroeg in 1907 Kr. 312.000 en het dividend 7 %. Dit zegt genoeg!

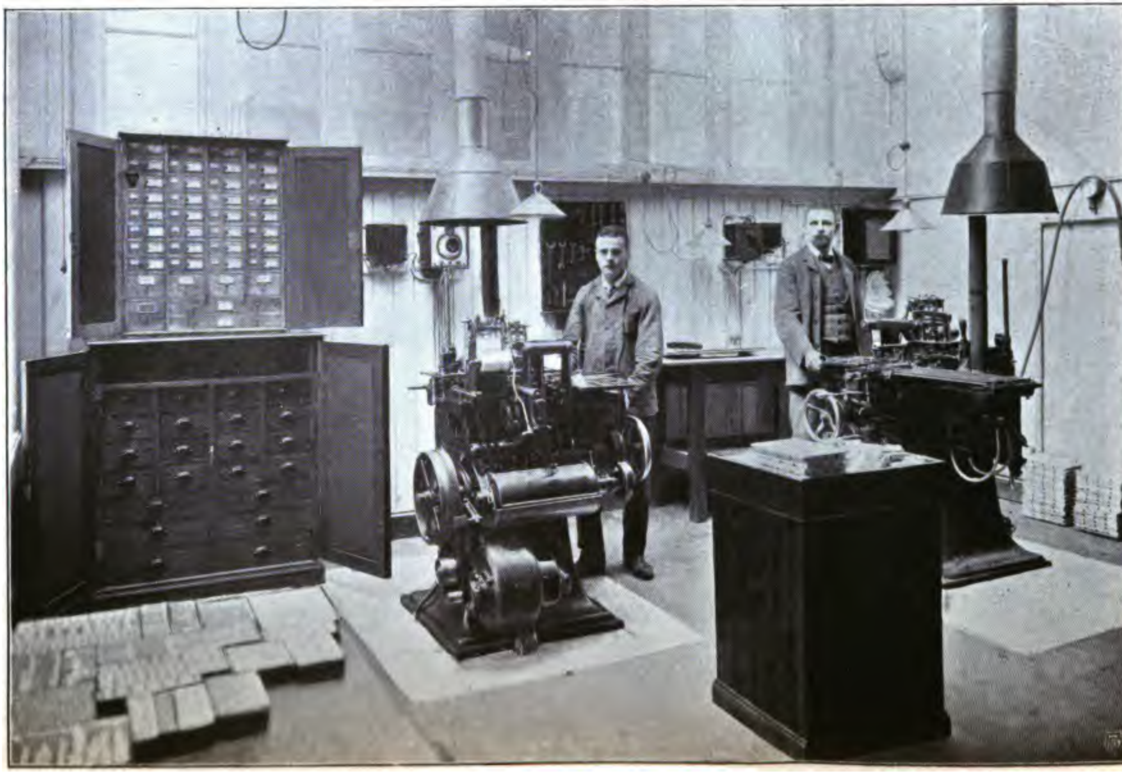
Zachrisson's electrisch gedreven zaak omvat thans: boekdrukkerij, lithografie, chemigrafie, galvanoplastiek, stereotypie, lettergieterij, boekbinderij, papiermagazijn en graveerinrichting. Wellicht zeggen cijfers u meer. Laat ik u daarom meedeelen, dat in de drukkerijen 24 persen zijn opgesteld, waaronder 14 snelpersen, en in de boekbinderij 21 machines. Voorts heeft hij 2 Lanston-Monotype-gietmachines met 4 bijbehoorende type-machines. Om niet eens te spreken van de voortreffelijk ingerichte reproductie-ateliers met al hun ap- en dependentiën.

Sedert Zachrisson zich in 1886 te Gothenburg vestigde, heeft hij onafgebroken voor zijn kunst gewerkt. Door het ondernemen van studiereizen naar schier alle landen van Europa, heeft hij geprobeerd zich in den smaak en eigenaardigheden van de verschillende nationaliteiten in te werken. Geen van de heerschende stijlen vond hij echter bevredigend. Hij besloot daarom een eigen stijl te scheppen. In zijn met groote liefde en opoffering van tijd uitgegeven *Boktryckeri Kalender* zegt hij de richting voor te staan van de rechte lijnen, want het is de enkele lijn, dun of dik, welke Zachrisson, volkomen terecht, nastreeft als het mooiste en meest effectvolle ornament in den boekdruk.

Dat de jonge boekdrukker ook spoedig vertrouwen en aanzien

Lanston Monotype — Toetsenborden

Lanston Monotype — Gietmachines

wekte in verschillende vakkringen bleek in 1893 toen op zijn initiatief een groot deel van Zwedens meest aanzienlijke boekdrukkers te Gothenburg samenkwam om de Algemeene Zweedsche Boekdrukkersvereeniging *(Allm. Svenska Boktrykareföreningen)* op te richten. Nog meer bracht Zachrisson's machtige geest tot stand. Hij stichtte het Museum voor grafische kunst *(Bokindustrimuseum)* te Stockholm en de Grafische Vakschool *(Fackskolan för Bokindustri)* te Gothenburg. Deze school, de grootste van Scandinavië, heeft 7 leeraren, welke les geven in het zetten, drukken, lithografie, steendruk en boekbinderij. Verder is hij Mitglied des Ehrenausschusses des Gutenbergverein te Mainz en Pfleger van het Buchgewerbeverein te Leipzig. In 1900 was hij commissaris van de groote grafische tentoonstelling te Gothenburg. Deze tentoonstelling, welke gehouden werd in het Chalmerska-instituut, was de grootste in haar soort. De allereerste handpersen zoowel als de modernste snelpersen waren er in werking te zien. Zijn verdienste voor deze tentoonstelling, waarvan hij de ziel was, werd door de Zweedsche regeering beloond met de Wasa-orde 1e klas.

Waldemar Zachrisson is thans een man in de kracht van zijn leven. Met de jaren is het feu sacré niet af-, maar toegenomen. Door inspanning van alle krachten, initiatief en durf de man geworden naar wien heel de Zweedsche boekdrukkerswereld gaarne luistert is hij niet wat men hier zou noemen over het paard getild. Bescheiden en eenvoudig gaat hij zijn weg. Zijn omgang met het personeel is zeer vriendschappelijk. Hij behandelt het niet uit de hoogte, gelijk men hier zoo vaak ziet. En toch, men vliegt op zijn bevelen, die kort en met klem worden gegeven. Dat komt omdat men hoog tegen hem opziet, wegens de kracht

die van hem uitgaat; men heeft respect voor hem, den stoeren werker. Zijn optimisme en doortastendheid doen hem alles gelukken. Steeds loopt hij dan ook met nieuwe plannen in 't hoofd om plots als de gedachte een formule gevonden heeft, ze raak uit te voeren. Zijn huis, buiten, is een weerspiegeling van zijn persoon: het is eenvoudig, maar zeer smaakvol ingericht.

Niettegenstaande hij door zijn zaak geheel in beslag genomen wordt, weet hij steeds tijd te vinden voor andere aangelegenheden. Zoo is hij thans weer bezig kapitaal bijeen te krijgen voor een vereeniging in den geest bijv. van het *Binnenhuis* te Amsterdam.

Geen wonder dat men deze superioriteit in zijn kunst terugvindt. Die kunst is in de meeste landen, in Frankrijk, Duitschland, Engeland en Amerika enz. met veel lof besproken door de vakpers en door mannen van gezag op dit gebied. Zijn werk is op vele binnen- en buitenlandsche tentoonstellingen met eerste prijzen bekroond, o.a. in zijn eigen stad in 1891 en '94 en te Parijs op de Louvretentoonstelling in laatstgenoemd jaar.

Op het oogenblik staan mij de noodige bronnen niet ten dienste om voor u te citeeren wat in die landen over hem geschreven is. Alleen kan ik aanhalen wat Emm. de Bom, zeker geen onbekende voor u, schreef in het *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* naar aanleiding van de Tentoonstelling van het moderne boek in het Museum Plantin-Moretus in 1904. „Men moet naar Scandinavië gaan om in Europa de onmiddelijke, begrijpende volgelingen van de Engelsche hervormers aan te treffen. En met hoeveel sympathie schrijf ik hier den naam neer van dien prachtmensch: Waldemar Zachrisson te Göteborg. Een eigen type heeft hij, zoover ik weet, tot heden niet geschapen; maar wat wij van hem te zien kregen, bewijst een

SÄLLSKAPET

GNISTAN

1878–1903

FESTSKRIFT

TILL GNISTANS 25-ÅRS JUBILEUM

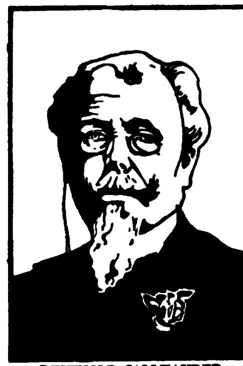
ENLIGT UPPDRAG AF SÄLLSKAPETS NÄMND

FÖRFATTAD AF

WILHELM BERG

Titel van de Jubileumsuitgave
bij het 25-jarig bestaan der vereeniging Gnistan (verkleind)

heten hade efter hand kommit till den uppfattningen att det öfverlefvat sig sjelf och numera förde en blott skentillvaro: det kunde icke dö, derför att det var kungligt, men det kunde icke heller lefva, emedan det icke längre egde betingelserna derför. Det styrdes numera af ett litet kotteri med lika oinskränkt som obestridd makt, ett kotteri, som icke hade någonting emot att med Kongl. Samhället förena lysande namn i in- och utlandet, och ej heller att upptaga socialt betydande personer inom den egna staden, men som hyste en verklig skräck vid tanken på att öppna portarne för de friska vindar, hvilka skulle kunnat inblåsa nytt lif i den förlamade organismen. Till och med de, som vederfarits äran att inväljas, egde blott ytterst ringa intresse för Samhället, och i regeln voro sammankomsterna så fåtaligt besökta, att sekreteraren nödgades allt som oftast anhålla om tillstånd att låta såsom närvarande anteckna en och annan frånvarande, på det förhandlingarne måtte kunna öppnas och beslut fattas.

REINHOLD CALLMANDER

Kongl. Samhället var sålunda den tiden ingalunda den medelpunkt, som kunde och ville samla de spridda krafterna, lika litet som det erbjöd annat stöd åt yngre framåtsträfvande krafter än det, som kunde ligga i utdelandet af pris för någon täflingsskrift.

I hvarje fall, äfven om Kongl. Samhället varit än så lifskraftigt, kunde man icke vänta eller begära att det skulle er-

Pagina uit de Jubileumsuitgave
bij het 25-jarig bestaan der vereeniging Gnistan (verkleind)

BOKTRYCKERI KALENDER
1905 1906

Under medverkan af framstående fackmän
utgifven af WALD. ZACHRISSON
• • 12:te och 13:de årgången • •

Titel van de Boktryckerikalender voor 1905 en 1906

Wezäta couverten

Wezäta omslagen

Wezätas Månadshäfte

N:o 1 2:dra Årg. Januari 1903

GODT NYTT ÅR

1903

tillönskas af Wald. Zachrissons Boktryckeri A.-B. Göteborg

Titel van een Wezäta-aflevering

grondig inzicht in het vraagstuk van 't boek: diep doordrongen van Morris' denkbeelden, die de groote boekdrukkers van eertijds ook bezielden; daarbij in de eerste plaats een man van practijk, door en door modern en, bovendien . . . . een idealist, is hij een der schoonste vertegenwoordigers van dat sympathieke Zweedsche volk, dat onzen Vlaamschen aard, op zijn best, zoozeer nabij komt: ernstig in den grond; warm, levendig en levenslustig naar buiten; geestdrift bij vaste, echte overtuiging! Wat hij met zijn *Wezätas Månadshäfte* bedoelt, is, buiten een zinnige reclame voor zijn eigen werkhuis, een doorloopende maning aan al wie het te zien krijgt, wàt er voor het boek moet gedaan worden: die kleurige en keurige boekjes zijn toonbeelden van smaak, en zoo eigen, zoo nationaal. Zijn *Boktryckeri Kalender* is een uitgaaf, zooals wij er in Europa geen tweede kennen: elk jaar met een ander type gedrukt, bevat het opstellen over alles wat er merkwaardigs in het leven van het boek — als kunstwerk — voorvalt, en strijdt met warmen ijver voor de meest nieuwe denkbeelden. Zou men niet Zweedsch willen leeren om die kostelijke boeken te lezen?" Aldus De Bom.

Ook in ons land is zijn werk te zien geweest. Daartoe uitgenoodigd heeft Zachrisson deelgenomen aan de tentoonstelling van buitenlandsch drukwerk, welke, naar u bekend is, verleden jaar in het Museum van Kunstnijverheid te Haarlem is gehouden.

Deze deelneming is echter voor hem een teleurstelling geweest. Hoewel noode, dient er hier over gesproken. In het midden latend of het aan de voorbereiding, inrichting, leiding of andere oorzaken moet worden toegeschreven, een feit is het, dat de tentoonstelling teleurstelling heeft opgeleverd. Alleen zij geconstateerd dat voor een eenigszins belangrijke tentoon-

stelling van drukwerk, behalve grondige vakkennis, ook en wel in de eerste plaats noodig zijn zeer veel ruimte en licht.

Onbekend met den opzet van de tentoonstelling (er was geen program) maakte Zachrisson, niettegenstaande gelijktijdig te Lund in Zweden een groote tentoonstelling van drukwerk werd gehouden, waaraan hij deelnam, uit louter sympathie voor ons land en volk, een tweede veelzijdige inzending klaar voor de tentoonstelling in Haarlem. Geen kosten spaarde hij: de chef van zijn lithografische afdeeling, de heer Axel Nordell, werd naar Nederland gezonden om zijn inzending op orde te brengen. Wat Zachrisson stuurde was geen op effect berekend humbug-drukwerk, maar werk uit het dagelijksch bedrijf. Behalve boeken zond hij ca. 65 cartons waarop 300 à 400 drukwerken gehecht waren. Dat was te veel en niet bedoeld. Aan wien de schuld?

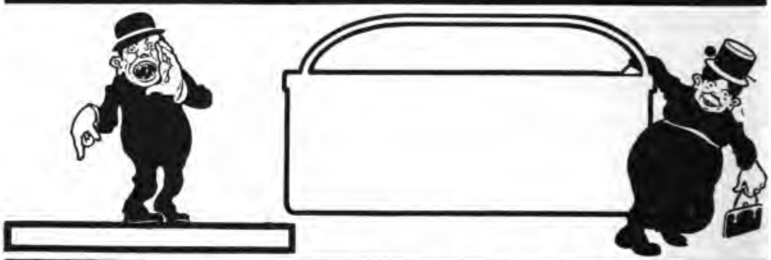
Van Zachrisson's troetelkind, de *Boktryckeri Kalender*, waren hier alle jaargangen, op de titelpagina opengeslagen, onder glas te zien. In hoeverre zoodoende een goede beoordeeling mogelijk is, het oordeel hierover laat ik gaarne aan den lezer. Er schijnt echter niemand geweest te zijn die de pers inlichtte over het eigenaardige of wetenswaardige van al het tentoongestelde. Immers, ware dit het geval geweest, dan zou het onmogelijk kunnen zijn voorgekomen, dat in een der bladen een zoo vernietigende critiek op de *Boktryckeri Kalender*, speciaal op de eerste drie jaargangen, werd geleverd. Men had er op moeten wijzen, dat die eerste drie werden uitgevoerd naar de richting in dien tijd heerschende en dat zij voor den ontwikkelingsgang, dien de *Kalender* sedert had doorgemaakt, zeker zeer leerrijk waren en geenszins hadden mogen ontbreken. De krasse termen waren zeker in de pen gebleven en hadden voor waar-

deering van werk en streven van Zachrisson plaats gemaakt.

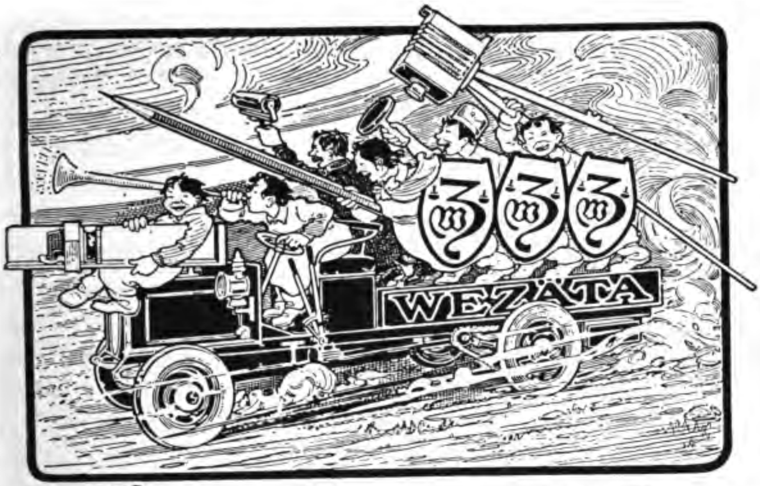
Het moet Zachrisson wel zeer gegriefd hebben, zijn hoofdwerk, dat met zoo'n onuitsprekelijke toewijding is tot stand gebracht, dat in alle landen door de bekwaamste vakkundigen is geprezen en ook in zijn eigen oogen hoogstaat, zijn *Kalender* door een misverstand met een pennehaal te zien in een hoek geduwd. Van zijn *Wezätas Månadshäfte* werd zoogoed als geen notitie genomen. En toch zijn ook daar vele, ik zeg niet alle, exemplaren bij die bewondering verdienen. Hiermede zij nu maar van de Haarlemsche tentoonstelling afscheid genomen.

Het woord Wezätas zal voor oningewijden, die, met een woordenboek gewapend, naar de beteekenis zoeken, wel een raadsel blijven. Toch is de oplossing eenvoudig. *Wezätas Månadshäfte* beteekent slechts: W(aldemar) Z(achrisson)'s maandelijksche afleveringen. In Zweden is echter Zachrisson's drukkerij algemeen onder den naam Wezäta bekend. Van dit reclameblaadje schreef de heer J. W. Enschedé in het vorig *Drukkersjaarboek*, „dat (het) telkens in decoratief uiterlijk en typografische opvatting verschillende, een sprekend bewijs is van de artistieke beteekenis dier drukkerij en van de oneindige verscheidenheid die de moderne kunst in weerwil harer strenge grondbeginselen in staat is voort te brengen". Bij dit alleszins juiste oordeel sluit ik mij gaarne aan. Toch, het dient gezegd, niet alles wat van Waldemar Zachrisson's persen komt valt te loven. Er is althans werk bij dat onzen Nederlandschen drukkers niet tot voorbeeld behoeft gesteld te worden. Daaraan kan echter niet ééne drukkerij ontkomen. Ook de rechte lijn, welke richting Zachrisson heet voor te staan, zoekt men in de practijk wel eens vergeefs. Men bladere maar eens in de *Wezätas Häfte*.

Wald. Zachrissons
WEZÄTA
Boktryckeri-AB, Göteborg

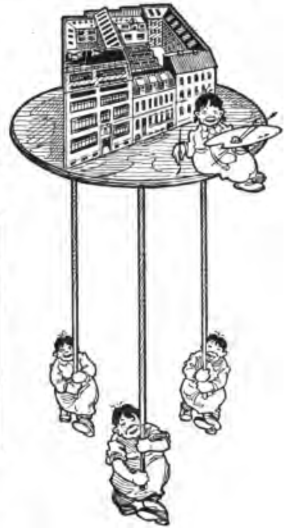

Wald. Zachrissons
Boktryckeri-A.B.
GÖTEBORG
Rikstelefoner: 342·4483·8242·9142
Post- o Telegr.adr: WEZÄTA

WEZÄTA

WEZÄTA

WEZÄTA

WEZÄTA

Maar aan den anderen kant heeft hij veel schoons geleverd, werk dat een monument zal blijven van de Zweedsche boekdrukkunst in het begin van de twintigste eeuw. En bovenal mag niet vergeten worden, dat Zachrisson voor Zweden een stuwkracht is geweest, die niet genoeg naar waarde kan geschat.

Bij een beschouwing van zijn werk vallen twee zaken direct in het oog: veelzijdigheid en harmonische aanwending van kleuren. Wij, nuchtere Nederlanders, staan eerst ietwat vreemd tegenover Zachrisson's werk. De aanwending van scherpe kleuren overbluft ons en wij zijn licht geneigd wat voor ons oog vreemd is, leelijk te vinden. Men ziet het met Berlage's beursgebouw. Wanneer wij echter naar de natuur kijken zullen ons Zachrissons kleurcombinaties niet meer zoo vreemd toeschijnen. Immers, de hel-roode granium met hard-groene omlijsting wekt onze bewondering. Zien wij nu die kleuren voor boekversiering aangewend dan zijn wij zoo licht geneigd ze „schreeuwend" te noemen. Zeker, men mist de tinteling, de schakeering, die de levende natuur biedt. Maar dat neemt niet weg dat met kleurentegenstelling prachtige effecten zijn te bereiken. Zoo zijn in de polychromie en brandschilderkunst der middeleeuwen schoone en navolgenswaardige voorbeelden bewaard gebleven.

Zachrisson nu is een meester in de aanwending van decoratief werkende kleuren. Zijn kunst heeft iets aparts, men moet aan zijn werk gewend zijn om het mooi te vinden. Hoe meer men 't dan ook beschouwt, hoe meer men 't gaat bewonderen. Er spreekt een krachtige geest, individualiteit en zin voor het harmonische uit. Zachrisson heeft een frisschen kijk op het boek. Nu is wel eens beweerd, dat de door hem aangewende aan de Oudscandinavische weefkunst ontleende motieven, die hij voor

de versiering van zijn laatste *Boktryckeri Kalender* gebruikte, niet geschikt waren voor het boek, maar wie het juiste gebruik ziet door Zachrisson ervan gemaakt, zal niet kunnen ontkennen, dat zij inderdaad een decoratieve boekversiering opleveren.

Over zijn veelzijdigheid kan ik u met woorden niet zooveel vertellen als een beschouwing van zijn werk u zal zeggen. Ik geloof de verdiensten van Zachrisson niet te verkleinen, wanneer ik terloops, op grond van hetgeen mij ter oore kwam, hier twijfel uitspreek of hij wel dàt aandeel in het ontwerpen van de „Nordisk Antiqua" heeft gehad als men, afgaande op hetgeen door den heer J. W. Enschedé in het vorig *Drukkersjaarboek* werd medegedeeld, met eenig recht zou mogen veronderstellen.

In Nederland kan men overigens veel van Zachrisson leeren. Zijn persoon, zijn ondernemingsgeest, zijn doorzetvermogen, zijn even zoovele navolgenswaardige voorbeelden. En zijn van zoo groote individualiteit getuigend werk zij een spoorslag tot navolging, niet van zijn kunst, maar van de principes die er aan ten grondslag liggen. Wellicht dat Nederland dan eens, gezien de opkomende strooming, evenals Zweden op een nationaal, een onderscheidend karakter in zijn drukkunst zal kunnen wijzen.

Het Stockholmsche dagblad *Vårt Land*, schreef naar aanleiding van het bezoek van koningin Emma aan Zweden in Mei van dit jaar o. a.: „Zou het niet aan te bevelen zijn, dat deze twee volken (de Zweden en Nederlanders) nader met elkander kennis maken? Waarvoor hebben wij dan tegenwoordig de betere verkeerswegen? . . . De reizen der Zweden naar vreemde landen bereiken slechts heel zelden Nederland en daar is toch zooveel eigenaardigs, grootsch en schoons te leeren kennen".

Zweden en Holland! Ja, die twee landen, die zooveel in

volksaard gemeen hebben, kunnen veel van elkaar leeren. Maar dan moet men trachten elkander te begrijpen en niet mannen van initiatief afschrikken, zooals het te Haarlem is gegaan.

Op typografisch gebied is 't aan Nederland leering te trekken. Moge daarom de belangstelling voor den persoon en het werk van Zachrisson evenredig zijn aan de verdiensten die hij zich heeft verworven en aan de moeite die ik mij heb gegeven om een en ander onder de aandacht van den lezer te brengen.

'S-GRAVENHAGE CORN. J. E. BOSMANS

DE HERLEVING
DER BOEKKUNST IN ENGELAND

II. PRIVATE PRESSES

DOOR

R. W. P. DE VRIES JR

Kunnen wij William Morris in zeker opzicht, den grooten voorganger, den baanbreker noemen, die door zijn Kelmscottdrukken bewezen heeft, dat het boek als kunstwerk in onze dagen geen utopie is, niet minder van belang voor de herleving der boekkunst mogen wij zijn tijdgenooten en navolgers achten, die, huldigend de denkbeelden van den grooten meester, ieder op eigene wijze een bepaald karakter wisten te geven aan de door hun opgerichte of onder hun leiding staande drukkerij.

De principes van Morris, die wij in het kort zouden kunnen samenvatten met: „Het trachten naar schoonheid in een boekpagina door samenwerking van lettertype, van papier, van inktkleur, door goede verhouding van bladspiegel en verdeeling, van marges", zij zijn ook die van Cobden-Sanderson, van Emery Walker, van Charles Ricketts, Lucien Pissarro, van C. R. Ashbee, van Elisabeth Corbeth Yeats en meer anderen, wier uitgaven de boekkunst in Engeland verrijkt hebben met tal van proeven, die wij als zoovele voorbeelden van schoon druk- en zetwerk mogen beschouwen.

Opmerkelijk is het echter, dat, waar Morris als volbloed decoratief kunstenaar in omlijstingen, in initialen en in illustraties mede voor een deel de schoonheid van een boek zocht, zijn nakomers, met name bijv. Cobden-Sanderson en miss Elisabeth Corbeth Yeats juist in zuiver typografenkunst hunne kracht vonden.

Als het nauwst aan hem verwant en het dichtst bij hem staande, immers zij waren niet alleen zijn vrienden maar ook zijn raadgevers bij de oprichting der Kelmscott-Press, en leefden zoo geheel mede in alles wat de Hammersmithsche drukkerij

betrof, mogen wij zeker wel Emery Walker en T. J. Cobden-Sanderson achten, wiens gemeenschappelijke drukkerij, de Doves-Press ook daarom het eerst vermelding verdient van de verschillende „Private-Presses" die tot de herleving der boekkunst in Engeland hebben bijgedragen.

Emery Walker, Morris' buurman in Hammersmith, kenner van oud drukwerk en zelf drukker, is een der eersten geweest die Morris er toe aanzette zijn eigen boeken te drukken, en die dan ook een niet gering aandeel heeft gehad in de verzorging, van *The House of Wolfings* en van *The Roots of Mountains* beide nog wel ter Chiswick-Press gedrukt, maar onder Morris' leiding en Emery Walkers toezicht. En hoewel hij niet inging op Morris' voorstel, diens deelgenoot in de Kelmscott-Press te worden, zoo was hij toch, zij het dan niet officieel, in alles diens adviseur, en stond hij hem, zoowel door zijn vakkennis, als door zijn kennis van vijftiend' eeuwsche boeken ter zijde, niet alleen bij diens uitgaven, maar ook bij de aankoopen voor Morris' zeer uitgebreide bibliotheek.

Dat hij eveneens aan het ontstaan van de Golden-, Troy- en Chaucer-type niet vreemd is geweest, mogen wij opmaken uit de zaakkundige kennis, waarmede hij de lettervormen van zijn tijd veroordeelde, zelfs de door de Chiswick-Press gebruikte Caslon-letter niet onverdeeld bruikbaar achtte en ten slotte in de letter van Jenson, de meeste qualiteiten voor een goede letter vond. Zooals men weet, (zie o.a. Drukkersjaarboek 1907 pag. 108) bazeerde ook Morris in hoofdzaak zijn Romein, the Golden type, op een Plinius-uitgave van 1476 door Nicolaas Jenson, te Venetie gedrukt.

Een goede letter moest volgens Walker in de eerste plaats

duidelijk en goed leesbaar zijn. Maar hiertoe is noodig, dat alle overbodige dikten en puntige uitsteeksels vermeden worden en men zoo zorgvuldig mogelijk tracht naar zuiverheid van lijn. Zelfs de Caslon-letter vertoont in dit opzicht tekortkomingen, die duidelijk in het oog springen zoodra ze vergroot wordt, de uiteinden van t en e bijv. zijn op een ondoordachte wijze opgehaald, inplaats van te eindigen in een scherpe en duidelijke haal als Jenson's letters; de boveneinden van de c, de a en de daaraan verwante typen, zijn grof en lomp, doordat een leelijke peervormige dikte aldaar het uiterlijk van de letter mismaakt. Voor letters geldt eigenlijk wat op alles van toepassing is, dat de praktijk, hoewel zij doorgaans voorop stelt ornament te vermijden, zich dikwijls op de meest dwaze en onberedeneerde wijze vasthoudt aan vormen, die eens ornament waren.

Behalve de zucht tot versieringen is een der meest kenmerkende verschillen tusschen een mooie letter en de gebruikelijke, de versmalling der moderne letters, ontstaan door de verkeerde vrees om met handelsusances te breken. Waar de meeste van Jenson's letters in een vierkant geteekend zijn, daar is de breedte van een moderne letter dikwijls tot op een derde versmald; en deze winst in ruimte, die ongetwijfeld ten koste van de schoonheid der letter is, bestaat maar in de verbeelding, daar zij zich toch weer in het zetwerk verliest, dat voor duidelijke leesbaarheid meer interlinie noodig heeft. Vandaar dan ook dat ten slotte een breedere, vierkanter letter niet eens duurder uitkomt, en er dus feitelijk geen praktische overwegingen behoeven te gelden om aan de versmalde letter de voorkeur te geven, boven een mooie zuivere vierkante.

Niet minder waarde dan aan de letter, hecht ook Emery

Walker aan de tusschenruimte der woorden. De smalle gebruikelijke letter, zoo zegt hij, heeft veel wit tusschen de woorden noodzakelijk gemaakt, doch indien iedere letter stevig en zorgvuldig geteekend was, en ontworpen geheel overeenkomstig haren aard, zoodat verwarring is uitgesloten, dan kon er zonder eenig bezwaar veel compacter gezet worden, wat ongetwijfeld het aspect van de pagina ten goede zou komen. Vaste regels voor witverdeeling acht ook hij niet bestaanbaar, slechts zoo veel mogelijk dient het plaatsen van wit boven elkaar vermeden te worden, evenals het maken van zoogenaamde „rivieren" op de pagina, waarop dan ook voortdurend de zorg, nauwlettendheid en smaak van den zetter gericht moeten zijn.

Ook de margeverdeeling, de verhouding van den letterspiegel, kortom alles wat Morris met zijn Kelmscott-drukken voorstond, waren eveneens voor zijn vriend Emery Walker vraagstukken van ernstige overweging geweest.

Al heeft hij gemeend niet op Morris' voorstel, zijn deelgenoot in de Kelmscott-drukkerij te worden, te moeten ingaan, toch behoeft het ons niet te verwonderen, dat een man van een dergelijk inzicht, geleid door kennis van de praktijk, vroeg of laat zich als een van de leiders der boekherleving in Engeland zou doen kennen.

Na den dood van Morris en na het sluiten der Kelmscott-drukkerij vereenigde hij zich dan ook met den, als binder reeds bekenden Cobden-Sanderson, eveneens een vriend van Morris, en toonde in de Doves-Press-uitgaven, dat hij niet alleen met het woord maar ook met de daad wist te bewijzen, dat in simpel zetwerk schoonheid kan heerschen.

Tot de eerste uitgaven van de Doves-Press, aldus genoemd

naar de Doves-Binderij, de werkplaats van den vroegeren jurist doch sedert 1883 boekbinder geworden Cobden-Sanderson, behooren de beide 19 October 1900 gereed gekomen drukken: Een latijnsche uitgave van *Agricola* van Tacitus, en *The Ideal Book or Book Beautiful, a Tract on Calligraphy, Printing and Illustrating and on the Book Beautiful as a Whole,* door Cobden-Sanderson. Het eerste verscheen in Januari 1901 in 225 exemplaren tegen een inschrijvingsprijs van 25 sh. en 5 exemplaren op perkament tegen 5 guineas; van het tweede dat eerst in Februari 1901 uitkwam, zijn 300 exemplaren tegen 12 sh. 6 d. en 10 op perkament tegen 3 guineas in den handel gebracht.

Niet alleen om het uiterlijk, maar mede om der inhoudswille, lijkt ons dit laatste een opmerkenswaardige uitgave, daar wij het in zeker opzicht als de geloofsbeleidenis van den stichter der Doves-Press zouden kunnen beschouwen.

„The Ideal Book or Book Beautiful is a composite thing made up of many parts and may be made beautiful by the beauty of each of its parts — its literary content, its material or materials, its writing or printing, its illumination or illustration, its binding and decoration — of each of its parts in subordination to the whole which collectively they constitute", zoo luidt de aanhef van Cobden-Sanderson's boekje, (want het is slechts weinige bladzijden groot) en de aesthetische beginselen hierin uitgedrukt heeft hij en zijn vriend Emery Walker in alle uitgaven der Doves-Press betracht. Ieder der onderdeelen, waaruit het boek bestaat, is op zich zelf goed en schoon, en de samenwerking voortreffelijk; zoowel papier als de letter, het zetwerk als de druk getuigen van een smaak, een zorg en overleg, die het

boek tot een kunstwerk maken. Het papier, zuiver lompenpapier, betrok Sanderson van denzelfden molen waar Morris het van had, van J. Batchelor & Sons, maar het zijne, kenbaar aan een watermerk met de twee duiven der Doves-Press en monogram van den eigenaar, was dunner, lichter en zachter dan dat der Kelmscott. „Von so schönem Papier," zegt Jean Loubier, „kann man mit Worten keine Vorstellung geben, das muss man mit Augen sehen und mit den Händen fühlen".

De letter der Doves-Press, wie zou er na bovenstaande aan twijfelen, is de zuivere Romein van Nicolaas Jenson, den Venetiaanschen drukker der vijftiende eeuw. Walkers voorliefde voor de vijftiend'eeuwsche drukkers, zijne vergelijkende studiën op dit gebied, brachten hem evenals Morris tot den meester-drukker Jenson, doch waar Morris als het ware een interpretatie op Jenson's antiqua gaf, daar volgde Emery Walker deze zoo getrouw mogelijk na. Morris immers zegt zelf in zijn: *A note by William Morris on his aims in founding The Kelmscott-Press*: „Deze letter (Romein uit Jenson's Plinius-uitgave 1476) bestudeerde ik met veel zorg door ze op groote schaal te laten fotografeeren en ze verscheidene malen na te teekenen; zoodat, ofschoon ik meen het wezen er van meester geworden te zijn, ik ze niet slaafs namaakte; inderdaad heeft mijn Romeinsche letter, in het bijzonder de onderkastletter, meer van de Gotische dan de Jenson's letter". De letter daarentegen die Walker teekende en onder zijn toezicht liet snijden, is als het ware de zuivere reconstructie van Jenson's letter, hij vermeed echter de onzuiverheden die in de drukken, hetzij door papier, hetzij door inkt of door slijtage, de letter onduidelijk gemaakt hadden, en hield daarbij rekening met den vooruitgang der letter-graveer- en

gietkunst. Hij kreeg op die wijze geheel eenzelfde type, dat misschien iets van de bekoring dat oud-drukwerk heeft, miste, maar daardoor in zuiverheid van lijn had gewonnen.

Evenals ter Kelmscott-drukkerij werd ook ter Doves-Press op de handpers gedrukt, en evenals ook daar, bestond het personeel uit slechts enkele menschen, die als medewerkers in den schoonen arbeid steeds vernoemd worden. Aanvankelijk slechts één zetter en drukker, welke laatste ook met Morris gewerkt had, kwamen er later voor de omvangrijker uitgaven nog eenigen bij en werd ten slotte met drie man op de zetterij en vier aan de persen gewerkt.

Waardoor de uitgaven der Doves-Press zoo bekoren is naast mooi papier, letter en druk, ongetwijfeld de proportie, zoowel die van den bladspiegel als van de marges; want wij zeiden het reeds, juist in tegenstelling met de uitgaven der Kelmscott-Press en met die van latere drukkers, die aan illustratie en boekversiering een zeer belangrijke plaats toekenden, beoogden Cobden-Sanderson en Emery Walker te doen zien, dat in zuivere typografie schoonheid kan betracht worden. Slechts een enkele kleur, een mooi rood voor beginletters was de verluchting waarvan zij gebruik maakten. Meer ook dan Morris, wien het er in hoofdzaak om te doen was *mooie* boeken te maken, was hun streven, tevens duidelijk leesbare, bruikbare boeken te geven, en hierin zijn zij volkomen geslaagd.

Ook het bindwerk, dat nagenoeg uitsluitend in Cobden-Sandersons Doves-Binderij gemaakt werd, was geheel in overeenstemming met het overige; het mooie gele perkament met iets donkerder nerven, werd meestal onversierd gelaten en slechts de titel in duidelijke letter op den rug aangebracht.

Hoe nauwgezet de leiders der Doves-Press waren in hunne eischen betreffende verhouding van zetwerk blijkt wel hieruit, dat zij voor *de Gulden regelen voor den Boekbinder*, als afzonderlijk blad verschenen, een geheel ander formaat, een geheel andere margeverdeeling noodig achtten dan voor hunne boekpagina's, en op zich zelf is ook dit weer een voorbeeld van schoonheid in zetwerk.

Op de beide hier genoemde uitgaven en het in November 1900 gedrukte losse blad, volgde in April 1901, de lezing van J. W. Mackail over William Morris den 11en November 1900 in Kelmscott-House gehouden voor de Hammersmith Socialist Society; en in Mei van het volgende jaar *Alfred lord Tennyson, Seven poems and two Translations*. Juist deze uitgave doet zien hoe nauwkeurig zelfs de waarde, de sterkte van een roode letter tusschen de zwarte overwogen moet worden, om niet te veel de aandacht te trekken en zoodoende het algemeen verband te schaden. Op hun stelselmatig vermijden van iedere ornamentatie in het boek, maakten zij een uitzondering soms voor beginletters, die dan in een open tekstruimte uit de hand geteekend werden. Zoo is het vijfde boek dat de Doves-Press verliet, zeer opmerkelijk, daar in de geheele oplage, 325 exemplaren, al de initialen in rood en blauw geteekend zijn en wel door Edward Johnston, en Grayley Hewett. Deze opvatting, die waarschijnlijk niet eenieder deelen zal, om geschreven of geteekende letters bij drukpagina's te gebruiken, strookte geheel met Sanderson's ideeën, in *The Book Beautiful* neergelegd, waar hij zegt, dat de drukker ook feitelijk calligraaf moest zijn of ten minste steeds in directe verbinding moet staan met calligrafen, en bij iedere drukkerij eene afdeeling behoorde te zijn voor de schoonschrijvers.

Zeker de belangrijkste uitgave der Doves-Press is de groote Bijbel in 1902 begonnen en in vijf deelen compleet. Het was de bedoeling hiermede een werk te leveren, dat in alle opzichten goed genoemd kon worden, de tekst was een geautoriseerde Engelsche vertaling en zooals het prospectus luidde: „The aim of this edition is to present this text in as fair a form as may be, unencombered by critical apparatus, and unadorned save by the dignity of its diction and the nobility of its message".

Geheel zonder eenige versiering is ook deze enorme uitgave; slechts de hier en daar, wel is waar naar teekeningen geclicheerde, doch totaal ongeornamenteerde beginletters en beginwoorden zijn in rood gedrukt, wat een prettige afwisseling geeft aan de zwarte pagina die opnieuw een bewijs is van den ongeëvenaarden smaak van de leiders der Doves-Press.

Met de oprichting van de Doves-Press in 1900 hebben zij zich tot taak gesteld, eensdeels slechts datgene te drukken wat waard was in een behoorlijken vorm gepubliceerd te worden, maar andersdeels om goede oplossingen te vinden voor de meest voorkomende typografische problemen, en zoowel proza en verzen als dialogen tot goede pagina's te zetten.

Daarbij bleven zij steeds getrouw aan het beginsel in *The Book Beautiful* neergelegd: „The whole duty of typography is to communicate to the imagination, without loss by the way, the thougt or image intended to be conveyed by the Author", wat zij liever trachten te bereiken zoo als Cobden-Sanderson zegt: „by the arrangement of the whole book, as a whole, with due regard to its parts and the emphasis of its divisions" dan, „by the splendour of ornament, intermittent, page after page".

Hoewel juist in dezen door hunne eenvoud, als tegengesteld

aan de Kelmscott-drukken, behooren o. i. de uitgaven der Doves-Press tot het beste, wat de herleving der boekkunst in Engeland ons gegeven heeft.

Waar de Doves-Press onder leiding van Cobden-Sanderson en Emery Walker nog steeds voortgaat ons met nieuwe publicaties te verblijden, en thans aankondigt om in Juni 1909 te verschijnen: *The play of Hamlet, the Prince of Denmark*, daar heeft een der andere Private-Presses, die om verschillende redenen niet minder belangrijk was, helaas sedert eenige jaren hare werkzaamheden gestaakt.

Na een kort leven van slechts zeven jaar zag de Vale-Press onder beheer van Hacon & Ricketts in 1904 haar bestaan geeindigd, werden haar eigene letters weder versmolten tot specie en rusten hare patrijzen en matrijzen voor het grootste deel op den bodem van de Theems.

Leidde hiertoe eensdeels dat het aantal der boeken, die volgens de uitgevers op den weg lagen der Vale-Press-publicaties, door den tijd minder geworden was, andersdeels moet de oorzaak gezocht worden in het treurige feit, dat bij een brand ter drukkerij nagenoeg alle oorspronkelijke houtsneden en galvano's der platen, omrandingen en initialen verloren gegaan waren, een arbeid van vele jaren, die moeilijk te herstellen zou zijn.

Het werk der Vale-Press kunnen wij in menig opzicht verwant noemen aan dat van William Morris, daar in beide, naast een zin voor schoon zetwerk een gevoel voor ornamentatie valt op te merken. Wel zegt Ricketts meermalen, en toont dit ook in verschillende uitgaven, dat een boek, een pagina, goed kan zijn, zonder eenige versiering, maar evenals de stichter der Kelmscott-Press kon ook hij niet nalaten met houtsneden, titelpagina's,

bordures en hoofdletters zijne uitgaven luisterrijker te tooien.

Het behoeft eigenlijk geen betoog, dat ook Ricketts bij zijn trachten naar meerdere schoonheid, meerdere logika in boekdruk, geïnspireerd werd door oude Duitsche en oude Italiaansche drukkers. Wat men toch tegen het midden en einde der negentiende eeuw en ook zelfs thans nog als het fraaiste in boekdruk aanmerkt, is een wonderfijn gereproduceerde illustratie, glanzend glad papier, kostbare in- en uitwendige versiering, dingen die op zich zelf misschien technische, laat het zijn, zelfs artistieke waarde hebben, maar die bij elkaar absoluut geen harmonisch geheel vormen.

Behalve dit gemis aan eenheid, hinderde hem natuurlijk ook de hedendaagsche letter, die gebaseerd is op de zuinigheid, om veel op een pagina te kunnen zetten, zoodat hij aanleiding vond zelf een drietal typen voor zijn drukken te ontwerpen: The Vale-type, The Avon-type en The King's-type.

Hoewel, evenals Morris, waardeerende de lettertypen der vroeg-Italiaansche drukkers, zoo meende hij toch voor de oorsprongsvormen ervan terug te moeten gaan tot de Carolingische minusculen, daar hij in enkele letters een zekere eenheid in verband tot de andere miste. De sierlijkheid van een h, een m, een n, die o. a. bij Sweynheym & Pannartz, Hahn en Spira voorkomen, ontbraken zijn inziens aan de letters van Jenson; de laatste hadden door de eischen van graveeren en gieten iets ingeboet van de schoonheid die een geschreven Carolingische letter kenmerkt. Deze overwegingen leidden er dan ook toe, dat hij, zooals gezegd, eigen alphabets ontwierp volgens een vast grondplan van letter. De nietigheid van het oog van de g, in onderkast, hinderde hem, en maakte dus in zijne typen plaats

voor een oog, dat gelijk in grootte was aan een c. of o.; de boveneindiging van een f. die meestal niet veel van een l. verschilt kreeg bij hem een vlaggetje. Kenmerkend is nog het &-teeken, dat volgens zijn meening een niets zeggend overbijfsel was van pennekunst, en door hem gewijzigd werd tot een combinatie van een e. en een t., die er duidelijk in te herkennen zijn. Dat hij aldus trachtte naar zuivere en logische lettervormen is onmiskenbaar, maar dat hierdoor van zelf wel eens iets onlogisch, laat ons zeggen een zekere gezochtheid, in de letter ontstond is evenzeer waar, en van meer dan eene zijde heeft hij dan ook aanmerkingen op de door hem ontworpen alphabets moeten vernemen, wat hem noopte zijn zienswijzen hieromtrent uit een te zetten in: *A defence of the revival of printing.*

Opmerkelijk zeker voor een ieder is bijv. het door elkaar gebruiken van vormen, die wij gewend zijn als boven- en onderkast gescheiden te houden, en die Ricketts in zijn King's-fount tot één alphabet verwerkte. Wij zien hier o. a. de T. F. R. naast l. d. p. h. q., een eigenaardigheid die, uit aesthetisch oogpunt misschien verdedigbaar, toch in verband met den letterbouw bezwaarlijk navolging zal vinden; trouwens in zijn Vale- en Avon-fount (de laatste speciaal voor de Shakespeare-uitgave bestemd), die beide ook door het algemeen aspect zeker de voorkeur verdienen, zijn dergelijke excentriciteiten vermeden. Ricketts' denkbeelden omtrent de schoonheid van het boek wijken overigens in beginsel niet veel af van die welke door Morris gehuldigd werden. De harmonie van de bladzijde of juister van de twee tegenover elkaar staande pagina's was ook voor hem het voornaamste, en ook hij trachtte dit te bereiken door de verhouding van den letterspiegel, de breedte der marges

en door de evenredigheid in zwaarte der omrandingen, kapitalen en illustraties. Hoewel hij voor een groot aantal zijner uitgaven omrandingen ontwierp en in hout sneed, en met zijn vriend Shannon meermalen het illustratieve gedeelte van het boek verzorgde, toch stelt hij als zijn meening voorop: „Use decoration only when it can be urged as an added element of beauty to the book, let it accompany the text, and not gobble it up".

Ricketts' omrandingen, zij herinneren ons aan de Italiaansche bordures der Renaissance en deels ook, vooral de opene, aan William Morris, en hij zelf is zich hiervan wel bewust als hij in *A defence of the revival of printing* zegt: „For the remaining floral borders of the Vale Publications I am unable to assign a precedent: I think the usually solid grounds of the Ratdolt and William Morris borders forced me towards open decoration, if I may give it this name".

Evenals de Kelmscott-uitgaven en die der Doves-Press, zoo zijn ook de boeken bij Hacon en Ricketts verschenen op speciaal papier gedrukt, kenbaar aan een watermerk met het monogram V. P., met een zeemeermin, of een buryn met bladertakken omkranst, motieven die wij ook als boekmerken in de verschillende uitgaven terug vinden.

Om niet te uitvoerig te worden verwijzen wij voor de historie der Vale-Press en de bedoelingen van hunne ondernemers naar de in 1904 verschenen *Bibliography of the books issued by Hacon and Ricketts*, waarin de laatste zijne denkbeelden uiteenzet en het ontstaan zijner eigen letterontwerpen verduidelijkt. Voorts naar de reeds genoemde *Defence of the revival of Printing* en ten slotte naar een vroeger verschenen uitgaafje: *De la Typographie et de l'harmonie de la page imprimée,*

William Morris et son influence sur les arts et métiers door Charles Ricketts et Lucien Pissarro.

Dit laatste boekje dat aanvankelijk door Ricketts' vriend Pissarro gedrukt zou worden, maar door ziekte ten slotte op de Ballantyne-Press werd voleindigd, verbindt onwillekeurig de Vale-Press aan de niet minder belangrijke Eragny-Press waarvan Lucien Pissarro de leider is.

Lucien Pissarro toch drukte zijn eerste uitgaven met de door Ricketts ontworpen Vale-type, eerst later, toen ook de ontwerper zelf haar niet meer gebruikte en zij dus uit de circulatie genomen werd, kwam hij er toe een eigen letter voor zijn Eragny-press te teekenen.

Lucien Pissarro, Franschman van geboorte en zoon van den bekenden teekenaar Camille Pissarro, kwam, aangemoedigd en onder leiding van den houtsnijder Lepère er toe boekillustraties in houtsnede te maken. Zijn eerste werk in dit genre, vier illustraties voor *Maît' Liziard* van Octave Mirbeau in de Revue Illustrée verschenen, had echter weinig succes in Frankrijk, zoodat hij besloot naar Engeland over te steken, waar toen juist de beweging der decoratieve kunst op boekgebied velen der jongeren het voorbeeld van Morris had doen volgen. Van zijn komst in Engeland dagteekent de vriendschap met Charles Ricketts en zijne medewerking aan diens periodiek *The Dial.*

In 1894 begon hij zijn typografische studies met de uitgave van *The Queen of Fishes,* waarvoor hij echter den tekst niet zette, doch schreef, en deze deed reproduceeren; de illustraties zijn oorspronkelijke houtsneden, enkele in vier, vijf kleuren gedrukt. Voor zijn volgende uitgaven *The book of Ruth & the book of Esther* maakte hij voor het eerst gebruik van Ricketts'

Vale-type, dat hij sinds dien voor al zijn publicaties aanwendde tot hij voor *T. S. Moore, About Eragny Books* het eerst zijn eigen type, The Brooktype bezigde.

Dat Pissarro in tegenstelling met de leiders der Doves-Press en in aansluiting met zijn vriend Ricketts de schoonheid van het boek mede in houtsneden, initialen en omrandingen zoekt bewijst menige Eragny-uitgave, die reeds door gekleurde omslagblaadjes kenbaar is. Pissarro is dan ook vóór alles houtsnijder en enlumineur, en evenals Ricketts een man van smaak, iemand die, zooals ook William Morris, overtuigd is van de noodzakelijke eenheid der samenwerkende deelen die het boek vormen, maar dit bij voorkeur niet in de simpele wit- en zwartwerking der letters toont, gelijk Cobden Sanderson en Emery Walker het vermogen.

Wat wij dan ook bovenal in Pissarro's-uitgaven zullen waardeeren is de overeenstemming, die hij in algemeen aspect, in wijze van behandeling weet te bewaren tusschen het typografische en het illustratieve gedeelte zijner boeken. T. S. Moore zegt dit zoo juist: ,,When the agreement of the letters has at last resulted in the sweetness of a well-proportioned page, if there are to be any decorations or illustrations these should be of a similar origin to the type itself, cut with like tools designed with similar strokes". De illustratie is dan zooals Pissarro het noemt: ,,la note aiguë, la pointe lumineuse, dans l'harmonie qu'est une page, s'en écarter pourtant". Maar dat hij ook aan de lettervorming, de anatomie der letter zijn aandacht schonk, bewijst dat hij met de in den handel zijnde typen zich niet kon vereenigen, gebruik maakte van Rickett's aanbod, zijne uitgaven in Vale-type te doen zetten en ten slotte zelf een, betrekkelijk van deze slechts

weinig verschillende, Brook-type ontwierp. Ook hij achtte een terugkeer tot oude lettertype noodzakelijk voor opbouwing van nieuwe; de grondvormen waren langzamerhand door voortdurend nasnijden verloren gegaan, het karakter was onbegrepen geworden: „La typographie moderne, zegt Pissarro, ne montre ni l'influence des procédés formateurs, ni logique aucune dans l'anatomie des formes, et surtout, aucun élément de beauté". En daarom: „Un retour vers les sources inspiratrices de ces lettres et la compréhension des procédés nécessaires pour les refaire peuvent seuls donner le moyen de regénérer la typographie et de lui ajouter une harmonie, un élément qui, à présent, lui manque".

Een zestiental uitgaven der Eragny-Press meest alle met houtsneden, initialen, versierde omslagen, ontworpen door Lucien en gesneden door Esther-Pissarro verschenen in The Vale-type, en het eerste boek met zijn eigen letter, de reeds genoemde bibliografie door Moore, werd in Juni 1903 voltooid. Sinds dien kwamen er meerdere uit in the Brook-type, gedrukt op „Arches" handpapier, waarvan Milton's Areopagitica zeker een der meest belangrijke is. De uitgave hiervan (de tweede in the Brook-type) was geheel gereed, toen de oplage behalve een tiental perkament-drukken, door brand bij den binder geheel verongelukte, doch dadelijk door Pissarro opnieuw werd voorbereid.

Kan dan o.i. de Eragny-Press nòch de Vale-Press in zuiver typographische schoonheid het winnen van de Doves-Press, toch is zij een der meest markante Private-Presses die na William Morris en onder diens invloed werden opgericht.

Het zou ons thans te ver voeren alle verdienstelijke drukkerijen, want er zijn er meerdere, die in Engeland hebben bijgedragen tot een herleving der boekkunst, afzonderlijk te memoreeren. Wij

hopen hier later nog eens gelegenheid toe te krijgen, en zullen dan zeker de Dun Emer-Press, de Ashendene-Press, Craig's praestatie „at the Sign of the Rose" en anderen behoorlijk recht doen wedervaren. Slechts de Essex-Press meenden wij nog in dit kort bestek te moeten opnemen, niet zoozeer om de eigene letter door Ashbee ontworpen, maar wel omdat zij door het aantal harer uitgaven mede een der belangrijkste is.

Zeker het best en het fraaist is zij vertegenwoordigd door The Prayer book of King Edward VII dat de charme heeft van een uitgave als de Hypnerotomachia van Aldus en waarin teekeningen en tekst op zeer gelukkige wijze harmonieeren.

De Essex-house-Press ontstond nadat Morris' dood een einde had gemaakt aan de Kelmscott-uitgaven. Aanvankelijk was door de Guild of Handicraft getracht de Kelmscott-Press voort te zetten en hare tradities getrouw te blijven; zoo waren reeds onderhandelingen getroffen met enkele van Morris' medewerkers, doch men kon ten slotte niet de beschikking krijgen over de door Morris ontworpen randen en initialen, noch over zijn drie bekende lettertypen, die zooals men weet, thans in het British Museum een plaats gevonden hebben. Was dit in eenig opzicht een teleurstelling, aan de andere zijde leidde het tot het ontwerpen van een tweetal nieuwe letters, de Endeavour-type en de King's Prayer Book-type, de laatste naar de reeds genoemde uitgave aldus gedoopt.

De ontwerper dezer lettertypen C. R. Ashbee trachtte in hoofdzaak de vormen, de groote lijnen van Morris in zijn ontwerp te behouden, en slechts in de onderdeelen, in finesses meende hij zijn individualiteit te moeten neerleggen. „Development appaered possible in the direction of combined letters, and

my bias was towards a black (in preference to a grey) page and the introduction of a rather gothic and perhaps uncial feeling into the roman character."

Wel heeft Ashbee met zijn letter bereikt dat de pagina er stevig en zwaar als geheel uitziet, en in overeenstemming is met de meestal forsche teekeningen van hemzelf, van Savage, Strang, New e.a., maar de vorm der letter, afzonderlijk beschouwd, lijkt mij wat te onrustig, te veel geornamenteerd. Wij zouden haar in dit opzicht gelijk kunnen stellen met de Grasset-letter die hoewel een mooien zwarten spiegel gevende, door hare versiering een zekere gemaniereerdheid heeft gekregen.

De inkt, het papier, het perkament door de Essex-house-Press gebruikt, waren van de zelfde kwaliteit als die waarmede Morris zijne Kelmscott-boeken maakte; alleen ontwierp natuurlijk Ashbee voor zijn papier een eigen watermerk, een anjelier.

Het behoeft eigenlijk geen betoog meer dat ook de Essex-house-Press in beginsel dezelfde schoonheidswetten erkende die door Morris in zijne uitgaven waren neergelegd. De verhoudingen van den letterspiegel, de verschillende breedten der marges, de harmonie tusschen teekening, en-tête, initiaal, bordure en tekst te Hammersmith betracht, zij werden nagevolgd door den leider der Essex-house-Press. En dat dit niet ontaardde in imitatie, maar voerde tot een voortbouwen in eigen geest, op de grondprinciepen van den grooten meester, bewijst menige uitgave door C. R. Ashbee verzorgd, en niet het minst zijn *Prayer-book* waarin circa 150 randen, letters en prenten in houtsnede voorkomen, alle door Ashbee ontworpen en door Mr. W. H. Hooper en Miss Clemence Housman gesneden. Maar niet alleen hij zelf, ook andere kunstenaars ontwierpen het decoratieve en

illustratieve gedeelte van zijn verschillende uitgaven. Zoo maakte Reginald Savage de illustraties voor *A Journal of the life and Travels of John Woolman,* John Bunyan's *Pilgrim's progress, The Epithalamion* van Spenser, Milton's *Comus* en *Miss Kilmansegg and her precious leg.* Mr. William Strang ontwierp o.a. een twaalftal teekeningen in twee kleuren, waarvan de houtblokjes gesneden werden door Bernard Sleigh voor *The Doings of Death,* zoo ook voor Erasmus' *Praise of Follie.* Noemen wij verder Edmund New's stadsgezichten, de teekeningen van Walter Crane, Paul Woodroffe en Sturge Moore, dan zien wij dat de Essex-house-Press zich weet te omringen door een staf van uitstekende medewerkers.

De perkament-uitgaven werden meest uit de hand versierd door Miss Kingsford, terwijl het bindwerk aanvankelijk door Douglas Cockerell gemaakt, later in hoofdzaak door Miss Power werd uitgevoerd.

Waar de meeste Private-Presses verweten wordt dat zij de prijs hunner uitgaven, hoe mooi deze ook zijn mogen, tot een ongeevenredigde hoogte weten op te voeren, waardoor hunne boeken spoedig een speculatieve waarde krijgen, daar mogen wij dit overzichtje van de Essex-house-Press niet besluiten zonder de meening hieromtrent van den leider *dezer* Private-Press neer te schrijven.

„We desire, zegt hij, to produce good books and adorn them in the best way we can. We hope the book-loving public will continue as before to help us in this, but we have been much troubled of late by the gambling that has been going on in some of our productions. This may be good for purposes of advertisement, but I do not think that it much helps the craftsman in

the long run. It is better for him to know that he has a steady and growing market for his work because people like it for its goodness, than that he should work for those who are buying it to speculate with.

„We sincerely desire to widen our market and cheapen our books rather than increase their price as a luxury for the wealthy only. Therefore we do not like „stags".

Hoewel alle gebaseerd op de beginselen der Kelmscott-Press, op hare tradities en de inzichten van William Morris, haar grooten leider, zoo is het opmerkelijke dat de in dit bestek genoemde Private-Presses toch ieder voor zich, naast vele punten van overeenkomst, een persoonlijk karakter hebben weten te behouden en te handhaven. Geen hunner uitgaven zullen wij voor imitaties van Morris-drukken houden; het kan zijn dat een enkele omranding van Ricketts door haar open karakter herinnert aan eene druivenrand van de Kelmscott-Press, maar geen oogenblik zullen wij twijfelen bij het vaststellen van de plaats van herkomst. En dit verschijnsel doet ons zien dat Morris niet alleen voorbeelden heeft gegeven, die men mooi of leelijk, prijzenswaardig of onleesbaar kan vinden, maar dat hij waarlijk door zijne uitgaven ***beginselen*** heeft verkondigd waarop na hem, de verschillende leiders der Private-Presses ieder op hunne eigene wijze zouden voortbouwen. Sanderson, Walker, Ricketts, Pissarro, Ashbee, zij allen die hebben bijgedragen tot de herleving der boekkunst in Engeland, zij trachten ieder, afgescheiden van hunne persoonlijke kwaliteiten, evenals Morris, naar eenheid in het boek door volkomen harmonie der verschillende deelen waaruit het is samengesteld.

Zij wilden het boek hergeven de vormenpracht van voorheen, doen zien dat, al zijn de tijden veranderd, de omstandigheden gewijzigd, het boek ook in onze dagen weder een uiting van schoonheid kan zijn. Al zullen er dan allicht de beginselen van vroegere drukkers, van groote voorgangers aan ten grondslag liggen, de individualiteit van den zetter en drukker zal toch in staat zijn aan diens werk een persoonlijk karakter te geven, zooals dit duidelijk blijkt bij de uitgaven èn van de Doves-, èn van de Vale-, èn van de Eragny-, èn van de Essex-house-Press.

HILVERSUM R. W. P. DE VRIES JR

Boekmerk van The Essex-house-Press

IN THE BEGINNING

GOD CREATED THE HEAVEN AND THE EARTH. ¶ AND THE EARTH WAS WITHOUT FORM, AND VOID; AND DARKNESS WAS UPON THE FACE OF THE DEEP, & THE SPIRIT OF GOD MOVED UPON THE FACE OF THE WATERS. ¶ And God said, Let there be light: & there was light. And God saw the light, that it was good: & God divided the light from the darkness. And God called the light Day, and the darkness he called Night. And the evening and the morning were the first day. ¶ And God said, Let there be a firmament in the midst of the waters, & let it divide the waters from the waters. And God made the firmament, and divided the waters which were under the firmament from the waters which were above the firmament: & it was so. And God called the firmament Heaven. And the evening & the morning were the second day. ¶ And God said, Let the waters under the heaven be gathered together unto one place, and let the dry land appear: and it was so. And God called the dry land Earth; and the gathering together of the waters called he Seas: and God saw that it was good. And God said, Let the earth bring forth grass, the herb yielding seed, and the fruit tree yielding fruit after his kind, whose seed is in itself, upon the earth: & it was so. And the earth brought forth grass, & herb yielding seed after his kind, & the tree yielding fruit, whose seed was in itself, after his kind: and God saw that it was good. And the evening & the morning were the third day. ¶ And God said, Let there be lights in the firmament of the heaven to divide the day from the night; and let them be for signs, and for seasons, and for days, & years: and let them be for lights in the firmament of the heaven to give light upon the earth: & it was so. And God made two great lights; the greater light to rule the day, and the lesser light to rule the night: he made the stars also. And God set them in the firmament of the heaven to give light upon the earth, and to rule over the day and over the night, & to divide the light from the darkness: and God saw that it was good. And the evening and the morning were the fourth day. ¶ And God said, Let the waters bring forth abundantly the moving creature that hath life, and fowl that may fly above the earth in the open firmament of heaven. And God created great whales, & every living creature that moveth, which the waters brought forth abundantly, after their kind, & every winged fowl after his kind: & God saw that it was good. And God blessed them, saying, Be fruitful, & multiply, and fill the waters in the seas, and let fowl multiply in the earth. And the evening & the morning were the fifth day. ¶ And God said, Let the earth bring forth the living creature after his kind, cattle, and creeping thing, and beast of the earth after his kind: and it was so. And God made the beast of the earth after his kind, and cattle after their kind, and every thing that creepeth upon the

27

Beginpagina van het Boek Genesis van The English Bible gedrukt ter Doves-Press 1902

THE IDEAL BOOK OR BOOK BEAUTIFUL is a composite thing made up of many parts & may be made beautiful by the beauty of each of its parts—its literary content, its material or materials, its writing or printing, its illumination or illustration, its binding & decoration—of each of its parts in subordination to the whole which collectively they constitute: or it may be made beautiful by the supreme beauty of one or more of its parts, all the other parts subordinating or even effacing themselves for the sake of this one or more, & each in turn being capable of playing this supreme part and each in its own peculiar and characteristic way. On the other hand each contributory craft may usurp the functions of the rest & of the whole and growing beautiful beyond all bounds ruin for its own the common cause. I propose in this brief essay, putting aside for the moment the material, paper or vellum, the binding & decoration, & the literary content of the Book Beautiful, to say a few words on the artistic treatment of the vehicle of expression—Calligraphy, Printing, & Illustration—and on the Book Beautiful as a whole.

CALLIGRAPHY

HANDWRITING and hand decoration of letter & page are at the root of the Book Beautiful, are at the root of Typography & of woodcut or engraved Decoration, & every printer, & indeed every one having to do with the making of books should ground himself in the practice or knowledge of the Art of Beautiful

T. J. Cobden-Sanderson, The Ideal book or book beautiful, gedrukt ter Doves-Press 1900, eerste pagina

This is the supreme Book Beautiful or Ideal Book, a dream, a symbol of the infinitely beautiful in which all things of beauty rest and into which all things of beauty do ultimately merge.

The Ideal Book

¶ The Book Beautiful, then, should be conceived of as a whole, & the self-assertion of any Art beyond the limits imposed by the conditions of its creation should be looked upon as an Act of Treason. The proper duty of each Art within such limits is to co-operate with all the other arts, similarly employed, in the production of something which is distinctly Not-Itself. The wholeness, symmetry, harmony, beauty without stress or strain, of the Book Beautiful, would then be one in principle with the wholeness, symmetry, harmony, and beauty without stress or strain, of that WHOLE OF LIFE WHICH IS CONSTITUTED OF OURSELVES & THE WORLD, THAT COMPLEX AND MARVELLOUS WHOLE WHICH, AMID THE STRIFE OF COMPETITIVE FORCES, SUPREMELY HOLDS ITS OWN, AND IN THE LANGUAGE OF LIFE WRITES, UPON THE ILLUMINED PAGES OF THE DAYS, THE VOLUMES OF THE CENTURIES, & THROUGH THE INFINITUDES OF TIME & SPACE MOVES RHYTHMICALLY ONWARD TO THE FULL DEVELOPMENT OF ITS ASTONISHING STORY THE TRUE ARCHETYPE OF ALL BOOKS BEAUTIFUL OR SUBLIME.

T. J. Cobden-Sanderson, The Ideal book or book beautiful, gedrukt ter Doves-Press 1900, laatste pagina

THEY WHO TO STATES AND GOVERNOURS OF THE COMMONWEALTH DIRECT THEIR SPEECH, HIGH COURT OF PARLAMENT, or wanting such accesse in a private condition, write that which they foresee may advance the publick good; I suppose them as at the beginning of no meane endeavour, not a little alter'd & mov'd inwardly in their mindes: Some with doubt of what will be the successe, others with feare of what will be the censure; some with hope, others with confidence of what they have to speake. And me perhaps each of these dispositions, as the subject was whereon I enter'd, may have at other times variously affected; & likely might in these formost expressions now also disclose which of them sway'd most, but that the very attempt of this addresse thus made, and the thought of whom it hath recourse to, hath got the power within me to a passion, farre more welcome then incidentall to a Preface. Which though I stay not to confesse ere any aske, I shall be blamelesse, if it be no other, then the joy & gratulation which it brings to all who wish and promote their Countries liberty; whereof this whole Discourse propos'd will be a certaine testimony, if not a Trophey. For this is not the liberty which wee can hope, that no grievance ever should arise in the Commonwealth, that let no man in this

Pag. 8 van John Milton's Areopagitica, gedrukt ter Doves-Press 1907

Quare non facimus? Tum ego, toties excitatus, plane vehementer excandui, et reddidi illi voces suas: Aut dormi, aut ego jam patri dicam.

CAPUT LXXXVIII.

Erectus his sermonibus, consulere prudentiores cœpi ætates tabularum, et quædam argumenta mihi obscura, simulque causam desidiæ præsentis excutere, quum pulcherrimæ artes periissent, inter quas pictura ne minimum quidem sui vestigium reliquisset. Tum ille: Pecuniæ, inquit, cupiditas hæc tropica instituit. Verum, ut ad plastas convertar, Lysippum, statuæ unius lineamentis inhærentem, inopia exstinxit: et Myron, qui pæne hominum animas ferarumque ære comprehendit, non invenit heredem. At nos, vino scortisque demersi, ne paratas quidem artes audemus cognoscere; sed, accusatores antiquitatis, vitia tantum docemus et discimus. Ubi est dialectica? ubi astronomia? ubi sapientiæ consultissima via? Quis, inquam, venit in templum, et votum fecit, si ad eloquentiam pervenisset? quis, si philosophiæ fontem attigisset? Ac ne bonam quidem valetudinem petunt: sed statim, antequam limen Capitolii tangant, alius donum promittit, si propinquum divitem extulerit: alius, si thesaurum effoderit: alius, si ad trecenties HS. salvus pervenerit. Ipse senatus, recti bonique præceptor,

Reprcductie van een pagina gezet in The King's-fount

Ejusmodi fabulæ vibrabant, quum Trimalchio intravit, et, detersa fronte, unguento manus lavit, spatioque minimo interposito: Ignoscite mihi (inquit), amici, multis jam diebus venter mihi non respondit: nec medici se inveniunt; profuit mihi tamen malicorium, et tæda ex aceto. Spero tamen jam ventrem pudorem sibi imponere; alioquin circa stomachum mihi sonat, putes taurum. Itaque, si quis vestrum voluerit suæ rei causa facere, non est quod illum pudeatur. Nemo nostrum solide natus est. Ego nullum puto tam magnum tormentum esse, quam continere. Hoc solum vetare ne Jovis potest. Rides, Fortunata! quæ soles me nocte desomnem facere. Nec tamen in triclinio ullum vetui facere quod se juvet: et medici vetant continere; vel, si quid plus venit, omnia foras parata sunt: aqua, lasanum, et cetera minutalia. Credite mihi, anathymiasis si in cerebrum it, in toto corpore fluctum facit. Multos scio sic periisse, dum nolunt sibi verum dicere. Gratias agimus liberalitati indulgentiæque ejus, et subinde castigamus crebris potiunculis risum. Nec adhuc sciebamus nos in medio lautitiarum, quod aiunt, clivo laborare. Nam commundatis ad symphoniam mensis, tres albi sues in triclinium adducti sunt, capistris et tintinnabulis culti, quorum unum bimum nomenculator esse dicebat, alterum trimum, tertium vero jam senem. Ego putabam, petauristarios intrasse, et porcos, sicut in circulis mos est, portenta aliqua facturos. Sed Trimalchio, exspectatione discussa: Quem, inquit, ex eis vultis in cœnam statim fieri? Gallum enim gallinaceum, phasianum, et ejusmodi nænias rustici faciunt: mei coci etiam vitulos, aeno coctos, solent facere. Continuoque cocum vocari jussit, et, non exspectata electione nostra, maximum natu jussit occidi; et clara voce: Ex quota decuria es? Quum ille, ex quadragesima, respondisset: Emtitius, an, inquit, domi natus es? Neutrum, inquit cocus, sed testamento Pansæ tibi relictus sum. Vide ergo, ait, ut diligenter ponas; si non, te jubebo in decuriam villicorum conjici. Et quidem cocus, potentiæ admonitus, in culinam obsonium duxit.

CAPUT XLVIII.

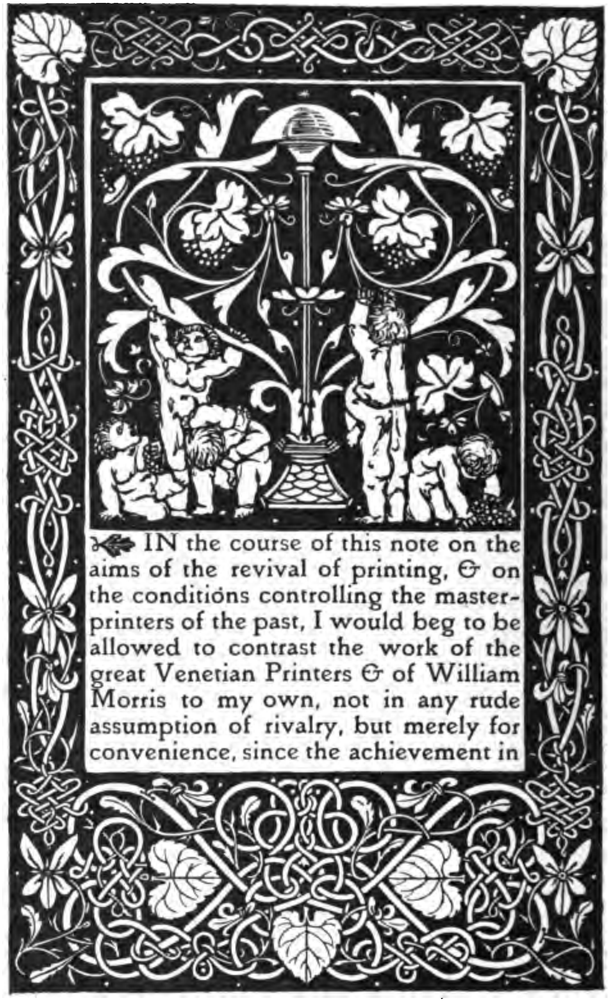
Trimalchio autem miti ad nos vultu respexit; et, Vinum, inquit, si non placet, mutabo: vos illud, oportet, bonum faciatis. Deorum beneficio non emo, sed nunc, quidquid ad salivam facit, in suburbano nascitur meo, quod ego adhuc non novi. Dicitur confine esse Tarracinensibus et Tarentinis. Nunc conjungere

Reproductie van een pagina gezet in The Avon-fount

CAPUT LXXXIII.

In pinacothecam perveni, vario genere tabularum mirabilem: nam et Zeuxidos manus vidi, nondum vetustatis injuria victas; et Protogenis rudimenta, cum ipsius naturæ veritate certantia, non sine quodam horrore tractavi. Jam vero Apellis, quam Græci monochromon appellant, etiam adoravi. Tanta enim subtilitate extremitates imaginum erant ad similitudinem præcisæ, ut crederes etiam animorum esse picturam. Hinc aquila ferebat, cœlo sublimis, deum. Illinc candidus Hylas repellebat improbam Naïda. Damnabat Apollo noxias manus, lyramque resolutam modo nato flore honorabat. Inter quos etiam pictorum amantium vultus, tanquam in solitudine exclamavi: Ergo amor etiam deos tangit? Jupiter in cœlo suo non invenit quod eligeret, et, peccaturus in terris, nemini tamen injuriam fecit. Hylam Nympha prædata imperasset amori suo, si venturum ad interdictum Herculem credidisset. Apollo pueri umbram revocavit in florem, et omnes fabulæ quoque habuerunt sine æmulo complexus. At ego in societatem recepi hospitem, Lycurgo crudeliorem. Ecce autem, ego dum cum ventis litigo, intravit pinacothecam senex canus, exercitati vultus, et qui videretur nescio quid magnum promittere; sed cultu non proinde speciosus, ut facile appareret eum ex hac nota litteratorum esse, quos odisse divites solent. Is ergo, ut ad latus constitit meum. Ego, inquit,

Reproductie van een pagina gezet in The Vale-fount

IN the course of this note on the aims of the revival of printing, & on the conditions controlling the master-printers of the past, I would beg to be allowed to contrast the work of the great Venetian Printers & of William Morris to my own, not in any rude assumption of rivalry, but merely for convenience, since the achievement in

Beginpagina van Charles Ricketts, A defence of the revival of printing, randversiering ontworpen en gesneden door Ch. Ricketts, gedrukt ter Ballantyne-Press 1899

Boekmerk der Eragny-Press

FOR THE LIBERTY OF UNLICENC'D PRINTING.

THEY WHO TO STATES & GOVERNOURS OF THE COMMONWEALTH DIRECT THEIR SPEECH, HIGH COURT OF PARLAMENT, OR WANTING SUCH ACCESSE IN A PRIVATE CONDITION, WRITE THAT WHICH THEY FORESEE MAY ADVANCE the PUBLICK GOOD; I SUPPOSE THEM AS AT THE BEGINNING OF NO MEANE ENDEAVOUR, NOT A LITTLE ALTER'D AND MOV'D INWARDLY IN THEIR MINDES: SOME WITH DOUBT of WHAT WILL BE THE SUCCESSE, OTHERS WITH FEARE OF WHAT WILL BE THE CENSURE; SOME WITH HOPE, OTHERS WITH CONFIDENCE OF WHAT THEY HAVE TO SPEAKE. AND ME PERHAPS EACH OF THESE DISPOSITIONS, AS THE SUBJECT WAS WHEREON I ENTER'D, MAY HAVE AT OTHER TIMES VARIOUSLY AFFECTED; & LIKELY MIGHT IN THESE FOREMOST EXPRESSIONS NOW ALSO DISCLOSE WHICH OF THEM SWAY'D MOST, BUT THAT THE VERY ATTEMPT OF THIS ADDRESSE THUS MADE, AND THE THOUGHT OF WHOM IT HATH RECOURSE TO, HATH GOT THE POWER WITHIN ME TO A PASSION, FARRE MORE WELCOME THEN INCIDENTALL TO A PREFACE. WHICH THOUGH I STAY NOT TO CONFESSE ERE ANY ASKE, I SHALL BE BLAMELESSE, IF IT BE NO OTHER, THEN THE JOY AND GRATULATION WHICH IT BRINGS TO ALL WHO WISH & PROMOTE THEIR COUNTRIES LIBERTY; WHEREOF THIS WHOLE DISCOURSE PROPOS'D WILL BE A CERTAINE TESTIMONY, IF NOT A TROPHEY. FOR THIS IS NOT THE LIBERTY WHICH WEE CAN HOPE, THAT

Beginpagina uit John Milton's Areopagitica, initiaal en randversiering ontworpen door Lucien Pissarro, gesneden door Esther Pissarro. Gedrukt ter Eragny-Press 1903

The history of the Renaissance ends in France, and carries us away from Italy to the beautiful cities of the country of the Loire. But it was in France also, in a very important sense, that the Renaissance had begun.— Walter Pater.

18

WILLIAM MORRIS ET SON INFLUENCE SUR LES ARTS ET MÉTIERS

à Diana White.

II

LA mort inattendue de William Morris nous permet quelques pages de critique sur son œuvre et son influence; influence dont la portée semble encore vague en raison de son étendue et de sa proximité.

Il y a dans ce qu'il a accompli deux éléments distincts: l'un bien à lui, poète et artiste, l'autre ouvert à tous. Je ne parle pas ici des poncifs qu'il a inventés (trop imités aujourd'hui), dont l'idée initiale cependant se rattache toujours aux conditions d'un métier bien compris; il y a là utilité seulement d'exemple . . . . non, il a réhabilité le travail, la probité dans les métiers; à une époque de mollesse et de suffisance artistique, il a insisté sur les exi-

19

Pag. 18 en 19 uit Charles Ricketts et Lucien Pissarro, De la typographie et de l'harmonie de la page imprimée, William Morris et son influence sur les arts et métiers, gedeeltelijk gedrukt ter Eragny-Press 1898

NOTE ON THE RELATION OF THE PRINTED BOOK AS A WORK OF ART TO LIFE.

IT is no longer necessary to defend the beautiful printed book, because its price is established, and the collector appreciates its rarity. But it may not be altogether vain to say something in explanation of the ends that should be attained by reclaiming the book for beauty, and making it a work of art. Haste and hurry are the mortal foes of delicacy, discrimination, contemplation and refinement. In an age of motors art has untold enemies: the circumstances of our life are hostile to beauty; we are robbed right and left, but we have not the time to realize our losses. Our lives are so impoverished that we have scarcely leisure for a sigh. And those who have time upon their hands often seem best pleased when they are able to emulate the slaves of machinery, in some exercise originally designed to recreate, or in some self-imposed task which they are happy to entitle philanthropy, public spirit, or even science, even art. But life? that is forgotten, or only spoken of in terms that would lead one to suppose it was some prevalent malady. Youth indeed is loud in praise of life, but it seems to conceive of it as an external force, to which it is

6 delicious

Pag. 6 uit T. S. Moore, About Eragny books, het eerste boek dat in The Brook-type gedrukt werd ter Eragny-Press 1903

WHERE at the death of our late Sovereign Lord King Edward the Sixth there remained one uniform Order of Common Service & Prayer, and of the Administration of Sacraments, Rites and Ceremonies of the Church of England, which was set forth in one Book, intituled, The Book of Common Prayer, & Administration of Sacraments, and other Rites and Ceremonies in the Church of England, Authorized by Act of Parliament, holden in the fifth and sixth years of our said late Sovereign Lord King Edward the Sixth, intituled, An Act for the Uniformity of Common Prayer, & Administration of the Sacraments; The which was repealed, and taken away by Act of Parliament, in the first Year of the Reign of our late Sovereign Lady Queen Mary, to the great decay of the due honour of God, and discomfort to the Professors of the Truth of Christ's Religion:

BE it therefore Enacted by the Authority of this present Parliament, That the said Statute of Repeal, & every thing therein contained, only concerning the said Book, and the Service, Administration of Sacraments, Rites & Ceremonies, contained or appointed in or by the said Book, shall be void and of none effect, from and after the Feast of the Nativity of St. John Baptist next coming: and that the said Book with the Order of Service, & of the Administration of Sacraments, Rites and Ceremonies, with the Alterations, and Additions therein added and appointed by this Statute, shall stand, and be from and after the said Feast of the Nativity of St. John Baptist, in full force and effect, according to the tenor & effect of this Statute: Any thing in the foresaid Statute of Repeal to the contrary notwithstanding.

AND further be it Enacted by the Queen's Highness, with the assent of the Lords and Commons in this present Parliament assembled, and by the Authority of the same, That all and singular Ministers in any Cathedral, or Parish Church, or other place within this Realm of England, Wales, and the Marches of the same, or other the Queen's Dominions, shall from and after the Feast of the Nativity of St. John Baptist next coming, be bounden to say and use the Mattins, Evensong, Celebration of the Lord's Supper, and Administration of each of the Sacraments, & all their common and open Prayer, in such order and form as is mentioned in the said

b 1 1

Beginpagina uit The Prayer-book of King Edward VII, versieringen en initialen ontworpen door C. R. Ashbee, gedeeltelijk gezet in The Endeavour-, gedeeltelijk in The Prayer-book type, gedrukt ter Essex-house-press 1903

A BIBLIOGRAPHY OF THE ESSEX HOUSE PRESS WITH NOTES ON THE DESIGNS, BLOCKS, CUTS, BINDINGS, ETC., FROM THE YEAR 1898 TO 1904.

THIS pamphlet is intended to serve not only as a catalogue of the productions of the Essex House Press, whether in designs, drawings, books, wood cuts, & bindings—now for the first time gathered together—but also as a little bibliography of its six years' labour that may be of interest to collectors. The Press, as the colophons of its first three publications indicate, was started in April 1898,

a

Titelpagina van A Bibliography of The Essex-house-press, gedrukt ter Essex-house-press 1904. De afbeelding van Essex-house, geteekend door George Thomson is uit An endeavour towards the teaching of John Ruskin and William Morris, bij C. R. Ashbee

HET GEBRUIK VAN MODELLEN

DOOR

A. W. BARTEN

Wat zijn modellen en waartoe dienen zij? Deze vraag laat zich gemakkelijk beantwoorden door te zeggen: modellen zijn voorbeelden met de bestemming nagemaakt te worden. Hoe eenvoudig dit antwoord ook moge klinken en door de meesten als een axioma zal beschouwd worden, toch is ten opzichte van de modellen die gebruikt worden in de typografie dit antwoord niet juist. Wel is waar worden ook in de boekdrukkunst de meeste modellen als zoodanig gebruikt, maar hierin vinden we juist aanleiding aan dit onderwerp een opstel te wijden.

De typograaf staat ten opzichte van het model in geheel andere verhouding dan andere vaklieden of kunstbeoefenaars, want slechts zelden zal hij kunnen beschikken over dezelfde materialen waaruit het model is samengesteld, dus zijn zetwerk kunnen opbouwen uit de op het model toegepaste letters, ornamenten of andere versiering. Hij moet dus in de meeste gevallen met verschillende hulpmiddelen trachten na te bootsen, en aangezien nu, goed beschouwd, iedere imitatie smaakloos is, daar ze iets wil zijn dat ze niet is, kunnen zeer zeker voor een groot gedeelte de minder goede typografische producten die in Nederland vervaardigd worden, aan het slechte of verkeerde gebruik van modellen toegeschreven worden. En, al beschikt de zetter over hetzelfde materiaal, dan nog is hij niet verzekerd een goed model getrouw te kunnen nabootsen, daar slechts zeer zelden de te zetten tekst een zelfde formatie zal veroorloven als op het bewuste model; bovendien kunnen zich nog meerdere bezwaren voordoen, wanneer het model in kleuren is uitgevoerd of op een speciaal papiersoort is vervaardigd.

Nu meene men niet dat hier om bovenstaande redenen het gebruik van modellen afgekeurd wordt. Verre van dat. De modellen moeten wel is waar vaak uit den booze beschouwd worden, maar zijn nochthans onmisbaar.

Een actief boekdrukkerspatroon beijvert zich, behalve de gewone lias-exemplaren van alle uitgevoerde opdrachten, van de betere werkstukken een of meer modellen af te houden, die, zorgvuldig verzameld en gerangschikt, tenslotte een monstercollectie moeten vormen van datgene wat zijn drukkerij zooal vervaardigd heeft. De verzameling is fraai geworden, met rechtmatigen trots kan zij aan de cliëntele voorgelegd worden, want de keurige modellen geven een schitterenden indruk wat de drukkerij kan en vermag daar te stellen. Van de visitekaart af tot artistiek uitgevoerd smoutwerk, zoowel eenvoudige brochures als fraaie boekwerken, alles is keurig groepsgewijze gerangschikt en geeft het gewilde algemeene overzicht en keuze, ten gerieve van den klant.

Zullen nu deze modellen den patroon niet van onschatbaar nut zijn? Ongetwijfeld. Niemand zal dat ontkennen. Maar, dan dient, wil men voortgaan met werk te leveren, dat in alle opzichten beantwoordt aan smaak en degelijkheid, met veel oordeel en kennis het publiek voorgelicht te worden, wanneer het een keuze wil doen uit den modellen-schat.

Een heel eenvoudig voorbeeld. De makelaar A. Bus wil visitekaarten laten drukken. Tot heden verkoos hij steeds een schrijfletter, maar daar het hem is opgevallen dat de netste visitekaarten meest met eenvoudige rechte lettertjes waren gedrukt en bovendien bij nadere beschouwing hem gebleken was dat de schrijfletters op zijn kaartje evenals als op andere

niet precies aansloten, wil hij thans eens iets anders hebben.

Iemand uit het kantoorpersoneel, belast met het in ontvangst nemen dier luttele orders, geeft mijnheer volkomen gelijk. Hij weet dat de patroon niet gesteld is op het gebruik van schrijfletters en slechts bij uitdrukkelijk verlangen op visitekaarten een schrijfletter-type drukt. Hij geeft listigjes zijn bewondering te kennen over mijnheers smaak en juist oordeel en helpt een keuze doen uit den modellen-voorraad.

Onderstaand kaartje valt in den geest en waarlijk het kaartje maakt een goeden indruk.

B. H. OOSTENWERF
Ridder derde klasse der Militaire Willemsorde

De heer Bus is over zijn keuze voldaan, daar het juist treft dat ook hij zijn hoedanigheid op het kaartje wil gedrukt hebben. „Precies hetzelfde kaartje en geheel dezelfde letters." De opdracht wordt in bewerking genomen; de zetter vindt wel dat hij een bizonder slecht verloop krijgt, maar... de voorschriften zijn immers duidelijk aangegeven!

De drukker meesmuilt als hij zijn eersten afdruk ziet en zonder te hebben toegesteld, toont hij de proef aan den chef, in

de meening dat hij nieuw zetsel zal bekomen. Een aanmerking over het aanbieden van een niet geheel in orde zijnden proefdruk is het gevolg van zijn toch in alle opzichten te waardeeren voorzichtigheidsmaatregel en onze vriend neemt zich voor, zich niet meer aan denzelfden steen te stooten.

Na een paar dagen verschaft het hem echter voldoening, wanneer hij het kaartje opnieuw moet drukken.

De cliënt was allesbehalve tevreden, meende van de firma beter werk te mogen verwachten en liet zich zeer terecht niet

A. BUS
Makelaar

aanleunen, dat hij zelf de schuldige was. Geheel correct was zijn verweer dat bij het verstrekken van de kopij men hem er op had moeten opmerkzaam maken, dat de beide korte regeltjes welke op zijn kaartje moesten komen een geheel ander resultaat zouden te zien geven dan het uitgekozen model.

Al betreft het hier een zeer nuchter geval, toch is hiermede reeds voldoende aangetoond dat de verzameling modellen of drukproeven dikwijls meer kwaad dan goed sticht. Worden niet menigmaal dergelijke modellen jammerlijk als zuivere

voorbeelden aangewend, zoodat de drukwerken welke er naar vervaardigd werden in de meeste gevallen inferieur aan het oorspronkelijk model zijn?

En nu zegge men niet: dat is slechts het gevolg van een onoordeelkundig gebruik. De oorzaak schuilt in werkelijkheid dieper. In den aanvang is reeds opgemerkt dat het slechts sporadisch voorkomt dat een model als voorbeeld kan dienst doen. Meestal zal het een leiddraad zijn of een schema vormen waarnaar gewerkt kan worden. Meer niet. En dàn is het allereerst een vereischte dat men zich klaar bewust is waarin het mooie of karakteristieke van het model eigenlijk schuilt en dàt is juist een bezwaar. Het oordeelkundig gebruik is slechts hèm mogelijk, die in alle opzichten het aesthetische en technisch juiste in het model opmerkt en weet over te brengen en aan te passen op het te vervaardigen zetsel en den druk. Maar dit is niet altijd mogelijk. Dat hierbij de kleur van papier en inkt, papierformaat, zetselgrootte en den juisten stand van den druk op het papier de voetangels zijn welke den nabootser nog omklemmen, als hij met beleid de bezwaren welke de niet-gelijkluidende tekst opleverden heeft uit den weg geruimd, is reeds vaak gebleken en het zal in vele gevallen den vervaardiger eerder gelukken iets daar te stellen wat volkomen beantwoordt aan de aesthetica, techniek en het beoogde doel van het drukwerk, als hij geheel zelfstandig kan werken en niet gebonden is aan voorschriften welke een bijgegeven model hem voorschrijven. De bovenbedoelde modellen kunnen dus alleen dienst doen als reclame-specimens voor de drukkerij en hoogstens als leiddraad dienen om aan te geven in welken geest of richting door den zetter gewerkt moet worden.

Een ander soort modellen zijn de gedrukte manuscripten. Het komt immers meermalen voor, dat werkstukken uit deze of gene drukkerij in een andere opnieuw moeten gedrukt worden. Ofschoon nu dergelijke werkstukken niet altijd zuiver gezet zijn, werken vele zetters getrouw naar zulke kopij en veranderen er niets aan, ook al bevat ze technisch den grootsten onzin. Het is immers gedrukte kopij, men wil het misschien zoo hebben, is de overweging waarmede dergelijke zetters hun geweten in slaap sussen, wanneer zij zich zelf betrappen op fouten welke zij anders niėt zouden maken. De kopijen van prospectussen, catalogussen, prijscouranten en dergelijke worden vaak samengesteld uit diverse gedrukte uitknipsels welke in de gewilde volgorde opgeplakt zijn. Dat hierbij bezwaarlijk naar model gezet kan worden, zal ieder duidelijk zijn, maar toch kan men dikwijls aan het zetsel bespeuren dat de gedrukte voorbeelden welke niet van één werkstuk afkomstig waren, den zetter parten heeft gespeeld. Het zetten naar dergelijke kopij kan dus slechts aan volkomen technisch bekwame vaklieden worden opgedragen.

De overgang van platzetten op smoutzetten wordt gewoonlijk gevormd door het laten nazetten van gedrukte smoutjes. Dat is een gemakkelijke methode, meent men, om den jeugdigen zetter te leeren smoutzetten en vaardigheid te doen verkrijgen. Hij zet dus volgens model. Maar dit is juist een der oorzaken, waarom het corps smoutzetters zoovele beunhazen bevat. De grond die bij hen gelegd wordt mist alles wat vereischt wordt om een doelmatigen, voortreffelijken bovenbouw te steunen. Waren die modellen in alle opzichten onberispelijk wat schoonheid en technische opvatting betreft, en werd den betreder van het glibberige pad op de verschillende eigenschappen gewezen

welke het model „modelwaardig" maken, dàn was het een ander geval. Het oog werd zoodoende gevoelig gemaakt voor het schoone en het begrip van onze lastige techniek werd hem van lieverlede bijgebracht. Maar wordt hieraan wel voldoende aandacht geschonken en het model op deze wijze als leermiddel beschouwd? Het gemis aan waarlijk goede modellen en de noodzakelijke vakopleiding zullen zich bij de overweging van die vraag pijnlijk doen gevoelen.

Voor ernstige en bekwame zetters is de aanwijzing „precies volgens model" meestal een ware foltering. Alleen dan zal hij geen bedenkingen aanvoeren, om het werk van zijn voorganger getrouw na te bootsen, wanneer het model „modelwaardig" is en voor hem als practisch zetwerk geldt. Wanneer zich echter in de modellen verschillende kleine vergrijpen voordoen betreffende zetbreedte, letterkeus, witverdeeling, versiering enz., moet hij het recht hebben het model volkomener te maken. En, al zou hij hierbij al eens een bok schieten door niet geheel correct in te grijpen, dàn nog is zoo'n zelfstandige zetter te verkiezen boven zijn collega, die gemakshalve het na te maken model machinaal kopieert.

Op zelfstandigen arbeid mag de smoutzetter rechtmatig trotsch zijn, en van alle betere werkstukken, waarvan hij kan getuigen dat het zijn geestelijk eigendom is, wat betreft zetsel, arrangement, kleur-samenstelling enz., zal hij steeds zorgvuldig een exemplaar bewaren. De op deze wijze verkregen verzameling modellen kan hem van nut zijn en geeft na verloop van tijd niet alleen een trouw beeld van de geleidelijke ontwikkeling van den zetter, maar ook een overzicht van de heerschende smaken welke op typografisch gebied destijds golden.

Maar ook vreemde, goed uitgevoerde werkstukken zal de wakkere typograaf steeds ijverig verzamelen, niet met de bedoeling deze bij voorkomende gelegenheid na te maken, maar om door het bestudeeren dier werken uit de practijk te leeren. Gebruikt hij dan later een dier modellen, door het idee of motief aan te wenden, dan is het model practisch benut, maar zijn eigen werkstuk zal nimmer een kopie kunnen zijn van het model.

Ook de bijlagen van de vaktijdschriften welke als modellen moeten dienst doen, kunnen slechts op deze wijze benut worden. Te veel nog veronderstelt men dat door bijlage te zijn van een vaktijdschrift het model volkomen monsterwaardig is. De gegeven modellen dienen slechts als leiddraad en om gevoel op te wekken voor het schoone wat in de typografie te bereiken valt. Hierbij valt echter helaas op te merken dat deze modellen dikwijls niet als zoodanig zijn te beschouwen, daar het geen voorbeelden uit de praktijk zijn maar berekende werkstukken, om de een of andere nieuwe ornamenten-serie of andere gieterijproducten onder aandacht te brengen of reclame te maken voor een zeker ondergrond-materiaal. Dat de tekst bij het samenstellen en groepeeren in den gewenschten vorm kan gekneed worden door het niet gebonden zijn aan een kopij is voor den betreffenden zetter wel gemakkelijk, maar niet altijd bevorderlijk aan het practische nut. Waar in het begin van dit opstel reeds werd betoogd dat de modellen vaak als uit den booze zijn te beschouwen, slaat dit mede op dit soort modellen. Op verderfelijke wijze heeft een minderwaardig Duitsch vaktijdschrift, dat in Holland destijds een gretig afzetgebied vond en heden ten dage nog betrekkelijk veel gelezen of bekeken wordt, de Nederlandsche typografie beïnvloed. Het meerendeel der daarin

gegeven modellen zijn òf slecht òf reclameprentjes voor ondergrondplaten welke daar ontypografisch toegepast zijn; en de betere dragen een Duitsch karakter, hetwelk tot het *slecht* Duitsch moet gerekend worden.

Is het dus te verwonderen, waar gebrek aan een goed oordeel, gemakzucht of misschien de gedachte aan eigen onvermogen zoo licht voeren tot nabootsen dier modellen, dat onze typografie over het algemeen geen zelfstandig karakter draagt? En zooals gezegd, door het nabootsen wordt het werk meestal nog slechter, want het goede wordt dikwijls nog over het hoofd gezien en het gebrekkige getrouw nagevolgd. Het is begrijpelijk, wanneer men het bewustzijn heeft, niet te kunnen, dat men door verzamelen van modellen van allerlei werk zich een hulpbron verschaft, maar die hulpbron werkt in dat geval verderfelijk en doodt alle eigen energie en vindingrijkheid.

Ware het dan niet beter het model-verzamelen geheel achterwege te laten? Neen, want ze kan voor den ernstigen vakman een permanente leerschool zijn. De modellen moeten opwekken tot studie en navorsching waaròm zij schoon zijn en waarin de fraaie werking schuilt. Maar dan dient een ernstig willen en voortdurend streven naar eigen verdere ontwikkeling aanwezig te zijn; dan dient men zich te gewennen overal en steeds de oogen open te houden en alle voorwerpen voor zoover zij belangstelling verdienen, zeer grondig te onderzoeken. Men zoeke bijv. bij ornamenten steeds den aanvang en den loop der lijnen en het zal blijken, bij betrachting van dezen eenvoudigen regel, dat de lijnen juist bij de schoonste randen zeer eenvoudig hun weg vervolgen. Bij het aanschouwen van een pakkend aanplakbiljet, bij het zich afvragen waarom het geheel zoo origineel werkt,

waarom het dadelijk opvalt, ofschoon de toegepaste kleuren eigenlijk dezelfde zijn welke men reeds voor vele jaren drukte, ja, die men iederen dag zelf toepast, neemt men waar dat de werking toch geheel anders is, en ontdekt ten slotte welke ruimten of vlakten door eenige kleuren beheerscht worden en dat het geheim schuilt in de samenstelling en verhouding dier kleuren. Men leert zien dat dit veel gewichtiger is dan de vraag: welke kleur? Men ontdekt dat alle kleuren tezamen passen, maar het daarbij op de toepassing en de nuance aankomt. De kleur staat in innig verband met den vorm en voert op een gebied dat niet systematisch is te behandelen, maar volgens het gevoel bewerkt dient te worden. Het gevoel groeit aan door een voortdurend omgaan met kleuren. Slechts door veelvuldige oefeningen in aanbrengen van kleuren, door proefnemingen en vergelijkingen wordt de smaak ontwikkeld. Op deze wijze worden de kleuren-onzekerheid en kleuren-schuwheid verbannen, zal men van lieverlede de slechte van de goede kleur-samenstellingen leeren onderscheiden en zelf kleurensmaak verkrijgen. De natuur, kunstvoorwerpen en talrijke zaken uit onze samenleving bieden al reeds veel studiemateriaal, maar de typografische modellen zijn daarbij noodzakelijk omdat zij bovendien nog iets meer geven dan kleur. Men komt door het beschouwen van allerlei typografische modellen en door vergelijkingen maken, tot de wetenschap dat de drie hoofdfactoren in de tegenwoordige smoutversiering zijn: zetsel, papier en kleur. Een juiste en doelmatige groepeering van den tekst wordt door de practische keuze van mooi papier en door de kleur tot werking gebracht. De keuze van papier draagt voor een groot gedeelte bij tot het fraai aanzien van het drukwerk, maar hierbij moet allereerst de doelmatigheid

betracht worden. Zoo zullen de modellen van uitnoodigingen, programma's, balkaartjes en andere drukwerken voor feestelijke gelegenheden, ons bij het vergelijken leeren, dat hiervoor geen donkere papierkleuren geschikt zijn en dus drukwerken welke voor vreugde bestemd zijn, geen duister aanzien mogen hebben. Een op rose karton uitgevoerde uitnoodigingskaart voor een gemaskerd bal, welke met gloedvolle kleuren is gedrukt en zich kenmerkt door een in alle opzichten te loven zetwijze, zal, goed beschouwd, niet geheel als model kunnen dienen voor bijv. een uitnoodigingskaart tot een lezing over een of ander godsdienstig onderwerp. Hoogstens zal hier de zetwijze een voorbeeld kunnen zijn tot rangschikking van den tekst. De versiering vervalt geheel of wordt zeer spaarzaam aangebracht.

Genoeg echter over de moeilijkheden welke de typografische modellen opleveren. Men zal moeten inzien dat het gebruik ervan o zoo licht tot misbruik leidt, maar toch mag dit den ernstigen typograaf niet weerhouden modellen te gebruiken. Dat het minder eervol zou zijn, kan nimmer beweerd worden, als de modellen dienen om eigen schepping in vaste banen te voeren.

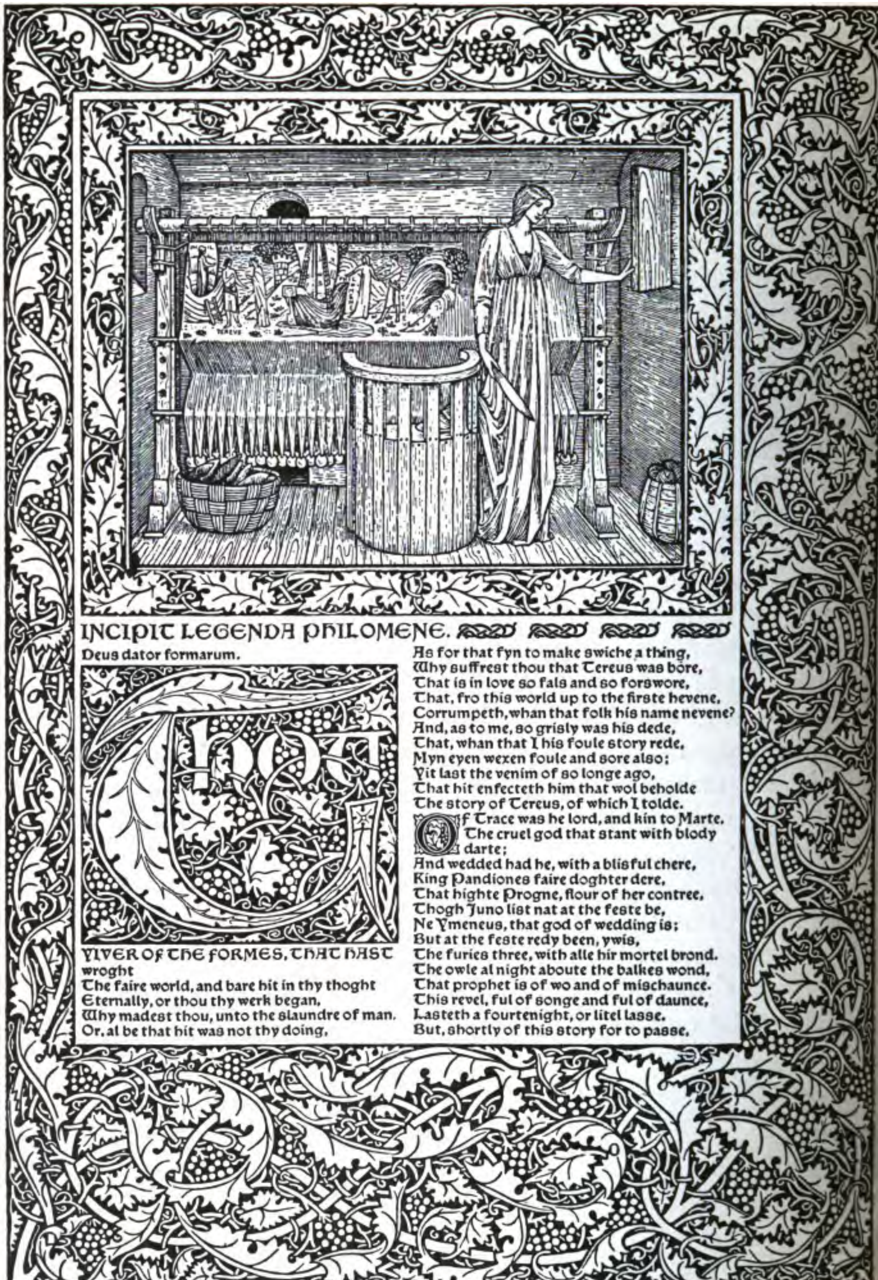
Morris levert ons op niet te miskennen wijze hiervoor het bewijs. Of is zijn werk er minder om, doordat hij het werk van onze alleroudste meesters tot model nam? Hoe kwam hij er bij, uit dien ouden tijd, waarin de techniek der boekdrukkunst nog zeer primitief was, zijn voorbeelden te putten?

Juist omdat die gebrekkige techniek de kunst in wezen hield, omdat Morris inzag dat, wat bewonderd werd in het met alle hulpmiddelen der huidige techniek vervaardigde boek, slechts gold de zuivere snede of gietsel der letters en den gelijkmatigen druk, dus .... niets dan de techniek. Van kunst geen spoor te

ontdekken; het machinale werk ondermijnde de persoonlijke uitdrukking, zoo meende hij. Vandaar zijn werken in de oude richting; zijn Chaucer-type doet ons een fraai rustig letterbeeld zien, zijn drukken vervaardigde hij, zooals destijds geschiedde, op handpersen en op papier dat uit de beste stoffen gemaakt was en vooraf gevocht werd.

Het is hier echter niet de plaats over de werken van Morris uit te wijden. Alleen wilde ik aanhalen, dat ook Morris modellen gebruikte, maar helaas in de fout verviel *te veel* na te bootsen. Hij copieerde het oude, maar schonk te weinig aandacht aan den tegenwoordigen tijd. Wij kunnen met de tegenwoordige werkwijze onmogelijk datgene bereiken, wat de ouden door handarbeid verkregen. Wij kunnen bijv. wel begrijpen en bewonderen dat zij voor die letters, welke naast elkander geplaatst een leelijk beeld gaven, ligaturen vervaardigden, dat zij letters sneden in verschillende breedten om gelijke woordtusschenruimten en hierdoor een rustigen bladspiegel te verkrijgen, maar nabootsen kunnen we het niet, daar we heden tegenover geheel andere eischen staan dan de eerste drukkers. *Zij* konden kunstenaars zijn, *wij* moeten de kunstnijverheid beoefenen, daar wij niet alleen de kunst, maar ook de steeds vooruitgaande techniek moeten volgen. Zou het niet onzinnig zijn, als wij weer tot het zuivere handwerk van onze voorouders terugkeerden, nu, na eeuwen, de bewonderenswaardige techniek onze boekdrukkunst tot gemeengoed heeft gemaakt?

Morris' voornaamste verdienste is wel dat hij door de oude drukken tot voorbeeld te nemen, onzen blik op de thans nagenoeg niet te bereiken schoonheden dier werken vestigde en dat hij ons door fraaie drukken modellen gaf, welke den *weg* wezen, hoe

INCIPIT LEGENDA PHILOMENE.

Deus dator formarum.

THOU YIVER OF THE FORMES, THAT HAST wroght
The faire world, and bare hit in thy thoght
Eternally, or thou thy werk began,
Why madest thou, unto the slaundre of man,
Or, al be that hit was not thy doing,
As for that fyn to make swiche a thing,
Why suffrest thou that Tereus was bore,
That is in love so fals and so forswore,
That, fro this world up to the firste hevene,
Corrumpeth, whan that folk his name nevene?
And, as to me, so grisly was his dede,
That, whan that I his foule story rede,
Myn eyen wexen foule and sore also;
Yit last the venim of so longe ago,
That hit enfecteth him that wol beholde
The story of Tereus, of which I tolde.
Of Trace was he lord, and kin to Marte,
The cruel god that stant with blody darte;
And wedded had he, with a blisful chere,
King Pandiones faire doghter dere,
That highte Progne, flour of her contree,
Thogh Juno list nat at the feste be,
Ne Ymeneus, that god of wedding is;
But at the feste redy been, ywis,
The furies three, with alle hir mortel brond.
The owle al night aboute the balkes wond,
That prophet is of wo and of mischaunce.
This revel, ful of songe and ful of daunce,
Lasteth a fourtenight, or litel lasse.
But, shortly of this story for to passe,

Pagina uit de Chaucer-uitgave van Morris

SCHRIFT-GIESZEREI MIT NEUEN KOMPLETT-G·I·E·S·Z-MASCHINEN

Zu Beginn des vorigen Jahrhunderts hielt sich die Verwendung des Buchdrucks für Zwecke der staatlichen Administration im Vergleiche zu der Gegenwart noch in engen Grenzen, da es nahezu ausschließlich Staatskreditpapiere sowie Patente, Regierungszirkulare, Gesetze und Instruktionen waren, für welche derselbe in Anspruch genommen wurde. Dieser verhältnismäßig geringe Bedarf an Druckarbeiten wurde bei verschiedenen Privatbuchdruckern gedeckt, mit welchen meist mehrjährige Lieferungsverträge auf Grundlage vereinbarter fester Preise abgeschlossen waren und von welchen einzelne, so vier der bedeutendsten Wiener Firmen, den Titel k. k. Hofbuchdrucker, sowie den Reichsadler im Schilde führten. Als im Jahre 1804 die Verträge mit diesen vier Wiener Offizinen ihrem Ende entgegen gingen, eine Erneuerung derselben jedoch ohne wesentlich ungünstigere Bedingungen nicht möglich schien, regte der Präsident der k. k. allgemeinen Hofkammer, Karl Graf von Zichy-Våsonykeö, die Errichtung einer eigenen Druckerei an, welche der Staatsverwaltung ausschließlich zur Verfügung stehen sollte. Mit der Allerhöchsten Entschließung vom 18. September 1804 weiland Seiner Majestät des Kaisers Franz I. wurde dieser Vorschlag genehmigt und damit die k. k. Hof- und Staatsdruckerei ins Leben gerufen.

Pagina uit het Festschrift der K. K. Hof- & Staatsdruckerei te Weenen

het goede te bereiken is met vormen, welke aan onzen tijd aan te passen zijn. Dat dit slechts in het bereik valt van weinigen, doet aan het practisch nut wel eenigen afbreuk, maar ontneemt niets aan den dank welke de boekdrukkunst aan Morris als baanbreker tot herleving der kunst verplicht is. Morris' kunst zal als kunst op zichzelf blijven staan, want de navolgers zullen, indien zij rekening houden met de eischen, thans aan de drukkunst gesteld, wel iets daarstellen dat ons aan Morris herinnert, of zijn invloed in het werk doet herkennen, maar datgene bereiken wat Morris vermocht, zal niet licht mogelijk zijn.

De bij dit opstel gevoegde reproductie van een pagina van één van Morris' werken, met daarneven de afbeelding eener bladzijde van het Festschrift der k. k. Hof- und Staatsdruckerei te Weenen, in 1904 gedrukt ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan dier drukkerij, illustreert het bovenstaande voldoende.

Wel herkent men Morris, maar de forsche, min of meer brutale zwart-wit-werking der Festschrift-pagina geeft wèl iets individueels, maar niet het kalme, bevredigende beeld dat ons in Morris zoo zeer bekoort. Bij hèm letter en versiering één geheel, bij den navolger teruggedrongen tekst en daarom hinderlijke, ofschoon op zich-zelf beschouwd fraaie versiering.

Ten slotte nog een enkel woord over de overige modellen welke ter illustratie bij dit artikel geplaatst zijn. De modellen, aangeduid met arabische cijfers, dienden tot model van die met romeinsche cijfers. De zetters van deze laatste modellen kregen een bepaalden tekst, welke naar het voorgelegd model moest bewerkt worden. De zwart gedrukte oorspronkelijke modellen zijn Hongaarsche werkstukjes, om den lezer meteen een kijkje op den heerschenden wisselvalligen smaak in de Hongaarsche

typografie te geven. Neemt men nu in aanmerking dat volgens ons begrip de voorbeelden niet alle even fraai te noemen noch volkomen technisch zijn en met opzet zulke uitgekozen werden, waarvan het toegepaste materiaal niet voorhanden was, dan kan men zich voorstellen dat hier en daar het karakter dikwijls verloren ging, soms ten goede, soms ten kwade, en over het algemeen nog al wat aan te merken valt.

Zoo is in model I de hoofdgedachte van model 1 wel terug te vinden, maar ontstond een geheel zelfstandig zetsel, dat bij vergelijking niet ten nadeele uitvalt van de copie, door de aangename zwart-wit-werking en de duidelijker lettertype. Model II is er evenwel niet op verbeterd. De bloemranken, in het voorbeeld gebruikt, zouden aan het almanak-omslagje een gepast losser karakter gegeven hebben, terwijl de titel op het origineel meer tot het publiek spreekt. Het randje van model 3 viel den zetter niet gemakkelijk na te bootsen. Met een op zichzelf niet onaardig ornamentje uit een oude serie gelukte het hem ten slotte, maar, met opoffering van de rust welke van het model uitgaat. De tekst op de nabootsing is wel sprekend, doch het mooie verloop van den Duitschen tekst was niet te bereiken. Model IV heeft de indeeling met 4 gemeen, overigens draagt het een geheel ander karakter dan het oorspronkelijk model. Het volgend verplicht model was voor den zetter een ware kwelling. Een tekst welke zich niet leent voor een dusdanige indeeling als model 5 en een versiering beneden critiek. 't Is geen wonder dat hier niets goeds tot stand kwam. Oogenschijnlijk is de copieering van model 6 beter geslaagd. Toch zal men bij opmerkzaam beschouwen — de tekst blijft hier buiten beschouwing — tot het inzicht komen, dat met het voorhanden zijnde materiaal de nabootsing van den

rand nog wel beter had kunnen zijn. Wel is waar zijn de lijnen van het ornamentje fijner, waardoor de indruk verzwakt wordt, maar dit had kunnen voorkomen worden door de drie dwarslijntjes dichter opeen en de binnen- en buitenkaderlijnen iets minder vet te nemen. Model VII is bij gemis van de gebezigde materialen op model 7 en een overeenkomenden tekst geheel van aanzien veranderd, maar, dank zij de vindingrijkheid van den zetter om door lijnenbouw en ornament-vorming het ontbrekende te vervangen, een geheel zelfstandig werkstuk geworden, hetwelk niet behoeft onder te doen voor het gegeven model. Minder gelukkig is de zetter van model VIII geweest. Ook hier werd hetzelfde betracht als bij het vorig voorbeeld, maar niet bereikt, wat bij ernstig overleg en vrije nabootsing kon geleverd worden. Niet minder zwaar viel de nabootsing van model 9. Meer karakteristiek dan fraai, kon de eerste eigenschap niet behouden worden door het gemis van de gebruikte ornamenten en leverde de tekst hier eveneens moeilijkheden op, die het weinige fraaie in het oorspronkelijke nog verloren deed gaan bij model IX^A^. Een tweede poging op model IX^B^ weergegeven, bracht wel eenige verbetering, maar kenmerkt zich door een eentonigheid, welke alleen te ondervangen zou geweest zijn door den druk in twee kleuren.

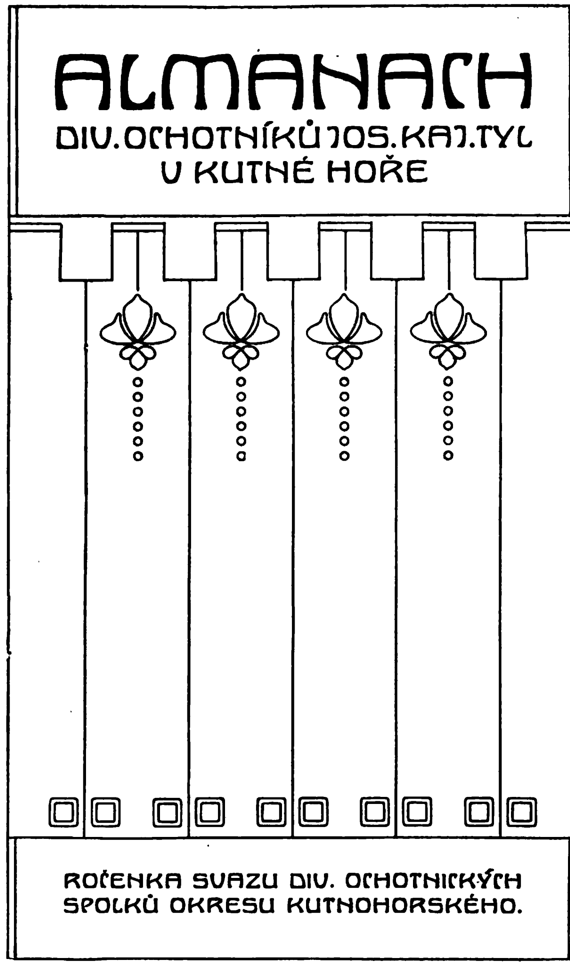
Van een technische bespreking heb ik mij hier onthouden; de gegeven voorbeelden met nagemaakte modellen dienen alleen om aan te vullen hetgeen over het gebruik van modellen in dit opstel gezegd is.

Wanneer men wat minder lichtvaardig modellen als zetvoorbeeld liet dienst doen en ze meer gebruikte als studiemateriaal, dan zou onze Nederlandsche typografie ongetwijfeld meer zelf-

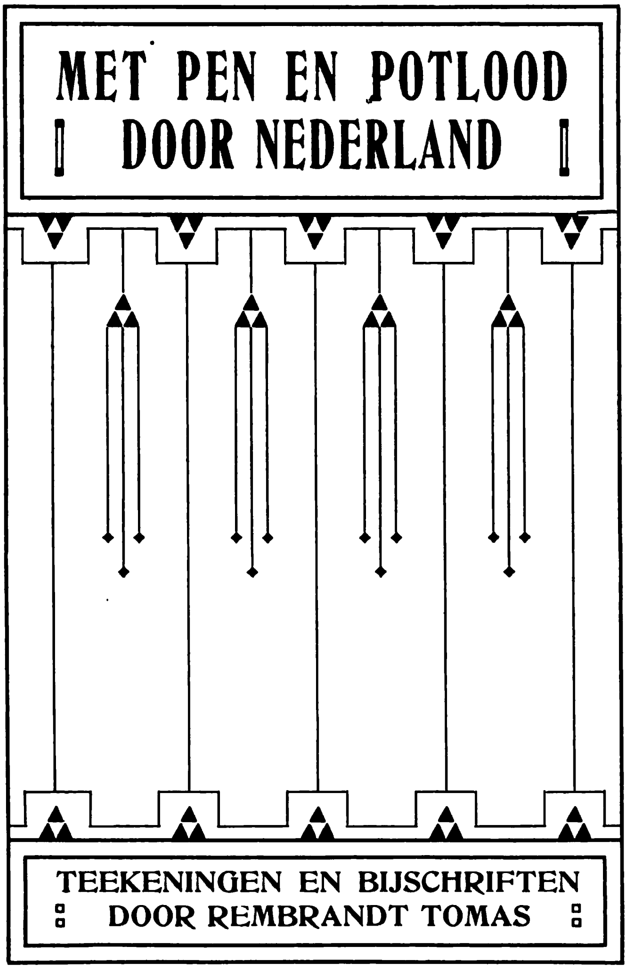
standig werk leveren. De studie van aanschouwelijke voorstellingen brengt niet alleen meerdere kennis bij, maar bevordert dat een eigen opvatting gevormd, de smaak veredeld, en het begrip van toe te passen zettechniek levendig gehouden en van lieverlede ontwikkeld wordt.

Daarom zal de zetter die zijn vak ter harte gaat voortdurend ijverig trachten in de hem ten dienste staande modellen datgene te vinden wat eigenlijk het wezen ervan uitmaakt, dus *niet* in de eerste plaats de technische vaardigheid die uit het druk- of zetwerk spreekt maar *vóór alles* de verhoudingen, de juiste verdeeling van wit en zwart, van kleur en kleur. Welke belangrijkheid ook toegekend moge worden aan de zuivere, geraffineerde techniek onzer dagen, van oneindig veel meer belang voor de waarde van het werk is de juiste opvatting die nimmer door technische scholing, maar slechts door ontwikkeling van het aesthetisch gevoel verkregen kan worden.

UTRECHT A. W. BARTEN

ALMANACH
DIV. OCHOTNÍKŮ JOS. KAJ. TYL
V KUTNÉ HOŘE
ROČENKA SVAZU DIV. OCHOTNICKÝCH
SPOLKŮ OKRESU KUTNOHORSKÉHO.

Model 1

MET PEN EN POTLOOD
DOOR NEDERLAND
TEEKENINGEN EN BIJSCHRIFTEN
DOOR REMBRANDT TOMAS

Model I

KVĚTINY OKRASNÉ

A JICH PĚSTOVÁNÍ

PŘÍRUČNÍ KNIHA PRO ZAHRADNÍKY JAKOŽ I MILOVNÍKY KVĚTENY OZDOBNÉ, DOMÁCNĚ PĚSTOVANÉ

NAPSAL A VLASTNÍM NÁKL. VYDAL K. SUK

CENA BROŽOV. K 1·50. VÁZANÉ K 2.—

Model 2

ALMANAK
:- 1909 -:
UITGEGEVEN TEN
VOORDEELE VAN
HET TEHUIS VOOR
OUDE ZEELIEDEN
TE SCHEVENINGEN
FRANEKER — JAN MOPS

Model II

Max Gaube
Mannheim

Atelier für Malerei
sowie moderne
Photographien

Geöffnet früh 8 Uhr
bis abends 8 Uhr

Einzel-Aufnahmen bis
zu Hälfte Lebensgröße
Gruppen-Aufnahmen

Model 3

FRITS VOS

VIANEN

□ □ □

ATELIER VOOR DECORATIEVE KUNST, KUNST-NAALDWERK EN BATIKKEN

GEOPEND VAN 8 UUR TOT 'S AVONDS 6 UUR

TELEGRAM-ADRES
VOS VIANEN

Model III

ZA STAROU PRAHU

II., „U HALÁNKŮ“ NA BETLEMSKÉM NÁMĚSTÍ

Leta nedávné minulosti jsou řadou dat, jež vyznačují jen rány, zasazené kráse Prahy. Jen Láska k drahému městu, Reminiscence velikých dějů, Obdiv nad odkazy minulých kultur postavily se k obraně a bojovaly boje často marné.

Taková byla cesta k založení klubu „Za Starou Prahu“. Není dosud konce bojům, je sotva začata výchovná práce klubu. To volá do jeho řad všechny vyznavače zmíněných zásad. Roční členské příspěvky jsou: 3, 5 a 10 K.

MĚSÍČNÍK „KRÁSA NAŠEHO DOMOVA“ OBDRŽÍ KAŽDÝ ČLEN KLUBU „ZA STAROU PRAHU“ POŠTOU ÚPLNĚ BEZPLATNĚ.

Model 4

EEN GOUDEN EEUW
SCHETSEN EN VERTELLINGEN UIT HET LANDLEVEN
:-: DOOR JAN BRABANT :-:
Een prettig aangenaam geschreven boek. Een werk wat om zijn degelijken inhoud bijval zal vinden. :-:
Handelsblad 5 Mei 1908.
Een keurig geschenk voor de jeugd. Ned.
Goede lectuur, behoeft niet aanbevolen te worden, het beveelt zichzelf aan. :-:
Het Centrum 9 Mei 1908.
Ten volle lezenswaard en pittig van inhoud.
Maasbode 17 Mei 1908.
TWEE DEELEN — INGEN. f 3.00. — GEBOND. f 3.75
UITGAVE VAN JACOB SIMPLICITAS EN ZOON, AMSTERDAM

Model IV

TOVÁRNÍ VÝROBA CUKROVÉHO ZBOŽÍ A SUCHARŮ

SRDEČNÉ BLAHOPŘÁNÍ

K NOVÉMU ROKU

PODÁVÁ V DOKONALÉ ÚCTĚ ODDANÝ

J. KORBA v PRAZE

STÁLÁ VÝSTAVA JEMNÉHO ZBOŽÍ DRAGANTOVÉHO

Model 5

VEREENIGING „KONINGINNEDAG"

TERNEUZEN

GEBOUW „WETEN EN WERKEN"

GEZELLIGE BIJEENKOMST

DEN LEDEN MET HUNNE DAMES
AANGEBODEN DOOR HET BESTUUR

ZATERDAG 30 SEPTEMBER 1908

CONCERT EN BAL

Model V

Gutmann & Heimbach

Wiesbaden

Musikalien- und Buchhandlung

Model 6

G. J. du Chattel & Zoon
Kalverstraat 136 Amsterdam
Boek-, Papier- en Kunsthandel
Algemeen Advertentie-bureau
Boek-, Muziek- en Handelsdrukkerij

Model VI

HOTEL ŠEBEK

P. T. DOVOLUJI SI UPOZORNITI VELECT. NÁVŠTĚVNÍKY JUBILEJNÍ VÝSTAVY PRAŽSKÉ NA SVŮJ NOVĚ ZŘÍZENÝ, VEŠKERÝM MOŽNÝM POHODLÍM OPATŘENÝ PRVOTŘÍDNÍ HOTEL. UPŘÍMNOU SNAHOU MOJÍ BUDE, ZPŘÍJEMNITI POBYT NÁVŠTĚVNÍKŮ A USPOKOJITI JE JAK MÍRNOU CENOU, TAK SOLIDNÍ OBSLUHOU. TELEFON K POUŽITÍ. MŮJ VLASTNÍ AUTOMOBIL NA NADRAŽÍCH.

PRAHA·POŘÍČ 236

Model 7

HOTEL UNITAS

CAFÉ-RESTAURANT
GROOTE SPEELTUIN
TWEE KEGELBANEN
LAWN-TENNISVELD

MARKT 30 — ARNHEM

Model VII

MNOHO ZDARU
V NOVÉM ROCE
1908
SVÝM VELECTĚNÝM P. T. ZÁKAZNÍKŮM PŘEJE
K. NEBUŠ, PRAHA 684-II.
TOVÁRNÍ VÝROBA A SKLAD VEŠKERÝCH DRUHŮ
NÁBYTKU.

Model 8

MACHINE-FABRIEK

WILHELMINA

NIEUWE SINGEL — AMSTERDAM

LEVERING VAN LOCOMOBIELEN
EN STOOMKETELS, STOOM- EN
MOTORBOOTEN, PLETHAMERS,
VERWARMINGSBUIZEN ENZ. ENZ.

Model VIII

REPRESENTAČNÍ VĚNEČEK

POŘÁDÁ V SOBOTU DNE 2. ÚNORA 1907

BESEDA »TYL« V PRAZE

VE VELKÉM SÁLE OSTROVA ŽOFÍNSKÉHO

V 8 HODIN VEČER :: VSTUPNÉ 10 KORUN
POUZE PRO ZVANÉ :::: ÚBOR SALONNÍ.
HUDBA KAPELY C. A K. PĚŠ. PLUKU Č. 11.

Model 9

GIST- EN SPIRITUSFABRIEK

TE OUDE PEKELA

Vertegenwoordiger voor Rotterdam:

HERMAN WOUDRICHEMSEN

Van Oldenbarneveldtstraat Nr. 518

:-: hoek Tuinstraat :-:

Telegram-adres: HERWOUD ROTTERDAM

:-: Interc. Telefoon 1516 :-:

Model IXa

GIST- EN SPIRITUSFABRIEK
TE OUDE PEKELA

VERTEGENWOORDIGER VOOR ROTTERDAM
HERMAN WOUDRICHEMSEN
VAN OLDENBARNEVELDSTRAAT Nr. 518
HOEK TUINSTRAAT
TEL.-ADRES HERWOUD ROTTERDAM
INTERCOMMUNAAL TELEFOON, Nr. 1516

Model IXb

JAAR-OVERZICHT

DOOR

J. W. ENSCHEDÉ

Tot de moeielijke opgaven der historische wetenschap behoort het beschrijven en het richtig waardeeren van het heden. Het is uitnemend uiteengezet in een recensie over het achtste en laatste deel van prof. Blok's *Geschiedenis van het nederlandsche volk,* opgenomen in de *Nieuwe rotterdamsche courant* van 16 februari 1908 (Eerste blad A): „Ten volle, wordt daar gezegd, heeft de hoogleeraar hier de moeilijkheden moeten ondervinden, die onafscheidelijk zijn verbonden aan het schrijven van de geschiedenis van zijn eigen tijd. Van dezen tijd weet men zoo veel en toch zoo weinig. Met zijn eigen historische periode is men zoo samengeweven, dat men haar materieele en geestelijke beweging voortdurend in zich zelf voelt natrillen; de mensch, die zijn eigen tijd in den goeden zin medeleeft, wordt zelf de reflex van dien tijd in het klein. Bovendien zijn afgescheïden van dit enge samenleven met eigen tijd en milieu tal van eigenaardigheden alleen den tijdgenoot bekend of althans duidelijk. Maar daartegenover staan ook weer groote bezwaren. De tijdgenoot staat zelden objectief tegenover zijn medemenschen, in den regel heeft hij uit volle overtuiging partij gekozen in den strijd zijner dagen en al wil hij ook onpartijdig zijn, zijn indruk van, zijn kijk op de gebeurtenissen en toestanden is nooit vreemd aan zijn eigen convictie. En wat ten slotte vooral de studie van den eigen tijd het meest in den weg staat, dat is het aanmerkelijk tekort aan bronnen. Het algemeen karakter van den tijd moge ons duidelijk voor oogen staan, hoe dat karakter zich weerspiegelt en tot uiting komt in de bizondere daden der menschen, is bij gebrek aan documenten zeer slecht bekend".

Wat daar gezegd wordt over het schrijven van de hedendaagsche politieke geschiedenis, is eveneens waar voor het terrein,

dat dit jaarboek tot het zijne gekozen heeft. Dit overzicht moet feitelijk het historisch belangrijke vastleggen, maar als van zelf wordt het niet veel meer dan een verzameling van indrukken van subjectieven aard krachtens de persoonlijke inzichten van den schrijver, die daarbij gebruik moet maken van een uiterst onvolledig werkapparaat. Die indruk over 1907 was, voor zoover Nederland betreft, gunstiger in het algemeen dan over 1906, niet omdat de door mij geziene persvoortbrengselen zooveel beter waren, wel omdat er meer dan anders aandacht geschonken werd door personen buiten het vak staande aan het wezen en de nederlandsche beginselen der zet- en drukkunst.

Indien ik hierin inderdaad niet te ver ga dan zou ik als uitwendige teekenen daarvan willen aanwijzen een paar gehouden tentoonstellingen. De meest beteekenisvolle was zonder twijfel de haarlemsche. Op initiatief van den heer E. A. von Saher, den directeur van het museum en de school van kunstnijverheid, was in het Paviljoen te Haarlem van juli tot september georganiseerd een tentoonstelling van buitenlandsch drukwerk. Zij vond ruimschoots waardeering in de dagbladpers. Giovanni schreef in het *Algemeen handelsblad* (20 juli 1907 Avondblad, tweede blad): „Het komt er in dezen toch eigenlijk in de eerste plaats op aan het publiek te doen begrijpen, dat er zoo iets als boekkunst bestaat. Dat is nog maar tot zeer weinigen doorgedrongen. Op den band van het boek wordt door sommigen wel gelet — toch niet zoo zeer, dat het de uitgevers belet nog afschuwelijke bandjes bij de vleet de wereld in te sturen. Maar hoe het boek er van binnen uitziet, laat, wanneer de letter maar duidelijk en het papier niet te dun is, verreweg de meeste lezers onverschillig. En toch is dat geen onverschillige zaak. Ook hier kan schoonheid

Tentoonstelling van Buitenlandsch drukwerk te Haarlem (Vakschoolinzendingen)

Tentoonstelling van Buitenlandsch drukwerk te Haarlem (deel der inzending Wald. Zachrisson, Göteborg)

zijn. Een aantal drukkers, vooral in het buitenland, hebben dat alles ingezien en handelen er naar, met min of meer succes. Nieuwe lettersoorten worden ontworpen, gegoten en in den handel gebracht — voor eenigen tijd heeft ook het publiek gehoord van de grasset-letter, nu onlangs van de cheltenham letter — ; er is zelfs door de firma Ipenbuur & Van Seldam, in ons land een van de meest vooruitstrevende op dit gebied, een *Drukkersjaarboek* uitgegeven, dat naar wij hopen, door vele zal worden gevolgd, en waarin niet de techniek van het vak maar de schoonheidseischen van drukwerk worden besproken. Er komt dus leven in de brouwerij. Maar niet alleen de brouwer, ook de bierdrinker, de consument moet wakker worden en een producent, die beter waar wil gaan leveren, steunen. En zelfs een kleine tentoonstelling kan daartoe een stoot geven"; R. W. P. de Vries Jr. oordeelde in *De amsterdammer, weekblad voor Nederland* (28 juli 1907) terecht: „Zeker zouden wij de laatsten zijn, om te verlangen dat men ten onzent à l'instar van Duitschland of Zweden zijn drukwerk inrichtte, zoo brengt het zien van dit buitenlandsch drukwerk, allicht op gedachten, waarvan de toepassing in eigen land mogelijk zou kunnen blijken. En al is het nog niet eens dàt, dan toch kan het als aansporing dienen om ten onzent eens te trachten, naar meerdere schoonheid in de resultaten van het drukkersbedrijf"; in twee achtereenvolgende nummers van de *Oprechte haarlemsche courant* (29 en 30 juli) gaf H. K(erkhoff), technisch ambtenaar bij de firma Enschedé te Haarlem, een uitvoerige beschouwing over de inzendingen. Het betreurende dat nederlandsche producten op dit gebied waren uitgesloten, omdat er in ons land inrichtingen zijn aan te wijzen, die van een gelijk vermogen met eere zouden

kunnen blijk geven als het voor het grootste deel superieure werk dat ingezonden was — ik acht deze appreciatie van onzen inheemschen artistieken boekdruk niet zonder chauvinistische invloeden geschreven —, werd niettemin de erkentenis gedaan, „dat verschillende inzendingen blijk geven van een bepaalde stijl, een bepaald principe, streng doorgevoerd, ter verkrijging eener modern-decoratieve werking, als bij ons te lande nagenoeg gemist wordt". Onze vakorganen waren onvoldoende; *Het weekblad voor den boekdrukker* (24 juli) drukte de enormiteit: „de firma Burgersdijk en Niermans laat zeer goed bewerkt steendrukwerk zien", niet wetende — boekdruk was het doel der tentoonstelling — dat de achttiende-eeuwsche bontpapieren door deze antiquariaats-firma te Leiden ingezonden dagteekenen uit een tijd, toen de steendruk nog niet bestond, en miskende verder het doel der tentoonstelling volstrekt, als of de uitgestalde stukken bedoeld waren als voorbeelden en niet als prikkels om te geraken tot een eigen nederlandsche boekdrukkunst; *Graphicus*, dat, om zijn handelsprijs ons eerste vaktijdschrift is, schreef... niets. — Volledigheidshalve zij vermeld, dat ik bij deze gelegenheid op verzoek der redactie in *De nederlandsche spectator* een opstel publiceerde, dat, geschreven als inleiding voor den tentoonstellings-catalogus, om opportuniteits-redenen daarin niet opgenomen was, en dat mijn voordracht over *Logica in boekdruk*, het eerst uitgesproken te Antwerpen in het museum Plantin-Moretus toen daar in 1904 gehouden tentoonstelling van het moderne boek, afzonderlijk uitgegeven werd. Deze beide publicaties besprak Jan Kalf, zich niet homogeen met mij verklarende. Ik citeer verkort uit zijn *Kunst in drukwerk*: „Bij de bespreking der verschillende nieuwe „schriften" — veelal het

werk van duitsche gieterijen — vindt hij (Enschedé) uiteraard gelegenheid zijne bekende inzichten over „moderne" boekkunst nog eens te propageeren, en al zal zijn steeds herhaald betoog, dat ons land zijn zetmateriaal bij voorkeur aan Frankrijk heeft te ontleenen, niet bij ieder onverdeelde instemming vinden, hij doet toch voortreffelijk werk met zoo onvermoeid te herinneren aan de eischen der kunst. Het wordt tijd eens te vragen, wat er dan, op dit gebied, in Frankrijk voor ons te halen valt. Moesten wij inderdaad onze inspiratie uit den vreemde halen, dan zouden wij beter bij Engeland heul zoeken. Tegen een bijbel als dien van de Doves press houdt geen enkel boek het uit. De mise-en-page, de witverdeeling, het zwart — zij zijn er volmaakt verzorgd en de letter is van eene distinctie, waarbij geen enkel duitsch of fransch schrift kan vergeleken worden. Maar wij kunnen toch waarlijk zelf ook nog wel iets. Aan liefde en begrip voor typografisch werk ontbreekt het velen onzer kunstenaars allerminst. Waarom zou dan een *nederlandsche* boekletter onmogelijk zijn?"

De tweede tentoonstelling, die vermeld moet worden, werd te 's Gravenhage gehouden. In den Haagschen kunstkring waren in september te zien onderscheidene uitgevoerde werken van leden der Nederlandsche vereeniging voor ambachts- en nijverheidskunst te Amsterdam en van den Haagschen kunstkring; K. van Leeuwen had ingezonden proefdrukken van een letterboek, waarop strak nader teruggekomen zal worden en S. H. de Roos verschillend bind- en drukwerk, n.l. op 27 cartons pagina's van Morris' *Kunst en maatschappij*, in 1903 uitgegeven en thans in het fonds van W. L. & J. Brusse te Rotterdam, van den vorigen jaargang van dit *Drukkersjaarboek*, van de *Wereld-*

bibliotheek (koplijsten) als ook proefdrukken van de voorpagina's voor de nieuwe letterproef van de Lettergieterij „Amsterdam". De firma Ipenbuur & Van Seldam was dus waarlijk wel op die tentoonstelling vertegenwoordigd, reden genoeg om in deze publicatie over het daar vertoonde te zwijgen.

Maar niet gezwegen mag worden over het simpele feit dier voorpagina's. Want de Lettergieterij „Amsterdam" heeft getoond een flinken kijk te hebben op de maatschappelijke beteekenis eener lettergieterij door één der jongere bedrijfsartisten, die reeds getoond had vertrouwd te zijn met het wezen der typografie, als artistiek medewerker aan zich te verbinden. Afgescheiden van de vraag of deze letterproef al dan niet geslaagd is, verdient zij hoogelijk waardeering om het beginsel, dat een artist, gedeeltelijk althans, er aan heeft medegewerkt en de Lettergieterij „Amsterdam" inziet, dat haar plaats niet slechts een technische, maar ook een artistieke is. Ik geloof niet, dat in het nederlandsche drukkersbedrijf en aanverwant tot heden een bladzijde zetwerk geleid is door een niet-typograaf met zuiver oeconomische doeleinden; die beide bladzijden zijn daarom reeds belangrijk als zijnde de belichaming van een loffelijk mercantiel-ethisch begrip.

De letterproef zelf geeft overigens geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen; gewezen moet echter worden op A 94 tot A 101 om de eigenaardige verdeeling van den spiegel, en de wijze, waarop daar de tabelcijfers van 4 tot 60 punten vertoond worden.

Een beschrijving van de vergrootte werkplaatsen dier gieterij in september verspreid, zou, typografisch gezien, beter achterwege gebleven zijn. Uit de achter op den omslag gedrukte firma-

naam blijkt echter dat voor dit technisch min geslaagde drukwerk de huisdrukkerij der gieterij niet aansprakelijk is.

Een letterproef is in haar wezen reclame-drukwerk, zij het ook van hoogere orde dan gemeenlijk geacht wordt. Of de gieterij Enschedé ook proeven in boekvorm verspreidde, weet ik niet; zij gebruikte, nadat de firma H. J. Klaasesz als haar vertegenwoordigster was opgetreden, als propaganda-middel harer producten *Klaasesz' aankondiger* (Arnhem). Een artikel door die firma geschreven over een eventueele nationale en artistiek-typografische beteekenis van Enschedé lokte een antwoord uit van J. Fabricius, den bekenden tooneelschrijver o.a. van *Met den handschoen getrouwd,* destijds directeur van de N. V. de Haarlemsche drukkers- en uitgevers maatschappij voorheen gebrs. Nobels te Haarlem, thans verbonden aan *De nieuwe courant* te 's Gravenhage. In deze polemiek wensch ik geen partij te kiezen. Slechts dit merk ik op, dat zij, gaande over de principen van onze inheemsche typografie, als ondergrond een dieperen zin dan louter concurrentie had.

Maar ook andere typografische inrichtingen verspreidden reclame-drukwerk tot eigen gerief. De firma B. van Mantgem te Amsterdam gaf een album boek- en steendrukwerk, dat in het heel weinige zetwerk, dat er in te zien is, mij bijzonder mishaagt door het gebruik der onlogische geazureerde letters, waartegen ik reeds vroeger in dit *Jaarboek* (1906 p. 152) schreef; de boekdrukkerij M. de Waal te Groningen zag haar voordeel in een boekje met modellen waarover het het beste is te zwijgen; „goed drukwerk is een goede introductie", schreef zij in het voorwoord, maar miskende de waarheid van haar oordeel voor haar zelve; de firma I. Oppenheim te Groningen, gedachtig aan

het alle waar naar zijn geld, verspreidde onder den titel *Prijs en kwaliteit* een groot-octavo boek, waarin dezelfde auto herhaaldelijk is afgedrukt op diverse soorten papier, met onderscheidene qualiteiten inkt, toegesteld en niet-toegesteld, een goed demonstratief werkstuk, dat het gewone publiek, dunkt me, vrijwel onverschillig moet zijn; de gebroeders Hoitsema, eveneens te Groningen, gaven een handleiding over het corrigeeren van drukwerk, met een omslag, behoudens de tweekleurige kapitaal-regel, goed van opvatting, maar dat toch niet geprezen kan worden, omdat het een simpele herhaling is van een even te voren (augustus 1907) verspreid papiermonster van C. G. A. Corvey te Amsterdam (carton à la cuve no. 234), vergis ik mij niet, door de drukkerij Elsevier bedrukt, en ten slotte stelde de firma Ruygrok & Co te Haarlem verkrijgbaar een door haar chef S. Piso ontworpen aanwijzing van gelijke strekking, die, in uitvoering tot geen opmerkingen aanleiding geeft, maar te letterlijk is nageschreven uit de *Regelen* van E. J. de Groot (*Jaarboek* 1907 p. 184) om niet met eenigen wrevel gememoreerd te mogen worden.

Dat verschil in qualiteit, wat de firma Oppenheim met haar reclameboek beoogde te laten zien, was een paar maanden te voren bijzonder treffend en voor een breede schare, klaar vertoond in een premie-uitgaaf van *Het nieuws van den dag*. In Wenckebach's *Oud-Amsterdam* werden honderd zinco's herdrukt, in den loop der jaren reeds gepubliceerd in het, met januari gestaakte Zondagsblad van die courant. Opmerkelijk hoe veel beter deze lijnclichés zich voordoen op het ietwat wollige papier van het boekje dan op de geel-gladde drukoppervlakte van wijlen het Zondagsblad; voor autotypie-druk deugde dit wollige

papier niet, wat o.a. te zien is op de afbeelding van één der rotatiepersen van Koenig & Bauer, waarop *Het nieuws* gedrukt wordt.

Nederlandsch boek- of smoutdruk, niet bedoeld als typografisch reclame-werk, dat krachtens goede indeeling of kleurcombinatie genoemd moet worden, zag ik weinig, maar toch meer dan in vorige jaren. Feitelijk zijn het slechts twee boeken, beiden van Enschedé te Haarlem en beide niet in den handel. Het is met voorkennis der respectieve bestellers van die private uitgaven, dat ik er hier eenige typografische opmerkingen over geef.

Het eerste dier boeken is het *Gedenkboek ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan der hollandsche societeit van levens-verzekeringen te Amsterdam.* Aan alles is te zien, dat er heel veel zorg aan besteed is; toch is het als typografisch kunstwerk niet wel geslaagd. Veel cijferwerk en veel alinea's belemmerden de vorming van een behoorlijken spiegel; de verdeeling van den titel is slechts zeer matig, maar gezien de inhoud daarvan, was er, geloof ik, niet veel beters van te maken; dat tusschen blz. 120 en 121 een klein-octavo boekje van 14 bladzijden en verderop eenige uitslaande tabellen zijn ingeplakt, is lang niet fraai. Dat alles is ter verantwoording van de lastgevers. Maar ter verantwoording van Enschedé, met name van de afdeeling gieterij, is de letter. Deze is zeer bepaaldelijk slecht van qualiteit, vol holten en gaten, zich hinderlijk bemerkbaar makende door allerlei witjes in en onscherpe omtrekken van de afdrukken. Mij werd verluid, dat de letter uit versleten matrijzen gegoten zou zijn; elders werd gemeend, dat het gietsel als zoodanig onvoldoende was. In februari van dit jaar werd bekend gemaakt „dat een speciegieter der firma sedert 2½ jaar tot een belangrijk bedrag aan tinnen staven ontvreemd heeft en ook geknoeid heeft met

de door hem gegoten specie, waardoor letters van minder gehalte gemaakt zijn". Staat een en ander met elkander in verband? Het is heel wel mogelijk, maar al moge het strekken ter verklaring, vergoelijken kan het niet de artistieke en letter-technische failure van dit, toch goed uitziende *Gedenkboek*.

Overigens is er typografisch lof te geven aan dit boek; de letter is een type uit de vorige eeuw om daarmede het bedrijf der Societeit te caracteriseeren — in de letterproef van Enschedé uitgave 1841 respectivelijk aangeduid met augustijn 3, mediaan 4 en garmond 4 —; de vellen zijn met bekwame technische virtuositeit gedrukt.

Goed bedoeld, is het boek niet geslaagd, eensdeels door den aard der kopy, anderdeels blijkbaar door een min-juiste lastgeving *).

Het andere private boek van Enschedé is zonder voorbehoud te prijzen, behoudens enkele ondergeschikte kleinigheden, waaromtrent ik een ander inzicht heb. *Het privilegie Semeyns* van P. J. Buyskes is niet anders dan een oorkondenboek: oude enkhuizer-schrifturen uit de zeventiende eeuw, in lichtdruk facsimile door de firma Kleinmann & Co. te Haarlem (behalve de lichtdruk n°. 7 I. teg. blz. 38, die geleverd is door de boek-

*) Hoewel vallende buiten de grenzen van dit overzicht, veroorloof ik mij niettemin de aandacht te vestigen op de historische onjuistheden door den illustrator Van der Laars op de muntplaat teg. blz. 4. Er worden daar afgebeeld, in onvoldoende teekening, munten van het Koninkrijk Holland. Dit duurde van 1806—1810: we krijgen te zien munten uit 1751, 1755, 1760, 1790, 1794 en 1802, dus geen enkele uit den tijdkring waarop het onderschrift der plaat wijst. — Het was en is wel gebruikelijk bij nieuwe aanmuntingen b. v. van koperen munt proefslagen in goud te maken. Zulke goudafslagen zijn stukken voor muntkabinetten. Indien op de plaat dus vertoond wordt een gouden duit voor Ned.-Indië van 1755, is zulks onjuist, daar dit muntstukje nimmer voor circulatie bestemd is geweest. Bovendien was die koperen duit niet bestemd voor Ned.-Indië, maar voor de Vereenigde Oost-Indische Compagnie.

en kunstdrukkerij Roeloffzen-Hübner & Van Santen te Amsterdam), transcriptie daarvan in typendruk, gezet uit dessendiaan duitsch van Fleischmann (1743), de aanmerkingen daarop en de tekstafdruk van andere origineele stukken gaande tot 1829 uit onderscheidene corpsen romein en cursief van Fleischmann, een aantal genealogische tabellen en eenige zinco's en auto's. Het formaat van het boek (34 × 22) is bij eerste ter-handneming ietwat bevreemdend; die ongewone verhouding is echter dra en instemmend verklaard door de overweging, dat het papierformaat der zeventiende-eeuwsche documenten in deze tot punt van uitgang diende; het is het gewone papier der toenmalige secretarieën, het hedendaagsche schrijf.

De ondergeschikte kleinigheden, waarmede ik mij niet kan vereenigen, zijn het gebruik van slotpunten op den titel en op den franschen titel, en het gebruik van romein èn van duitsch op den titel. De boekpagina's zijn overigens treffelijk; ik wijs b.v. op blz. 129 voor de romein en blz. 81 voor de duitsch. Het boek verdient onvoorwaardelijk lof, voor de drukkerij Enschedé, die het uitvoerde, een eerherstel in nationalen zin, voor den bejaarden gepensioneerden kapitein ter zee, oud-chef der hydrografie, een waardige voltooiing eener levenstaak.

Een derde nederlandsch boek dient hier eveneens vermeld te worden, hoewel het geenszins artistiek zijnde, wat het trouwens niet wil wezen, toch iets eigenaardigs heeft. In de geschiedkundige plaatsbeschrijving van Arnhem door Markus, — een boek waaraan groote behoefte bestond — is de onderkant van zoo goed als elke der 504 bladzijden gereserveerd voor een advertentie, wat geen al te fraai effect maakt. Elke advertentie is echter van dezelfde grootte (24 bij 10 aug.). Ruim 400

gelijkwaardige advertenties werden hier behandeld door de drukkerij-firma Karel F. Misset te Arnhem. Geen enkele trok mijne bijzondere aandacht; met hun alle geven zij een niet onaardigen indruk van het peil, waarop een gewone drukkerij tegenwoordig hier te lande staat.

Meer dan deze boeken heb ik niet gezien, die, in 1907 in Nederland gedrukt, krachtens hun goede typografie vermeld moeten worden; middelmatige daarentegen des te meer. Daaronder is er één, waarop ik wil wijzen, het *Repertorium* van Petit, dat met de vijfde aflevering compleet kwam. Het uitgeversadres op den titel zou kunnen doen veronderstellen, dat het gedrukt is door de firma Brill te Leiden, het voorbericht leert anders; want nu is niet deze, maar een andere niet genoemde drukkerij verantwoordelijk voor het feit, dat de verschillende afleveringen op verschillend papier gedrukt zijn. Wel is waar is dit boekdeel zonder eenige pretentie, wat daar trouwens misplaatst zou zijn geweest, maar zulk een grove nalatigheid in een publicatie die, uitgaande van de Maatschappij der nederlandsche letterkunde te Leiden, jarenlang in dagelijksch gebruik zal blijven bij onze historici, archivarissen en bibliothecarissen, mag waarlijk wel even gesignaleerd worden.

Nog moet in deze afdeeling geciteerd worden een boekappreciatie van dr. Leendertz. Besprekende de door den Larenschen kunsthandel uitgegeven oude drama's *Den Spyeghel der salicheyt van Elckerlyc* en *Een abel spel van Lanseloet van Denemarken,* wordt de verzorgde typografie dier boekjes geprezen: „Ook al vindt men den gekozen lettervorm niet in alle opzichten mooi en al vindt men b.v. aan den bovenkant iets te veel afgesneden — er is harmonie tusschen lettervorm, formaat,

kleur van het papier en van den omslag etc. De kleine reproducties van oude prentjes op den titel verplaatsen den lezer dadelijk in een vroegeren tijd. Het geheel is, zooals men het van een *kunst*handel kan verwachten".

Deze appreciatie latende voor rekening van den schrijver, zij hier de aandacht gevestigd op het bekende verschijnsel, dat lof wordt toegekend aan den uitgever, niet aan den drukker, die zulks verdient (of niet verdient). Ter toelichting diene dat de boekjes gedrukt zijn door de drukkerij Elsevier te Amsterdam, wier naam zeer sprekend aan het einde staat, maar dat zij overigens zoo doodgewoon zijn, dat, had dr. Leendertz niet over de typografie er van geschreven, zij voorzeker niet genoemd zouden zijn in dit overzicht.

Een eigenaardige oplossing aan het duale beginsel van eenheid der tegen elkander overliggende bladzijden gaf de Uitgevers maatschappij „Voorburg" (sedert de N.V. Electrische drukkerij „Luctor et emergo") te 's Gravenhage in de *Kinderverhaaltjes voor groote menschen* van Benno Vos; de margeverdeeling der bladzijden is hier 2, 1-7, 1-1, 3, dus vrij zonderling. Toch is het duale optische gehandhaafd door een verticale dubbele haarlijn op nonparel-corps op de buitenmarges, die het princiep doet spreken en bovendien een gewenschte aanleiding gaf de paginacijfers te plaatsen zonder dat deze de quadratuur van den spiegel belemmeren. Het formaat, door een recensent in *De Tijdspiegel* (mei 1907 p. 107) wat exentriek genoemd, is dat voorzeker niet. Waarom zou een oblong-formaat niet gebezigd mogen worden?

Ook vermeldenswaardig smoutwerk kwam ik te zien: een prijscourant van Ledeboer & Co te Amsterdam door Holdert

& Co aldaar, niet onaardig van opvatting en met niet hinderlijke vermenging van mediaeval en grasset; een reclame-boekje van de ververij en chemische wasscherij vh. T. Knottenbelt te Amsterdam door een ongenoemde, gedrukt uit grasset met een geel-oranje drie punts lijn, eigenaardig door de verhouding van den spiegel (hg. 28 aug. br. 12 aug. d. i. 2,3 : 1); een annonceboekje van Ivens & Co te Amsterdam door de drukkerij Plantijn aldaar met een niet ongelukkig geslaagd streven naar strakheid en evenwicht in den titel*), en een simpel zwarte uitnoodigingskaart van den Larenschen kunsthandel afdeeling Amsterdam door een ongenoemde.

Dat is het goede, dat mij onder de oogen kwam, omdat er althans een pogen naar iets individueels in kan worden gezien. Ik zag daarnaast een verzameling van een bijzonder laag staand gehalte.

In augustus en september werd gehouden in het amsterdamsche Paleis voor Volksvlijt een internationale tentoonstelling van ambachtswerktuigen, uitgaande van de Maatschappij van Nijverheid, waarvan ik bijeenbracht een collectie aankondigingen, strooibiljetten, reclame-boekjes, adreskaarten enz. enz. Het is ongeloofelijk welk een afgrijselijken indruk die collectie, typografisch gezien, geeft. Genoemd zij o. a. een geïllustreerde catalogus van naai- en speciaalmachines van A. Lewenstein door A. Adler te Amsterdam; strooibiljetten voor Hermann's diamantstaal door de electrische drukkerij J. Boom & Co te Amsterdam; voor natuurhoning door B. Wigman te Wageningen; voor de vakschool der behangers-patroons-vereeniging Samen-

*) Wat is de beteekenis van den Sinterclaes gevelsteen van den Dam op de achterzijde?

werking te Amsterdam door de electrische drukkerij vh. Dufour & Co aldaar, en adreskaarten van A. Gezang & Co te Amsterdam door M. Lindebaum & Co aldaar; voor de N.V. „Scheja" te Zwijndrecht door A. de Haan te Amsterdam, en Volking & Co te Amsterdam door H. Draaisma aldaar. Onder zooveel minderwaardigs maakt de firma Ruygrok & Co te Haarlem met een kaart voor de firma A. Drost en Zn. aldaar een behoorlijk figuur.

Aan theoretische beschouwingen over typografische kunst was geen gebrek. Er werden vrij veel recensies gegeven over den vorigen jaargang van dit jaarboek; weinig werd er gezegd, waaruit zou kunnen blijken, dat de bedoeling van deze publicatie begrepen werd, om het even of er al dan niet mede wordt ingestemd. Zelfs werd er geschreven — in het orgaan van Architectura en Amicitia — over het fraaie steendrukwerk, daarmede èn de techniek èn het streven miskennende. Een ander — d(e) V(ries) van de drukkerij Plantijn (Amsterdam) — meende in *Het Weekblad voor den boekdrukker* (21 aug. 1907), dat de jongere amerikaansche typografie een voorbeeld was, waarbij deze publicatie school moet gaan, als of niet juist het zoeken naar een eigen stijl en dat telken jare op een andere wijs het beginsel van deze uitgaaf is. Maar het hoofdbezwaar, dat de vakbladen hadden was gericht tegen de gevolgde regeluitvulling in verband met de woordafbreking. In het kort gezegd is het usance, dat de plaatsing der divisie verband moet houden met de woordvorming, dat er niet meer dan hoogstens drie koppelteekens onder elkaar komen, en dat het teeken als een noodzakelijk kwaad zoo weinig mogelijk gebruikt wordt, m.a.w. de witverdeeling is ondergeschikt aan de afbreking. Overeen-

komstig de gewoonten uit de vijftiende en het begin der zestiende eeuw, den bloeitijd der typografische kunst, is juist andersom gedaan en de witverdeeling als een belangrijker schoonheidsfactor aanvaard dan de taalkundige spelregels, waaraan de sleurgang der drukkerijorganen zich geërgerd heeft. Mij schijnt het toe ten onrechte; de eene methode heeft evenveel recht van bestaan als de andere, met dit onderscheid dat de eene niet, de andere wel gebruikskunst beoogt.

Onder de overige in Nederland verschenen opstellen over zet- en drukkunst, zij gememoreerd een vraag, die T. Landré als terloops deed in *De nederlandsche spectator* (21 sept. p. 319):

„Hoeveel prettiger zou het zijn als al die dingen, die wij elken dag in handen krijgen en gebruiken, als belastingpapier en ander officieel drukwerk, postzegels, munten enz. gemaakt waren door menschen die ze zouden maken met smaak en overleg. Waarlijk, wat is er tegen om al deze dingen mooi, d. w. z. *goed* te maken? Men zal lachen bij het idee van een „mooi" belastingbiljet, maar er is toch heusch niets belachelijks in. Het behoeft niet versierd te zijn met allerlei fraaiigheden, het moet alleen gedrukt worden met een mooie letter en het moet goed gezet zijn. Kijk eens naar oud drukwerk, sla een ouden Statenbijbel op, gij zult geen spoor van versiering vinden en toch ziet zoo'n pagina er smakelijk uit, het is *mooi* werk. Waarom zou 't belachelijk zijn als een belastingbiljet met dienzelfden goeden smaak, met datzelfde overleg was gedrukt? En waarom zou dit zooveel gekker zijn dan een mooie postzegel of een mooi geldstuk? Die worden zelfs wel versierd, en er is niemand die daarover valt. Dat wil zeggen, niemand heeft bezwaar tegen het feit

dat die dingen versierd worden, maar wel moppert iedereen die eenig begrip van schoonheid heeft, tegen de wijze waarop dat gebeurt. Want van al onze postzegels en van al onze munten is er niet één die mooi genoemd mag worden. En hier, waar dan toch blijkbaar de bedoeling om wat moois te maken heeft voorgezeten, hebben wij toch zeker 't recht om wat moois te eischen."

Ik wensch deze vraag niet in bijzonderheden te beantwoorden; slechts dit zij gezegd, dat een goed harmonisch verdeeld belastingbiljet zeker een aangenameren indruk zou maken dan het thans vigeerende model, maar zulk een biljet zou voorzeker niet meer beantwoorden aan de administratieve eischen, die de fiscus stelt. Ook zij even gezegd, dat de heenwijs naar den *Statenbijbel* zoo in het algemeen weinig doeltreffend is. Isaac le Long, die in 1732 een niet-compleete beredeneerde bibliografie gaf der dietsche bijbeluitgaven *(Boek-zaal der nederduytsche bybels)* noemt sedert 1637, het jaar waarin de eerste druk het licht zag, tot 1721 van uitgaven van het Oude en Nieuwe Testament samen niet minder dan 197 verschillende edities. Het is à priori al reeds niet aan te nemen, dat geen dezer drukken zonder versiering zou zijn. Inderdaad weerspreken de folio-edities van 1639 en 1714, die ik op het oogenblik bij de hand heb, reeds dadelijk deze bewering, daar zij wel degelijk in initialen en koplijsten versieringen laten zien. Deze historische onjuistheid ontneemt echter niets aan de strekking van dit betoog: tracht immer, ook van het minst beteekenende zetsel iets goeds, iets eigens te maken.

Vervolgens zij met instemming gewezen op een artikeltje van R. W. P. de Vries over *Aesthetiek in drukwerk*, waaruit ik citeer: „Dat er voor den drukker nog iets van aesthetiek bestaat,

ik geloof dat velen het betwijfelen, misschien verklaarbaar, daar ook de eigenaars van drukkerijen dit dikwijls beschouwen als iets buiten hun sfeer liggende. En praat men soms van schoonheid in hun bedrijf dan vinden zij dit meest gelijkluidend met technische virtuositeit"; en verder op over smoutwerk: „Meer echter nog dan kleurtegenstelling, zit het goede en slechte van een zetseltje, in de wijze, waarop de regels verdeeld zijn, in de lengte ervan ten opzichte van de geheele drukspiegel, in de tusschenruimten en ten laatste in de juiste toepassing van ornamentaties, in verband met de zwaarte van de letter" en: „Dat echter met gebruikmaking van op iedere drukkerij steeds aanwezige lijnen, in aansluiting met kleine blokjes, sterretjes, stipjes als versieringsmotieven, bij een zuiver mooi lettertype goede resultaten bereikt kunnen worden, bewijzen o.m. — er is spraak van de hiervoor genoemde haarlemsche tentoonstelling — de inzending van de Kunstgewerbeschule te Zurich, en het werk der leerlingen van de Academie für graphische Künste und Buchgewerbe te Leipzig. De beide scholen, maar vooral de eerste, toonen dat het gebruik van bordures, koplijstjes, vignetten, sluitstukken enz. niet het meest noodzakelijke is om een goed uitziend typografisch werk te verkrijgen. Is een enkele maal een vignetje toegepast, dan is dit steeds in volkomen harmonie met de bijbehoorende letters, in zwaarte zoowel als in verhouding, maar meestal heeft men zich bepaald tot, door hoofdlijnen, het te bedrukken vak aardig te verdeelen, de snijpunten met kleine verzwaringen iets accentueerende, en binnen dit kader een mooi geheel te maken van enkel letters. In deze richting is natuurlijk een oneindigheid van variaties te vinden, en al is het ten slotte ook weer mogelijk hierin iets leelijks te maken, het

lijkt mij in ieder geval toch een der wegen om tot meerder schoonheid in typografie te komen".

In denzelfden geest, edoch wat te veel sprekende over de opzettelijk daartoe ontworpen versiering van titelbladzijden om streng typografisch belangrijk te zijn, uitte zich J. G. Veldheer, stellende het nabootsen van het goede oude boek tegenover het pogen met de oude zuivere beginselen als basis de hedendaagsche technisch-uitnemende werktuigen te beheerschen zoo, dat het persoonlijke van den leidenden meester naar voren dringt. „Wij zijn en worden nog altijd overstroomd met tientallen buitenlandsche en vooral duitsche typen, waarvan bijna eensluidend gezegd kan worden dat vormenschoonheid eenvoudig zoek is. Het eenige wat deze dingen uitrichten is: dat ze komen, een poosje gebruikt worden, en dan als oud-metaal vrijwel het meeste succès hebben", en verder op: „In Holland, en 't is verblijdend dit te mogen zeggen, breidt de beweging naar meer schoonheid in het boek, zich hoe langer hoe verder uit. De door Jan Kalf typografisch verzorgde boeken, de titelbladen van Lion Cachet, Nieuwenhuis e. a. zijn mooie voorbeelden van een ernstig streven .... In Duitschland staan de verbeterings-pogingen nog wat veel onder den niet altijd te apprecieeren invloed van belgische kunstenaars — wat ik voor de typografie althans zeker niet erken —; hoewel wij toch niet de pogingen der Reichsdruckerei over het hoofd mogen zien, al kunnen zij bij ons niet geheel instemming vinden. In Frankrijk is de beweging nog niet zeer krachtig, doch het zal niet te veel gezegd zijn, als de verwachting wordt uitgesproken, dat dit land, hetwelk zich door alle tijden heen zoo zeer door dat heel eigene „achèvement" in zijn drukken onderscheidde, binnen niet al te langen tijd aan de

spits der beweging naar grooter schoonheid in het boek zal staan".

Wel eenigszins in tegenspraak met schrijvers denkbeelden, dat niet het oude boek, maar het typografisch beginsel der incunabelen en post-incunabelen het voorbeeld voor nú moet wezen, zijn aan het artikel toegevoegd gefacsimileerde titelpagina's uit drukken der 16e tot 18e eeuw, en geteekende titelbladzijden uit den modernen tijd.

In *Graphicus* werd niet veel gepubliceerd over moderne typografische schoonheid. F. L. Rambonnet gaf er een typografische kunst- en stijlleer, die echter uitsluitend handelende over bouwkunst en niet verder gaande dan den romeinschen keizertijd, weinig belang kan hebben voor zetter en drukker, en schreef terecht tegen het gebruik van leesteekens in smoutwerk; L. Ronner bepleitte het, dat kunstcritiek over drukwerk, geschreven door typografen-theoretici, niet te afbrekend mag wezen om niet te ontmoedigen, te meer omdat de typo geen vakonderwijs in techniek en schoonheidsleer gehad heeft, en de redacteur A. W. Barten gaf een uiteenzetting over *Het uiterlijk van het boek ten opzichte van de leesbaarheid*, naar aanleiding van de cheltenham, waaruit deze jaargang van *Graphicus* gezet is; schrijver verwierp daarin het middeleeuwsche alinea-teeken, dat bij de cheltenham behoort, prees aan bij de gebruikte dessendiaan een 3-punts, d.i. dus de blokspatie als normaal wit, en verdedigde het gebruik van een vignetje, equilibreerend met een initiaal: „Een initiaal stelt zich meer op den voorgrond en daar ze meest in den linkerbovenhoek van het zetsel voorkomt, wordt hierdoor de symmetrie, die men op allerlei wijze tracht te bereiken, verbroken. Het kwam ons als een oplossing voor, tegenover de initiaal een vignetje te plaatsen, dat in teekening en kleur moest overeen-

stemmen met het initiaal en dus als „tegenbeeld" zou dienst doen. Natuurlijk zal het ongewone, zooals altijd, wel eenige tegenkanting ontmoeten, maar waar het doel bereikt wordt, n.l. de verbroken symmetrie te herstellen en dit zeer zeker geen afbreuk doet aan de leesbaarheid, maar daarentegen medewerkt de pagina verder op te sieren, hopen we dat deze methode weerklank zal vinden bij hen die in de boekkunst belang stellen".

Dit systeem, tot wiens constructie naar het schijnt niet zonder invloed is gebleven, wat ik schreef over initialen in de vijftiende en zestiende eeuw (1904) en in mijn typografische toelichting op het Bilderdijk-gedenkboek van 1906, vond geen weerklank. De nieuwe redactie, die met januari van dit jaar optrad, verwijderde het tegenbeeld, en liet vervallen een deel van het versieringsmateriaal voor den jaargang 1907 door Theo Molkenboer geteekend, wat het orgaan in zijn strekking niet vooruit gezet heeft.

Evenzoo lieten de *Typografische mededeelingen van de lettergieterij „Amsterdam"* zich niet onbetuigd, in weerwil, dat dit orgaan toch in de eerste plaats is en wil zijn een reclameblad voor drukkerij-materiaal. Dat het ook, al zij het als onderdeel, zich met het zuiver typografisch-aesthetische inlaat, getuigt van breeden zin. In *Stijleenheid in lettersoort* heeft A. A. het over dit onderwerp: „Men bespeurt niet den geringsten invloed van de vakpers. Een advertentie-pagina van menig dagblad uit den tegenwoordigen tijd zou even goed een 25 jaren geleden gezet kunnen zijn. 't Is een mengelmoes van breede en smalle vetjes, antieke, egyptienne, aldine, clarendon, italienne, ja zoo waar nog van geschaduwde of gefigureerde. En dan altijd nog de oude idée: zoo groot mogelijk, en zoo weinig mogelijk interlinies. Men wil *letters* voor het geld leveren! Wat zou onze dagbladpers er

beter uitzien, als er wat minder lettersoorten werden gebruikt en wat meer interlinies, wat zouden de zoogenaamde „sprekende" regels meer voorkomen, als ze wat minder sprekend werden gezet". Onder den titel *Amerikaansch zetwerk* verscheen in dit orgaan een uiterst leerzame verzameling van 37 modellen van denzelfden brochuren-titel, met een bijschrift waaruit ik citeer: „het weglaten van alle leesteekens aan uiteinde der regels toont, hoezeer dit in smoutwerk als 't hier bedoelde, ingang gevonden heeft", hetzelfde wat Rambonnet wil, en d. G. stelde nog eens in helder daglicht het nut van *Het schetsen* voor den smoutzetter, tegenover het nazetten van modellen uit de vaktijdschriften.

Over het plat- en smoutwerk werd in ons land dus vergelijkenderwijs een en ander gepubliceerd, dat zou kunnen getuigen van het begin eener grootere belangstelling voor het vak als gever van gebruikskunst, en dat bij belanghebbenden als bij belangstellenden. Belangstelling kan groeien tot waardeering, tot erkenning van verdiensten. Zulk een erkenning vond de boekdrukker, al was het niet als kunstnijverheidsman, welk feit ik te merkwaardig meen om hier niet vermeld te moeten worden. Er is, al was het slechts in theorie, door een hoogleeraar erkend, dat de boekdrukker krachtens zijn bedrijf, recht van oordeelen heeft in een materie, die niet onmiddellijk behoort tot de techniek der typografie. In *De gids* van februari 1907 (p. 387) schreef wijlen prof. dr. A. G. van Hamel over de vereenvoudigde spelling en bepleitende de wenschelijkheid van het samenstellen eener commissie tot voorlichting van den Minister, meende hij, dat ook gehoord moeten worden „de boekdrukkers, die de ekonomische zijde van het vraagstuk het duidelijkst kunnen uit-

eenzetten, en die belang hebben bij eene beslissing waardoor vastheid en, zooveel mogelijk, éénheid van spelling wordt bevorderd. In Frankrijk zijn deze laatste niet officieel geraadpleegd geworden. Een der meest intelligente vertegenwoordigers van het vak, de heer Georges Protat, te Mâcon, die voor veel parijsche uitgevers drukt, heeft onlangs in een ernstig en geestig betoog (in het *Bulletin des imprimeurs de France),* het standpunt der boekdrukkers in deze kwestie uitvoerig en duidelijk uiteengezet".

In de typografische bijvakken was eveneens belangstelling. Het zeker merkwaardigste was daar de De-Ruyter postzegel. Veel beter van techniek dan de weldadigheids postzegel van een jaar vroeger, heeft zij toch algemeen afkeuring ondervonden en heeft het Hoofdbestuur der posterijen harde woorden te lezen gekregen over het bijzonder onartistieke der voorstelling. Ten onrechte meende de heer J. Ketjen, secretaris van het De Ruyter-comité, in een ingezonden artikel in *De nieuwe courant.* „Op verzoek van het De Ruyter-comité maakte een ingezetene van Den Haag, geheel belangeloos, een keurig ontwerp voor een De Ruyter-zegel, voorstellende het portret van De Ruyter en een episode uit een zeeslag, overgenomen van een historische prent. Toen de vergunning verkregen werd die postzegels te laten aanmaken, werd dit ontwerp zoo spoedig mogelijk gezonden naar de firma Enschedé te Haarlem, welke firma dadelijk aanmerkingen maakte op dit in alle deelen fraai afgewerkte ontwerp. De firma zou het dus moeten veranderen, daar het te bezwaarlijk was, dit ontwerp te volgen. Het geheele nederlandsche publiek en natuurlijk ook vele buitenlanders kunnen nu genieten van die verandering. Het spreekt vanzelf dat het be

stuur der posterijen geen blaam kan treffen, maar ook dat de uitgegeven postzegels zijn gemaakt volgens een ontwerp van de firma Enschedé en niet volgens dat, hetwelk het De Ruyter-comité van den teekenaar mocht ontvangen."

In hoeverre deze ernstige grief over een stuk geldswaardig papier waarheid bevat, kan ik niet beoordeelen.

Meer dan het vorig jaar bestond er streven de techniek van boekdruk in populaire opstellen te behandelen voor het grootere publiek. In *Het maken van prentbriefkaarten* gaf G. Holl een gedetailleerd overzicht, hoe deze drukwerken aangemaakt worden, zonder echter daarbij in bijzonderheden te treden over de verschillende effecten die met de autotypie, de chromotypie en de lichtdruk zoowel afzonderlijk, als gecombineerd te bereiken zijn. De foto-mechanische boekdruk-procédé's werden enkele malen behandeld in organen, door een algemeen publiek gelezen; beide auteurs gaven slechts technische beschouwingen, waar de niet-zincograaf, dunkt me, niets aan heeft. Richard Holtorf, de directeur van de chemigraphische kunstinrichting „Polygraph" te Haarlem, schreef over *De zincotypie of het zink-hoogetsen* en L. Hagedoorn over vierkleurendruk, zooals deze beoefend wordt door de firma Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem, daarin den lof zingende der Rembrandt-reproducties „die — het werd nog eens een jaar na zijn verschijning in herinnering gebracht in de *Nieuwe rotterdamsche courant* (23 mei I C) — „zich voorstelden schilderijen van Rembrandt te vertolken, in hun harde, onaangename en ten hoogste onartistieke kleuren een afschrik teweegbrachten bij den kunstlievende, die toch uitteraard al huiverde bij het denkbeeld van mechanisch verrichte schilderij-nabootsing". Maar evengoed als Enschedé zich heel

in het einde van het jaar als boekdrukkerij rehabiliteerde met het reeds besproken *Privilegie van Semeyns*, deed die firma dat ongeveer gelijktijdig in de reproductie-afdeeling door een reclame-boek met *Proeven van reproductie in boekdruk*: houtgravure, zinco's, koper-auto's met raster en korrel, duplex-autotypie, chromo typogravure, drie- en vierkleuren drukken en een courant-auto met grof raster (20-lijn per c.M.) voor rotatie-stiep worden door haar vertoond in inderdaad uitnemende specimen. Het boek, alleenlijk bedoeld als een voorbeeld harer technische vaardigheid in deze afdeeling, heeft niettemin een wijdere strekking, daar hier metterdaad wordt aangetoond, dat de foto-mechanische kleurenboekdruk zich wel degelijk leent tot artistieke schilderij-vermenigvuldiging op de typografische drukpers. Was het documenteel bewijs niet geleverd, dan zou, geloof ik, later de historische critiek het *Rembrandt album* en deze kleurdrukken nooit aan dezelfde werkplaats toeschrijven. Trouwens, terwijl in het reclame-boek wel opgenomen is een vierkleurendruk naar een schilderij van wijlen H. J. Scholten, Teyler's conservator, door de firma reeds gedrukt op de kopperalmanak van 1905, zijn terecht geen Rembrandt-cliché's van 1906 gedrukt. Ook de letterdruktitel van dezen band is wel geslaagd. — Een vergelijking met een dergelijk reclameboek, kort te voren uitgegeven door de N. V. Chemigraphische kunstinrichting „Polygraph" te Haarlem, is leerzaam, de vergelijking beslist ten voordeele van Enschedé uitvallende.

Daarmede zijn de nederlandsche drukwerken en nederlandsche beschouwingen gememoreerd, die voor zoo ver ik ze zag of las, in dit jaaroverzicht vermeld behooren te worden. Echter niet de gebeurtenissen. Beide feiten, die als zoodanig genoemd

worden, zijn utrechtsch. Uit het verslag van het Historisch genootschap over het dienstjaar 1906 schrijf ik over (p. III): „De regeling der drukloonen van de firma Kemink en Zoon, leverde sinds lang aanleiding tot bezwaren. Volgens den op de meeste drukkerijen geldenden regel werd ons altijd een zeker bedrag als extra-correctie in rekening gebracht, — een bedrag, dat uit den aard der zaak niet te controleeren was. Wij stelden thans aan den firma voor, om, tegen verhooging van de vaste belooning per vel, voortaan de zoogenaamde extra-correctie steeds voor hare rekening te nemen; zij bleek daartoe, hoewel noode, bereid. De verlangde verhooging was belangrijk; maar nadat wij ons overtuigd hadden, dat de regeling voor ons toch nog iets voordeeliger was dan de praktijk der laatste jaren, hebben wij daarin toegestemd, verheugd dat voortaan althans eenige controle mogelijk zouden worden". Zou deze regeling op den langen duur voor beide partijen niet op misrekening en teleurstelling uitloopen?

De andere utrechtsche gebeurtenis is de opening van de Vakschool. Lang voorbereid begon deze inrichting den 2 juli haar lessen met twaalf leerlingen. De toekomst zal moeten leeren of en zoo ja in hoeverre dit instituut van beteekenis kan zijn voor een echt-nederlandsche boekdrukkunst. Het zij dus voldoende hier te noemen het leeraarspersoneel, dat met 31 december aan de school verbonden was: A. W. Barten, directeur, Joh. J. Herzog, zetterij, D. Schuitmaker, drukkerij, R. W. P. de Vries Jr., teekenen, G. Postma, nederlandsche taal.

Er scheen zich dus in 1907, al is het sporadisch, iets te vertoonen, dat zou kunnen wijzen op een zoeken naar zelfstandigheid in de boekdrukkunst. Dat zoeken naar zelfstandigheid is

gelijkstaand met het loslaten van den duitschen leiband. Duitschland en Nederland kúnnen in kunstuitingen niet samen gaan; het is door de heer J. H. Schorer, den sympathieken uitgever van het vroegere *Schorer's Familienblatt* nog eens klaar aangetoond voor de schilderkunst, bijzonder in de kleurgeving, een onderdeel, waarbij de drukker zeker na betrokken is. „Reeds bij de aankomst in de wereldstad (Berlijn), die met den dag in omvang en ontwikkeling zich uitbreidt treft ons iets. In onzen tijd geeft de electrische tram den eersten indruk van het vervoermiddel van den dag. Bij het plaatsnemen in den berlijnschen tramwagen, die van minder gehalte is dan de onze, valt uw oog onmiddellijk op de kleurschakeering der stof, waarmede de banken zijn overtrokken: die kleur doet den hollander niet aangenaam aan. Een bezoek aan de schilderij-tentoonstellingen zal het gevoel van antipathie met de duitsche kleurenkeus waarschijnlijk nog versterken. Ons oordeel over de kleuruiting en de schilderwijze van onze oostelijke buren moet zacht zijn, in aanmerking genomen de uiterst gunstige voorwaarden van ons volksbestaan. Wij bewonen immers het schilderachtigste land der wereld, onze geheele omgeving noopt er toe de kleuren aan te brengen, die de natuur ons hier in de fijnste nuanceering te aanschouwen geeft. — Meerdere duitsche creaties — de werken van weinigen uitgenomen — zijn niet in den strengsten zin van 't woord „artistiek". Ongetwijfeld is de jongere cultuur van onze oostelijke buren, vergeleken bij die der franschen en hollanders, hierop van invloed."

Daarom zij het weinige buitenlandsch werk, dat ik kan aanhalen, niet genoemd als navolgenswaardig, alleenlijk als individueel. Bijzonder zij gewaarschuwd tegen het duitsche werk,

den bederver onzer typografie sedert ongeveer een halve eeuw.

Er verschenen in Duitschland, — hoe kan het anders? — heel wat boeken en opstellen van zuiver technischen aard, waaronder ik vermeld een klein boekje van Hoppe over de techniek van druk in kleuren en een dergelijk werk van Krüger over het smouten: ontwerpen, zetten, snijden van ondergrondplaten, inkt en druk, heel erg duitsch en bestemd als wegwijzer voor den typo, die zoowel aan de kast als aan de pers reeds flink onderlegd is. In de kleuren, al zijn zij ons niet sympathiek, ligt voor een belangrijk deel de waarde van den modernen duitschen boekdruk. Trouwens elders, in Amerika b.v., wordt de beteekenis er van erkend, als een reclame-middel van boekbanden. „De kleur daarvan is een factor voor verkoopbaarheid van het boek. Rood trekt het meest de aandacht, dan volgt helder groen, daarna blauw en grijs", meent een amerikaansch uitgever *(Publishers' weekly* 7 september 1907 p. 544).

In het produceeren van nieuw gieterijwerk en in het gebruiken van kastmateriaal verscheen veel goeds in de germaansche landen. Ik zag nog een nieuw Künstler-Schrift van de gieterij Stempel te Frankfurt a. M., naar de ontwerper Hermann Beck-Gran te Neurenberg aldus benoemd, en een flinke letterproef van de Bauersche gieterij te Frankfurt, die mij geen aanleiding geeft tot bijzondere opmerkingen; ik wijs echter op een adreskaartje op bladzijde 359, en de titelpagina's op bladzijde 361 kennelijk beïnvloed door den modernen amerikaanschen zetstijl. — Een bijzonder nuttig tabellarisch overzicht van schriften, door 27 duitsche gieterijen sedert januari 1900 nieuw gesneden, verscheen in *Klimsch' Jahrbuch;* het zijn er niet minder dan 507 of gemiddeld twee per jaar en per gieterij. Een immense hoeveelheid arbeid

en kapitaal steekt daarin, als daarbij overwogen wordt, dat veel dier schriften in onderscheidene corpsen gesneden zijn. Ons landje maakt daartegenover een armzalig figuur, dank zij het niet-beschermd zijn van industrieel eigendom; behoudens enkele oostersche schriften in het midden der vorige eeuw, was de productie van Nederland op dit gebied sinds circa 1840 .... niets. In Duitschland in 8 jaar 507 schriften, in Nederland in 70 jaar nihil. Is het dan nog wonder, dat onze nationale drukkúnst geheel zoek geraakt en in duitsche banen geleid is, daar al die noviteiten, geen uitgezonderd, hier technisch bruikbaar zijn?

Maar er zijn drukkerijen in Duitschland, die van al die mode-artikelen niets willen weten en onder hen moet het eerst genoemd worden die van Poeschel & Trepte te Leipzig. Zij trachtte de fractuur, zooals deze in 1794 gewijzigd werd voor Johann Friedrich Unger, boekdrukker en lettergieter te Berlijn, wiens gieterij later was die van Trowitzsch & Sohn aldaar, ongeveer 10 jaar geleden opgeheven, op nieuw toe te passen. Dit teruggrijpen naar oude letters verdient de aandacht in het bijzonder om den persoon van Poeschel. Want Carl Ernst Poeschel is iemand, die een bijzondere richting in de hedendaagsche duitsche typografie vertegenwoordigt en, voor zoover nagegaan is kunnen worden, de engelsche decoratieve begrippen in de duitsche boekdrukkerij tracht toe te passen. Een bewijs daartoe zie ik in het feit, dat door hem in navolging der engelsche Kelmscott-, Vale-, Eragny-, Doves- en andere dergelijke private „presses", met Walter Tiemann een dergelijke drukkerij, de Janus-Presse, werd ingericht; ik heb daarvan echter nog geen producten gezien, zoodat mij onbekend is of en zoo ja welke individualiteit zij zal vertoonen. Poeschel & Trepte

hebben een eigen plaats in de duitsche typografie. Ten bewijze noem ik o.a. de verleden jaar verschenen *Buchhändler-anzeigen des 15. Jahrhunderts* van Konrad Burger, waarvan de boekdruk-inleiding door hen gedrukt is. Die publicatie noem ik des te liever, omdat zij, in initiaal-behandeling hetzelfde doet als het jongste duitsche prospectus van dit *Jaarboek* en, gezet uit grasset, in opvatting der pagina bijzonder veel overeenkomst vertoont met den lettertekst van mijn *De Sint-Bavo of Groote-kerk te Haarlem*, in 1903 gedrukt door de drukkers van dit jaarboek voor Vincent Loosjes te Haarlem. Den amsterdamschen druk acht ik niettemin beter dan den leipzigsche, omdat de laatste met pasjes en niet met spaties gezet is.

Er schijnt in Duitschland kentering te komen. De modellen b.v. die het laatste deel van *Klimsch' Jahrbuch* publiceerde waren veel eenvoudiger, ik zou haast zeggen ernstiger, dan die publicatie gewoon is te geven: ik citeer o.a. de bladzijde uit de Venetia van de gieterij C. F. Rühl en uit de Säculum van de gieterij D. Stempel A. G. beiden te Frankfurt a. Main. Zulk een ernstiger richting, wordt, dunkt me, geinfluceerd door de weensche richting van Von Larisch, die daarvan op grootsche wijze de waarde van had laten zien in 1904 in het jubilaeumboek der oostenrijksche staatsdrukkerij en op welke richting sedert voortgebouwd is door A. W. Unger, hoogleeraar aan de typografische vakschool aldaar in zijn leerboeken o.a. uitgegeven door Wilhelm Knapp te Halle (Vgl. den vorigen jaargang van dit jaarboek p. 164). Die duitsche, gewijzigde weensche richting maakt met zekere voorliefde gebruik van de kassette, het volgekleurde vierkant, welke term ik het eerst ontmoette in de *Allgemeiner Anzeiger für Druckereien* van 27 augustus 1907.

Datzelfde streven naar grootere eenvoud, dat is dus naar de goede logica in boekdruk, werd ontwikkeld voor de initiaal door Heinrich Knobloch. Deze auteur verwerpt de geornamenteerde beginletter, zooals deze van ouds in onderscheidene stijlen in zwang is en geweest is, en prijst daartegenover aan de dubbele kapitaal met een uit kastmateriaal te zetten versiering. Hoewel daardoor niet weggenomen wordt het bezwaar dat ik tegen het initiaal-gebruik als zoodanig heb, heeft deze methode onmiskenbare voordeelen, omdat zoodoende de eenheid tusschen tekst en beginletter gewaarborgd blijft en omdat zij gelegenheid geeft bij cursief-zetsel ook cursief-initialen te gebruiken; de rechte lijn en de kassette van 5, 6, 12 en 18 punt zijn het best bruikbare materiaal tot dit doel. Tegen dit streven verzette zich P. Goebel, die, trouw aan zijn vermaarden geslachtsnaam, van de m.i. onjuiste praemisse uitgaat, „dass wir bestrebt sein sollen, uns an die Muster unserer Vorfahren anzulehnen".

In Duitschland was dus werking in mij welgevalliger richting. Er wordt daar hard gearbeid, harder dan hier, ook in de techniek der reproductie. Duitschers waren het, die trachtten, en naar het schijnt voorhands niet zonder succes, de Lumière-fotografie toepasselijk te maken voor den boekdruk. Die kleuren-fotografie, gebaseerd op het kleurensysteem, het eerst door Newton ontwikkeld, werd door de gebrs. Lumière te Lyon bekend gemaakt in het voorjaar van 1907 — even opgemerkt, dat het hiervan besproken artikel van Hagedoorn aan die bekendmaking antérieur is —; vrij spoedig werd zij aangegrepen door de firma Joh. Hambröck te München, om daarvan zink- of koper raster cliché's te maken voor typografische driekleurendruk. Ik heb geen proeven daarvan gezien, zoodat ik geen oordeel kan geven.

Onder de overtalrijke tijdschriftartikels over boekaesthetica en boekpsychologie is er slechts één, dat ik aanhaal. G. Ruprecht bespreekt de vraag in hoeverre de onderscheidene moderne duitsche „Künstler-Schriften" (neudeutsch, liturgisch, offenbacher schwabacher en dergelijke) practische waarde hebben voor de artistieke uitvoering van boeken, bestemd een groot publiek te bereiken, speciaal voor protestantische kerk- en gezangen-boeken, een vraag, die hij ontkennend beantwoordt. De bijbel-uitgaaf van het pruisische bijbelgenootschap door de rijksdrukkerij te Berlijn gedrukt uit de germania oordeelt hij uit dien hoofde niet gewenscht. Trouwens ik heb tegen die uitgaaf ook bezwaren, die niet gericht zijn tegen Duitschland, maar wel tegen de niet zeer juiste opeenvolging der interpunctie-teekens b.v. Deuteronomium XXXIV : 8 staat: punt, vers-teeken, nootcijfer, haakje, en in XXXIII : 22 echter: punt, nootcijfer, haakje, vers-teeken, en tegen het doorslaan der roode verf. Steunende op het prospectus dezer uitgaaf, doet de rijksdrukkerij met dezen druk haar roemrijken naam geen eer aan.

Eindelijk zij nog gewezen op een voordracht in december gehouden in de berlijnsche typografische club. De voordrachthouder Hösel prees aan uit kastmateriaal in omtrek saam te stellen huisjes, vensters, manen, emmers enz. enz. ter decoratieve versiering van smoutwerk, titelbladzijden enz. De aanwezigen waren het allerminst eens met die wenschen. Gelukkig, want anders ligt in het verschiet de kunstige zetwerken van schepen, huizen, chineesche tempels en allerlei fraais meer, waar tusschen 1830 en 1850 hier in ons land zooveel aan geknutseld werd, bijzonder op de amsterdamsche zetterijen van Spin, Van Munster en Van Es.

Gesetz geboten, das Erbe der Gemeine Jakobs. 5 Und Er ward König über [1] Jesurun, [2] als sich versammelten die Häupter des Volks samt den Stämmen Israels. 6 Ruben lebe, und sterbe nicht, und er sei ein geringer Haufe. 7 Dies ist der Segen Judas. Und er sprach: Herr, erhöre die Stimme Judas, und mache ihn zum Regenten in seinem Volk, und laß seine Macht groß werden, und ihm müsse wider seine Feinde geholfen werden. 8 Und zu Levi sprach er: [3] Dein Recht und dein Licht bleibe bei deinem heiligen Mann, den du [4] versucht hast zu Massa, da ihr hadertet am Haderwasser. 9 Wer [5] von seinem Vater und von seiner Mutter spricht: Ich sehe ihn nicht, und von seinem Bruder: Ich kenne ihn nicht, und von seinem Sohn: Ich weiß nicht, die halten deine Rede, und bewahren deinen Bund; 10 Die werden Jakob deine Rechte lehren und Israel dein Gesetz; die werden Räuchwerk vor deine Nase legen und ganze Opfer auf deinen Altar. 11 Herr, segne sein Vermögen, und laß dir gefallen die Werke seiner Hände; zerschlage den Rücken derer, die sich wider ihn auflehnen, und derer, die ihn hassen, daß sie nicht aufkommen. 12 Und zu Benjamin sprach er: Der Geliebte des Herrn wird sicher wohnen, allezeit wird Er über ihm halten, und wird zwischen seinen Schultern wohnen. 13 Und zu Joseph sprach er: Sein Land liegt im Segen des Herrn. Da sind edle Früchte vom Himmel, vom Tau und von der Tiefe, die unten liegt; 14 Da sind edle Früchte von der Sonne und edle, reife Früchte der Monde, 15 Und von den hohen Bergen von alters her und von den Hügeln für und für; 16 Und edle Früchte von der Erde, und was drinnen ist. Die Gnade des, der [6] in dem Busch wohnete, komme auf das Haupt Josephs und auf den Scheitel des Geweiheten unter seinen Brüdern. 17 Seine Herrlichkeit ist wie eines erstgebornen Stiers, und seine Hörner sind wie Einhornshörner; mit denselben wird er die Völker stoßen zuhauf bis an des Landes Enden. Das sind die Zehntausende Ephraims und die Tausende Manasses. 18 Und zu Sebulon sprach er: Sebulon, freue dich deines Auszugs; aber Isaschar, freue dich deiner Hütten. 19 Sie werden die Völker auf den Berg rufen, und daselbst opfern Opfer der Gerechtigkeit. Denn sie werden die Menge des Meers saugen und die versenkten Schätze im Sande. 20 Und zu Gad sprach er: Gelobt sei, der Gad Raum macht; er liegt wie ein Löwe und raubet den Arm und die Scheitel. 21 Und er ersah sich das erste Erbe; denn daselbst war ihm eines Fürsten Teil aufgehoben, und er kam mit den Obersten des Volks, und vollführte die Gerechtigkeit des Herrn und seine Rechte an Israel. [7] 22 Und zu Dan sprach er: Dan, ein junger Löwe, der herausspringt von Basan. 23 Und zu Naphthali sprach er: Naphthali wird genug haben, was er begehrt, und wird voll Segens des Herrn sein; gegen Abend und Mittag wird sein Besitz sein. 24 Und zu Asser sprach er: Asser sei gesegnet unter den Söhnen; er sei angenehm seinen Brüdern und tunke seinen Fuß in Öl. 25 Eisen und Erz sei dein Riegel, dein Alter sei wie deine Jugend.

26 Es ist kein Gott wie der Gott [8] Jesuruns. Der im Himmel sitzt, der sei deine Hilfe, und des Herrlichkeit in Wolken ist. 27 Zuflucht ist bei dem alten Gott und unter den ewigen Armen. Und er wird vor dir her deinen Feind austreiben, und sagen: Sei vertilget! 28 Israel [9] wird sicher allein wohnen; der Brunnen Jakobs wird sein auf dem Lande, da Korn und Most ist, dazu sein Himmel wird mit Tau triefen. 29 Wohl dir, Israel? Wer ist dir gleich? O Volk, das du durch den Herrn selig wirst, der deiner Hilfe Schild und das Schwert deines Siegs ist? Deinen Feinden wirds fehlen; aber du wirst auf ihren Höhen einhertreten. [10]

DAS 34. KAPITEL

Moses Tod.

1 Und Mose ging von dem Gefilde der Moabiter auf den Berg Nebo, auf die Spitze des Gebirgs Pisga, gegen Jericho über. Und der Herr [11] zeigte ihm das ganze Land Gilead bis gen Dan, 2 Und das ganze Naphthali und das Land Ephraim und Manasse und das ganze Land Juda bis an das Meer gegen Abend, 3 Und das Mittagsland und die Gegend der Ebene Jerichos, der Palmenstadt, bis gen Zoar. 4 Und der Herr sprach zu ihm: Dies ist das Land, das ich Abraham, Isaak und Jakob geschworen habe, und gesagt: [12] Ich will es deinem Samen geben. Du hast es mit deinen Augen gesehen; aber du sollst nicht hinübergehen. 5 Also starb Mose, der Knecht des Herrn, daselbst im Lande der Moabiter nach dem Wort des Herrn. [13] 6 Und er [14] begrub ihn im Tal, im Lande der Moabiter, gegenüber Beth-Peor. Und hat niemand sein Grab erfahren bis auf diesen heutigen Tag. 7 Und Mose war hundertundzwanzig Jahre alt, da er starb. Seine Augen waren nicht dunkel worden, und seine Kraft war nicht verfallen. 8 Und die Kinder Israel beweineten Mose im Gefilde der Moabiter [15] dreißig Tage; und wurden vollendet die Tage des Weinens und Klagens über Mose. 9 [16] Josua aber, der Sohn Nuns, ward erfüllet mit dem Geist der Weisheit; denn Mose hatte seine Hände auf ihn gelegt. Und die Kinder Israel gehorchten ihm, und taten, wie der Herr Mose geboten hatte. 10 Und es stund hinfort kein Prophet in Israel auf wie Mose, den der Herr erkannt hätte [17] von Angesicht zu Angesicht, 11 Zu allerlei Zeichen und Wundern, dazu ihn der Herr sandte, daß er sie täte in Ägyptenland an Pharao und an allen seinen Knechten und an alle seinem Lande, 12 Und zu aller dieser mächtigen Hand und schrecklichen Taten, die Mose tat vor den Augen des ganzen Israels.

[1] Jes. 44, 2. [2] 2. Mos. 19, 7. 8. [3] 2. Mos. 28, 30. [4] 2. Mos. 17; 4. Mos. 20. [5] Matth. 10, 37; 2. Mos. 32, 26–29. [6] 2. Mos. 3, 2. [7] 4. Mos. 32. [8] Jes. 44, 2. [9] 4. Mos. 23, 9. [10] Kap. 4, 7. 8; Ps. 33, 12; 144, 15. [11] Kap. 3, 27. [12] 1. Mos. 12, 7. [13] Kap. 32, 50. [14] Judä 9. [15] 4. Mos. 20, 29. [16] 4. Mos. 27, 18. [17] 2. Mos. 33, 11; 4. Mos. 12, 6–8.

2 paginas uit een bijbel, gedrukt door

DAS BUCH JOSUA

DAS 1. KAPITEL

Joſua wird von Gott in ſeinem Beruf geſtärkt. Das Volk verſpricht ihm Gehorſam.

1 Nach dem Tod Moſes, des Knechts des Herrn, ſprach der Herr zu Joſua, dem 2 Sohn Nuns, Moſes Diener: Mein Knecht Moſe iſt [1] geſtorben; ſo mache dich nun auf und zeuch über dieſen Jordan, du und dies ganze Volk, in das Land, das ich ihnen, 3 den Kindern Iſrael, gegeben habe. Alle Stätten, darauf eure Fußſohlen treten werden, hab ich euch gegeben, wie ich Moſe geredet habe. [2] 4 Von der Wüſte an und dieſem Libanon bis an das große Waſſer Euphrat, das ganze Land der Hethiter, bis an das große Meer gegen Abend, ſollen 5 eure Grenzen ſein. Es ſoll dir niemand widerſtehen dein Leben lang. Wie ich mit Moſe geweſen bin, alſo will ich auch mit dir ſein. Ich [3] will 6 dich nicht verlaſſen, noch von dir weichen. Sei [4] getroſt und unverzagt; denn du ſollſt dieſem Volk das Land austeilen, das ich ihren Vätern geſchworen habe, daß ich's ihnen geben wollte. 7 Sei nur getroſt und ſehr freudig, daß du halteſt und tuſt allerdinge nach dem Geſetz, das dir Moſe, mein Knecht, geboten hat. Weiche nicht davon, weder [5] zur Rechten noch zur Linken, [6] auf daß du weislich handeln mögeſt in allem, das du tun 8 ſollſt. Und laß das Buch dieſes Geſetzes nicht von deinem Munde kommen, ſondern [7] betrachte es Tag und Nacht, auf daß du halteſt und tuſt allerdinge nach dem, das drinnen geſchrieben ſtehet. Alsdann wird dir gelingen in allem, das du 9 tuſt, und wirſt weislich handeln können. Siehe, ich habe dir geboten, daß du getroſt und freudig ſeieſt. Laß dir nicht grauen, und entſetze dich nicht; denn der Herr, dein Gott, iſt mit dir in allem.

10 Da gebot Joſua den Hauptleuten des Volks 11 und ſprach: Gehet durch das Lager, und gebietet dem Volk und ſprecht: Schaffet euch Vorrat; denn über drei Tage werdet ihr über dieſen Jordan gehen, daß ihr hineinkommet, und das Land einnehmet, das euch der Herr, euer Gott, 12 geben wird. Und zu den Rubenitern, Gaditern und dem halben Stamm Manaſſe ſprach Jo- 13 ſua: Gedenket an das Wort, das [8] euch Moſe, der Knecht des Herrn, ſagte und ſprach: Der Herr, euer Gott, hat euch zu Ruhe gebracht, und dies 14 Land gegeben. Eure Weiber und Kinder und Vieh laßt im Land bleiben, das euch Moſe gegeben hat, dieſſeit des Jordans; ihr aber ſollt vor euren Brüdern herziehen gerüſtet, was ſtreitbare Männer ſind, und ihnen helfen, 15 Bis daß der Herr eure Brüder auch zu Ruhe bringt wie euch, daß ſie auch einnehmen das Land, das ihnen der Herr, euer Gott, geben wird. Alsdann ſollt ihr wieder umkehren in euer Land, das euch Moſe, der Knecht des Herrn, gegeben hat zu beſitzen dieſſeit des Jordans, gegen der Sonne Aufgang. 16 Und ſie antworteten Joſua und ſprachen: Alles, was du uns geboten haſt, das wollen wir tun, und wo du uns hinſendeſt, da wollen wir hingehen. 17 Wie wir Moſe gehorſam ſind geweſen, ſo wollen wir dir auch gehorſam ſein; allein, daß der Herr, dein Gott, nur mit dir ſei, wie er mit Moſe war. 18 Wer deinem Mund ungehorſam iſt, und nicht gehorchet deinen Worten in allem, das du uns gebieteſt, der ſoll ſterben. [9]

DAS 2. KAPITEL

Rahab rettet zwei iſraelitiſche Kundſchafter in Jericho gegen das Verſprechen, mit ihrer Familie verſchont zu werden.

1 Joſua aber, der Sohn Nuns, hatte zween Kundſchafter heimlich ausgeſandt von Sittim, und ihnen geſagt: Gehet hin, beſehet das Land und Jericho. Die gingen hin, und kamen [10] in das Haus einer Hure, die hieß Rahab, und kehreten zu ihr ein. 2 Da ward dem Könige zu Jericho geſagt: Siehe, es ſind in dieſer Nacht Männer hereinkommen von den Kindern Iſrael, das Land zu erkunden. 3 Da ſandte der König zu Jericho zu Rahab, und ließ ihr ſagen: Gib die Männer heraus, die zu dir in dein Haus kommen ſind; denn ſie ſind kommen, das ganze Land zu erkunden. 4 Aber das Weib verbarg die zween Männer, und ſprach alſo: Es ſind ja Männer zu mir hereinkommen, aber ich wußte nicht, von wannen ſie waren. 5 Und da man die Tore wollte zuſchließen, da es finſter war, gingen ſie hinaus, daß ich nicht weiß, wo ſie hingegangen ſind. Jaget ihnen eilend nach, denn ihr werdet ſie ergreifen. 6 Sie aber ließ ſie auf das Dach ſteigen, und verdeckte ſie unter die Flachsſtengel, die ſie auf dem Dache ausgebreitet hatte. 7 Aber die Männer jagten ihnen nach auf dem Wege zum Jordan bis an die Furt; und man ſchloß das Tor zu, da die hinaus waren, die ihnen nachjagten. 8 Und ehe denn die Männer ſich ſchlafen legten, ſtieg ſie zu ihnen hinauf auf das Dach,

[1] 5. Moſ. 34, 5. [2] 5. Moſ. 11, 24. [3] 5. Moſ. 31, 8; Ebr. 13, 5. [4] 5. Moſ. 3, 28; 31, 7. 23. [5] 5. Moſ. 5, 29. [6] 1. Kön. 2, 3. [7] Pſ. 1, 2. [8] 4. Moſ. 32, 20. [9] V. 6. [10] Jak. 2, 25; Ebr. 11, 31.

de rijksdrukkerij te Berlijn (verkleind)

Wat ik van fransch werk zag, had weinig om het lijf. Mij bereikte een letterproef van Deberny & Cie te Parijs, die, hoewel de voorrede gedagteekend is februari 1906, ik toch te eigenaardig acht om het feit, dat titel en omslag een nederlandschen tekst hebben; de vertoonde boekletter en randen zijn alledaagsch, maar niettemin goed fransch; in de afdeeling ornementen zijn een paar aardige smoutjes afgedrukt. Peignot et fils te Parijs verspreidde proefjes van haar smoutletter robur, waar ik niets over te zeggen heb en de Imprimerie nationale drukte voor Louis Conard te Parijs een prospectus op de *Œuvres complètes* van Guy de Maupassant (overleden in 1893), uit de caractère Jaugeon (corps 12), naar het ontwerp van dien letterteekenaar uit 1692 in 1904 in stempel gebracht door Hénaffe, welke letter mij mishaagt om de verlenging der schraveering aan den bovenkant van de stokken der b, d, h, i, j en k en het dwarsstreepje aan de linkerzijde halverwege van de l. — Eindelijk kreeg ik onder de oogen een paar drukwerken, die mij maar al te zeer toonen hoezeer de verderfelijke duitsche richting ook in Frankrijk veld wint: een catalogusje van een schilderijen-tentoonstelling van Jacques-Marie, uit grasset en cheltenham, door een ongenoemde gedrukt en vooral het tijdschrift, *Mercure musical* van de Société internationale de musique; de drukkerij I. M. Fortin & Cie te Parijs noemt zich hier „imprimerie artistique", — het zij zoo, maar zeker niet in fransch-nationalen zin.

Nauw verwant aan Frankrijk is fransch-Zwitserland. Pasche's *Comment on édite un livre*, te Genève gedrukt en uitgegeven is een eigenaardige stijlvermenging van fransch en duitsch, meer duitsch dan fransch. Ik schrijf er uit over de alinea, waarin de waarde der gebruikelijke romeinen en cursieven verklaard wordt

(p. 40): „On peut grouper les caractères usuels en trois grandes divisions: Les *romains ordinaires,* qui entrent dans la plupart des impressions et offrent une profusion de variétés distinctes par leur qualité de dessin plus que par des différences de type. — Les *Didots* et leur dérivés, subdivision des romains en somme, mais avec leurs lettres plus rondes, plus claires, plus élégantes, constituant une catégorie assez tranchée et donnant une composition très agréable. — Les *elzévirs* (d.i. ongeveer de *mediaeval*) reproduisent, plus ou moins exactement, les types admirables des illustres Elzevier, imprimeurs du XVIe et du XVIIe siècle — wat niet volstrekt juist is: de Elseviers hadden geen hun eigen schriften. — Ils se prêtent tout particulièrement aux ouvrages soignés, à ceux tirés à un nombre restreint d'exemplaires, et aussi aux œuvres poétiques comme aux livres d'érudition. L'elzévir est le caractère désigné des volumes d'histoire locale, des monographies, car il a plus d'intimité que tout autre, si l'on peut dire ainsi; rien de plus convenable également pour les rééditions d'anciennes productions, tandis qu'il faudra choisir autre chose pour des livres aux allures nettement modernes. Faire attention, en tout cas, qu'il y a des elzévirs mal dessinés, de mauvaises imitations des vieux types glorieux, et un vilain elzévir est quelque chose de pis qu'un médiocre romain". — Moge onze uitgevers en drukkers het ter harte nemen; het *Gedenkboek der hollandsche societeit van levens-verzekeringen* en *Het privilegie der Semeyns* van Enschedé 1907 zijn de bewijzen voor deze uitnemende denkbeelden.

Behoudens uit Engeland heb ik uit andere europeesche landen niets te berichten. Uit Engeland noem ik een vakboekje van Oldfield, dat overwegend technisch is. Toch staat er wel iets

nuttigs in, b.v. dit (p. 87) ,,The use of ornaments is often carried to absurd lengths. If the fundamental principle were always borne in mind, that it is better to ornament construction than to construct ornament, we should not see so many of those arrangements of type and border which are ,,wonderful and fearful to behold"; het is een voorschrift dat ik van heeler harte onderschrijf, omdat het is de logica van boekdruk; en ook (p. 83) ,,The great object to aim at in all display work should be to keep harmony throughout, and by the effect of arrangement of types to give character to the work". Beter, omdat het meer gewicht legt op de artistieke zijde van het boekenaspect, is een verzamelwerk over de boektechniek, bijeengebracht onder leiding van Frederick H. Hitchcock. Uit de inleiding citeer ik (p. 2): ,,The difficulty of good book-making is greater now than ever. Improvements made during the last century in processes of engraving and the making of ink and paper and the increasing exactions of critical readers and reviewers, compel a closer attention to the petty detail of manufacture. The novice soon finds that some of the methods recently introduced are incompatible with other methods. For the production of a superior book practical experience and theoretical study of all processes are needed to harmonize their antagonisms".

Aldus schreef in dit engelsche boek de amerikaan Theo L. de Vinne. Is dit kenmerkend voor de superioriteit van den amerikaanschen boven den engelschen druk? Ik waag mij niet aan een antwoord, maar zooveel is zeker, dat Noord Amerika zich bleef bewegen in de eenmaal aangenomen richting, immer de begrippen, geformuleerd in de citaten uit Oldfield's boekje streng toepassende op individueele wijs; *The printing art* leverde ook

nu weer op bijkans elke bladzijde het bewijs. Ik zag uit dat werelddeel een technisch vakboekje van Bishop waaruit ik niettemin aanhaal (p. 25): „the variety of faces is often a great stumbling-block to the compositor, and leads him to set up the most incongruous and inartistic combinations of types". — Aanzienlijk veel beter, omdat het meer geeft over de aesthetiek en daarbij, het zij erkend, vrij slecht gelukte facsimile's van allerlei modern amerikaansch werk, is een leerboek van Gress, wiens werk in het vorige *Jaarboek* (p. 173) reeds geloofd is. Er is in dit kader niets over mede te deelen en toch is het, van de onderscheidene vakpublicaties in 1907, voor zoover gezien, mij het meest sympathiek door haar beknoptheid en haar strekking, zoowel technisch als æsthetisch.

Boekdrukkunst is in haar techniek internationaal; er moge onderscheid zijn in constructie tusschen een Jullien en een Johannesberger, beide hebben gemeenschappelijks, liggende in het hoogdruk-princiep der boekdrukkerij. Zoo is het eveneens in de drukvoortbrengselen. Er is krachtens taal en economische toestanden onderscheid tusschen drukwerken van verschillende landen: er is eveneens gemeenschappelijks, dat zich, wetenschappelijk gezien niet voegt in een indeeling volgens ethnografisch systeem. Daartoe behoort het ontwerpen en teekenen van letters, het schetsen van ontwerpen, de hygiëne van de boekletter, het formaat van boeken en wat dies meer zij. Van hetgeen ik daarover verleden jaar gelezen heb, volgt hier het overzicht, bij wijze van aanhangsel.

W. Herzmann, in den duitschen cultuurstrijd tusschen de fractuur en de romein een aanhanger der fractuur, betoogde de

noodzakelijkheid, dat in een drukkerij letterregels geteekend kunnen worden, omdat het òf goedkooper is den benoodigden regel van een cliché te drukken dan die regel in drukletters bij een gieterij te bestellen, òf omdat, bijzonder in advertentiezetsel, het beschikbare gietsel, in hoogte of in breedte ongewenscht is. — Van gelijksoortige denkbeelden ging ook uit Friedrich Bauer die in een geïllustreerd opstel over de beginselen der boeklettervormen dit onderwerp historisch toelicht; het principe van den boekdruk is de letter, zegt hij, en maar al te veel vat de patroon zijn vak enkel en alleen mercantiel op; „Wenn heute eine Setzmaschine gekauft wird, so wird selten danach gefragt, ob die von der Maschine erzeugte Schrift auch schön ist, sondern es wird gefragt, wie viel Tausend Buchstaben für die Stunde garantiert werden; beim Einkauf von Titelschriften erhält derjenige Reisende den Zuslag, der die meisten „Prozenten" verspricht".

Het belang, dat de boekdrukker moet hebben in de wetenschappelijke en daarom ook mercantiele kennis der lettervormen is hier zoo goed als niet doorgedrongen. Ik reken dus op weinig instemming, indien ik in dit drukkerij-overzicht noem twee nederlandsche uitgaven op dit gebied: het *Kabinet der schrijfkunst* van Jan Haring, dat in zijn historischen opzet echter meer bestemd is voor calligrafen als voor boekdrukkers en het *Letterboek* van Van Leeuwen. Op deze uitgaaf wijs ik met bijzonderen nadruk: het is de eenige publicatie, die mij uit eigen beweging is toegezonden met de bedoeling in dit overzicht vermeld te worden, van niemand anders ook maar eenige medewerking of hulp ondervindende. Geen historisch overzicht wil dit boek geven, maar wel een practische handleiding, in de eerste plaats

voor het onderwijs op vakscholen, aantoonende hoe vlakke goedgevormde romeinen door een ieder met passer en duimstok geteekend kunnen worden zoo, dat elke letter in hoofdvorm het algemeen voor die letter gangbare en bekende teeken weergeeft. Behalve eigen letterconstructies worden hier eveneens te zien gegeven, die van Lauweriks, De Bazel, Albrecht Dürer, Geoffroy Tory en Seb. Serlius. Inderdaad worden, wat de lettergieter bij ervaring weet, door meetkundige constructie goede resultaten bereikt; „de harmonische éénheid in een alphabet moet verkregen worden met behulp van meetkundige figuren, waarbij de lettervorm berust op positieve gegevens", zegt de auteur. Een letter echter is een onderdeel van een woord en het schijnt mij toe, dat de richtige vorming van een woordbeeld zoodoende in het gedrang moet geraken; uit het geometrisch princiep volgt de liniaire onderlinge letterafstand, waardoor de optische ruimte-inhoud der ongebruikte vlakken tusschen de letters ongelijk en de vorming van een aaneensluitend woordbeeld onmogelijk gemaakt wordt. Het is aan Van Leeuwen echter niet ten euvel te duiden, dat door hem een stelsel gevolgd wordt, waarin hij, beginnende met Vitruvius, zooveel illustre voorgangers gehad heeft, te minder daar het stelsel voor de letters zelf tot goede resultaten kan voeren.

De hygiëne der boekletters, d.i. hun gemakkelijke leesbaarheid bleef eveneens aan de orde. Terwijl het onderzoek van schoolboeken ten onzent afhankelijk is van particulier initiatief, is dit in Zweden evenals in Duitschland erkend als een voorwerp van staatszorg. Er bestaan in het eerste land dienaangaande, zij het ook onvolledige bepalingen, op grond waarvan de schoolboeken-inspectie gerekend kan worden te behooren tot de competentie

van den schoolarts. Eenheid omtrent de te stellen eischen is daar echter niet verkregen. Gottfrid Törnell te Hvetlanda onderzocht 48 leerboeken in gebruik op de volksscholen van die plaats volgens de methode Cohn en kwam tot het resultaat dat ongeveer 70 percent der boeken niet voldeed aan de eischen, welk percentage, meent hij, wel zoo ongeveer het gemiddelde zal zijn dat een onderzoek van alle zweedsche schoolboeken zou geven. — De wetenschappelijke ophthalmologische zijde van het vraagstuk werd opnieuw gepubliceerd in een zeer uitvoerig boek. Dr. Haass, oogarts te Viersen, vertaalde het laatste studiewerk over deze materie van wijlen Emile Javal, in 1905 verschenen. De publicatie is te zaakrijk om zich te leenen tot het geven van citaten, te meer daar ik mij niet competent acht over dit bepaaldelijk geneeskundige vraagstuk uit te laten. Alleen zij gezegd, dat dit duitsche boek gedrukt is door de drukkerij van Ernest Meiniger te Mülhausen i. Elsass (p. IV en XXXI) met de romein corps 9, die door de gieterij Deberny & Cie (directeur Tuleu) onder serie 17 in den handel gebracht en in haar, hiervoor genoemde proef afgedrukt is. Ik wijs daarop des te uitdrukkelijker, omdat op het omslag van het gebrocheerde exemplaar misleidend staat: „Druck von Breitkopf & Härtel in Leipzig", die aan den tekst part noch deel hebben.

Niet slechts de physiologie van het platte werk werd dus verleden jaar besproken, ook dat van het advertentie zetten. De *Revue bibliographique belge* (p. XXXIX) bracht het oordeel van een ongenoemden vakman in herinnering. Ik citeer dat oordeel hier des te liever, omdat het uitgaat van beginselen, diametraal staande tegenover die der duitsche negatief-schriften, welke ik

in het vorige jaarboek besprak (p. 158 vlg.). „Le but de toute annonce est d'attirer sur elle l'attention du lecteur. Mais le pouvoir d'attention dont l'homme dispose a des limites. Dans les conditions ordinaires, un observateur ou, si vous aimez mieux, un lecteur, ne peut apercevoir à la fois que quatre objets. Or, la quatrième page d'un journal renferme parfois une centaine d'annonces. Comment faire alors pour que la vôtre soit favorisée aux dépens de celles qui l'entourent?

„Il faut que le vôtre force l'attention, qu'elle saute, comme on dit, aux yeux. Or, la physiologie de la vision a établi que le noir sur le fond blanc fait plus d'effet, et exerce une attraction visuelle plus intense que le blanc sur fond noir. C'est dire que les annonces en blanc sur fond noir constituent une mauvaise conception, à moins qu'on ne spécule sur le contraste qui joue un grand rôle en ce sens qu'il fait ressortir un objet au milieu de ceux qui l'entourent et attire forcément l'attention sur lui.

„La physiologie de l'œil a encore prouvé que toutes les couleurs ne possèdent pas au même point le pouvoir d'attirer l'attention. C'est le rouge qui vient au premier rang, puis le vert, puis le noir. Si l'on veut, dans une annonce coloriée, utiliser la force d'attraction du contraste, rien ne vaut la juxtaposition du rouge et du vert.

„Il va de soit que les annonces en grands caractères frappent davantage que les annonces en petits caractères. Mais une petite annonce paraissant cent fois par an, a-t-elle autant d'effet qu'une autre dix fois plus grande paraissant seulement dix fois par an?

„Ce n'est pas tout. Une annonce ne produit pas le même effet, quand elle est placée sur le côté droit ou sur le côté gauche de la page. Pourquoi cela? Prenez un livre, une revue, et en les

feuilletant vous verrez tout de suite que seules les annonces de la page de droite vous tombent directement sous les yeux et ont, par conséquent, plus de chance d'attirer votre attention. Et la science explique ce phénomène en disant gravement que les objets qui tombent dans le rayon visuel produisent sur l'œil une plus forte impression que ceux qui se trouvent en dehors de ces rayons.

„Ces quelques exemples prouvent que la science, la grave science, n'est pas étrangère à l'art de rédiger une annonce ou une réclame. Et ne croyez pas que cette question, les bases scientifiques de la réclame, n'offre pas un très grand intéret économique".

Ten slotte zijn nog drie zaken te memoreeren, die, hoewel niet rechtstreeks in verband staande met het typografische boekschoon, toch wel hier vermeld mogen worden.

Lasser gaf een korte uiteenzetting van het nono-systeem van den zwitser Bührer beoogende voor elk klein drukwerk zonder onderscheid te kiezen als formaat $11^1/_2$ bij $16^1/_2$ cM. en door het aanbrengen van een signatuurteeken aan te duiden of het is een handelssmoutje, een drukje van een bestuurlichaam, van een particulier of van een vereeniging; het doel daarvan is het systematisch bewaren der thans hopeloos verdwijnende eendagsvliegen te bevorderen. Hij acht dit een aesthetische verbetering van drukwerk, waarom is mij niet duidelijk. Het is onuitvoerbaar: zooveel drukwerkbestellers, zooveel inzichten, die noodwendig van elkaar moeten afwijken, om ter wille der reclame anders te doen dan veelal gebruikelijk is. Bovendien is dit tauchnitz-formaat te klein, daar veelal het te gebruiken illustratieve materiaal grooter is.

Toch zal er wel iets in die richting op den langen duur gevonden moeten worden. De zoozeer uiteenloopende afmetingen in hoogte en breedte der boeken zijn waarlijk een plaag voor het richtig opbergen in de boekerijen, waar immer chronisch plaatsgebrek heerscht. Het brusselsche Institut international de bibliographie wil een andere kant uit; Van Dokkum, van de amsterdamsche universiteits-bibliotheek, gaf er verslag van. Niet het boek zal meer bewaard worden, maar een zeer verkleinde fotografie op een film, die door een electrisch projectie-toestel of door een speciaal geconstrueerde vergrootingsbril even gemakkelijk — of moet ik zeggen, gedachtig aan de hygiënische zijde van het lettervraagstuk, even weinig gemakkelijk — gelezen kan worden als het gedrukte boek. De toekomst is dus, dat iemands boekerij geborgen is in een lade, gerangschikt is bij wijze van fiches, die dan niet vormen den kaartcatalogus der verzameling, maar de verzameling zelf.

Is het een utopie? Émile Souvestre's *Le monde tel qu'il sera,* in 1845 en 1846 verschenen te Parijs bij W. Coquebert — het is bovendien een goed specimen van de toenmalige fransche artistiek-typografische romantiek — en Dioscorides' (pseudoniem van prof. P. Harting) *Anno 2065, Een blik in de toekomst* (1e en 2e druk in 1865 bij J. Greven te Utrecht, de 3e in 1870 bij denzelfden met het *Anno 2065* gewijzigd in *Anno 2070)* zijn er ten bewijze voor, dat het eenmaal onmogelijk geachte inderdaad later practisch uitvoerbaar zou blijken.

Het derde nog te vermelden is slechts een puzzle, die ik voor luttele centen aan een kruiwagen op straat kocht. Kleine, in rood gedrukte prentjes hebben een onderschrift: „Waar is den menscheneter?" „Waar is de heks?" enz. Door oplegging van

een rood gelatine blaadje, dat dus dienst doet als lichtfilter en de roode kleur van het prentje absorbeert, verschijnt de in blauw gedrukte voorstelling op het prentje, die als antwoord moet dienen en die zoowel door de kleur als door den rooden overdruk eerst bijkans niet te zien was.

Dat deze ,,wonderprentjes" hier te lande gemaakt zijn, geloof ik niet; het ,,D. R. G. M. 316414" wijst naar Duitschland.

Hier aan het einde saamvattende welke mijn indruk is over 1907 dan kan ik deze aldus formuleeren. Terwijl in Duitschland een reactie schijnt gaande te zijn tegen de ,,Künstler"-richting, zooals die omstreeks 1900 begonnen is, won die richting veld buiten Duitschland, met name in Frankrijk. In Nederland was de invloed van het duitsche fabriekswerk nog onverzwakt; aan de noordamerikaansche opvattingen werd echter meer aandacht geschonken; pogingen werden gedaan door eigen inzichten tot iets nationaals te komen. Het was in onze boekdrukkunst niet meer zoo doodelijk stil, als dat lange, lange jaren geweest is. Zal het jaar 1907 door den toekomstigen historieschrijver gekenteekend moeten worden als hét jaar, waarin onze kunst in boekdruk tot leven ontwaakt is?

AMSTERDAM J. W. ENSCHEDÉ

TITELLIJST VAN HET LITERATUUROVERZICHT

Om bibliografische redenen zijn tusschen de volgende titels enkele opstellen gevoegd, die niet genoemd zijn in het voorgaande opstel. Zij zijn gemerkt met een kruisje.

Barten, A. W. Het uiterlijk van het boek ten opzichte van de leesbaarheid.
Graphicus, 3e jaargang p. 1.

† Bauer, Friedrich. Emil Julius Genzsch.
Het drukkers jaarboek 1907 p. 73.

Bauer, Friedrich. Die Grundlagen unserer Druckschriften.
Klimsch's Jahrbuch 1907-'08 p. 1.

Bauersche Giesserei, Hauptprobe der — in Frankfurt a/M. und Barcelona. (4), 550 p. 4°.

Bishop, Henry G. The practical printer: a book of instruction for beginners; a book of reference for the more advanced. Fifth edition. Oneata, N.Y. Henry G. Bishop. XV, 168 p. 16°.

† Bosmans, Corn. J. E. Het lezen van drukproeven.
Het drukkers jaarboek 1907 p. 49.

Buchhändleranzeigen des 15. Jahrhunderts. In getreuer Nachbildung herausgegeben von Konrad Burger. Leipzig, Karl W. Hiersemann. (VII), 16 p. en 32 pltn. in lichtdruk. fol.
Boekdruk door Poeschel & Trepte te Leipzig.

Buyskes, P. J. Het privilegie der Semeyns. Eene familie-overlevering, met verklaringen gestaafd. Niet in den handel. Gedrukt bij Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem. Met zinco's, auto's, lichtdr. (1), 179, (40) p. fol.

Catalogus van de tentoonstelling van uitgevoerde werken van leden der nederlandsche vereeniging voor ambachts- en nijverheidskunst te Amsterdam en van den haagschen kunstkring, te houden [in de Vereeniging haagsche kunstkring] van

1—25 september 1907 (typ. Zuid-holl. boek- en handelsdrukkerij). 7 p. gr. sm. 8°.

Corrigeeren. Handleiding bij de correctie van drukproeven enz. Groningen, Gebroeders Hoitsema. 12 p. 8°.

Deberny & Cie. De lettergieterij van —. [Letterproef]. Parijs, gedrukt bij der lettergieterij Deberny & Cie. (1906). (230) p. 8°.

Dokkum, J. D. C. van. Boekenrevolutie.
De Gids, oct. 1907 p. 138.

†Drukkers jaarboek, Het, voor 1907. Tweede jaargang. Onder medewerking van verschillende vakkundigen. Amsterdam, Ipenbuur & van Seldam. (VII), 216 p. 8°.
Boekversiering door S. H. de Roos.

Enschedé en Zonen, Joh. Proeven van reproductie in boekdruk. (Haarlem). 31 p. fol.

†Enschedé, J. W. Logica in boekdruk. Voordracht gehouden in het museum Plantin-Moretus te Antwerpen den 2^den october 1904. Amsterdam, Ipenbuur & van Seldam. M. 2 facs. (VI), 30 p. 8°.
Mededeelingen over boekkunst III.

†Enschedé, J. W. Moderne decoratieve boekdruk.
De nederlandsche spectator 20 juli 1907. — Nagedrukt: Weekblad voor den boekdrukker 4, 18 sept. 1907.

Fabricius, J. [Over de beteekenis der gieterij Enschedé].
Het weekblad voor den boekdrukker 16 oct. — Vgl. Klaasesz.

Gedenkboek ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan der hollandsche societeit van levens-verzekeringen 1807—1907. [Met portr., facsim. en pltn. door en naar T. van der Laars]. (Druk en clichés van Joh. Enschedé en Zonen, Haarlem). (4), 159 p. gr. 4°.

Goebel, P. Erlauterungen zu den Artikel „Moderne Ornamentierung von Initialen".

Allgemeiner Anzeiger für Druckereien no. 74 (13 Sept. 1907). - Vgl. Knobloch.

Graphicus. Maandblad voor de typografie en aanverwante vakken. 3e jrg. 1906-1907. Red. A. W. Barten, P. Postma, F. van Dijk. [Versiering door Theo Molkenboer]. Tilburg, Bijvoet Mutsaers & Zoon. (2), 234, CCXXXII p. gr. 8°.

Gress, Edmund G. The american handbook of printing, containing a brief and simple style, something about every department of the art and business of printing. New-York, Oswald publishing company. (13), 284 p. kl. 8°.

Hagedoorn, L. Vierkleurendruk.

Op de hoogte, jan. 1907 p. 12.

Haring, Jan. Kabinet der schrijfkunst. Amsterdam, S. L. van Looy. 4 p. 44 fol. gr. 4° obl.

Herzmann, W. Das Schriftzeichnen.

Papier-Zeitung 21 Nov. 1907 p. 4124.

Hitchcock, Frederick H. The building of a book. A series of practical articles written by experts in the various departments of book making and distributing. With an introduction bij Theodore L. de Vinne. Londen, T. Werner Laurie. (XIII), 375 p. kl. 8°.

Bijdragen van : John. Anderson, Ellery C. Barlett, George Becker, L. Boyd Benton, Walter J. Berwick, Henry Blackwell, Arthur E. Bostwick, Joseph E. Bray, Albert S. Burlingham, Vivian Burnett, George W. Cable, J. Stearns Cushing, Emlyn M. Gill, Charles E. Goodspeed, Francis W. Halsey, Frederick H. Hitchcock, Emil Jacobi, Henry P. Kendall, Elmer Latham, Walter Littlefield, Herbert W. Mason, George L. Miller, Paul Nathan, Charles S. Olcott, Otto L. Raabe, Paul R. Reynolds, Amy Richards, George W. H. Ritchie, Robert D. Servoss, Warren Snyder, Jesse Fellower Tapley, Henry A. Thompson, James A. Ullmann, Theodore L. de Vinne, Lawton L. Walton, J. Warburton, Charles Wilhelms, Charles D. Williams.

Holl, G. Het maken van prentbriefkaarten.
Vragen van den dag 22e jaargang, maart 1907 p. 227—289.

Holtorf, Richard. De zincotypie of het zink-hoogetsen.
De natuur, sept. 1907 p. 273.

Hoppe, W. Die bunten Farben und ihre Anwendung im Buchdruck. Dritte Auflage. Leipzig, A. Hasert & C°. 32 p. kl. 8°.

Javal, Emile. Die Physiologie des Lesens und Schreibens. Autorisierte Uebersetzung nach der 2. Auflage des Originals nebst Anhang über deutsche Schrift und Stenographie von dr. med. F. Haass. Leipzig, Wilhelm Engelmann. XXXIV, 351 p. 8°.

Kalf, Jan. Kunst in drukwerk.
De nederlandsche spectator, 14 sept. p. 313.

K(laasesz), H. J. De hollandsche grafische industrie in het algemeen en de lettergieterij in het bijzonder.
Algemeene weekelijksche aankondiger. Arnhem, H. J. Klaasesz. 24 sept. 1907. Geschreven ten voordeele der gieterij Enschedé te Haarlem.—Vgl. Fabricius.

Klimsch's Jahrbuch 1907—1908. Technische Abhandlungen und Berichte über Neuheiten aus dem Gesamtgebiete der graphischen Künste. Band VIII. Frankfurt a.M., Klimsch & C°. (8), 382 p. gr. 8°.

Knobloch, H. Moderne Ornamentierung von Initialen.
Allgemeiner Anzeiger für Druckereien no. 68—72 (23 Aug.—6 Sept. 1907)— Vgl. Goebel.

Krüger, Otto F. W. Die Technik der bunten Akzidenz. Mit über 100 in den Text gedruckten Beispielen und 9 bunten Tafeln. In dritter, neubearbeiteter Auflage herausgegeben. Leipzig, F. A. Brockhaus. VII, 199 p. 8°.

Lanseloet van Denemarken. Een abel spel van, hoe hi wert minnende ene joncfrou, die met synder moeder diende. [Met een inleiding door dr. K. H. de Raaf]. Laren, Larensche Kunsthandel. 47 p. 24°.

Lasser, Moritz Otto, Baron. Die Künstlerische Reform der Drucksache. „Das Mono-System".
Deutsche Kunst und Dekoration. Aug. 1907 p. 300.

Leendertz Jr., P. Dr. de Raaf's uitgaven van Elckerlyc en Lanseloot.
De Gids, aug. 1907 p. 359.

Leeuwen, K. van. Letterboek voor den teekenaar en ambachtsman. Bennekom, G. Schreuders. (4 p. 54 pltn). 4°. obl.

Lettergieterij „Amsterdam" voorheen N. Tetterode, Letterproef der —. Amsterdam, Bilderdijkstraat. (10, 4), 120, (6), 21, (4), 87, (4), 46, (4), 21, 13, (2) p. kl. fol.
Boekletter, biljetletter, fantaisieletter en initialen, randen en ornamenten, houtenletter.

Lettergieterij „Amsterdam" voorheen N. Tetterode, Bilderdijkstraat 163-165, Amsterdam. — (Beschrijving en afbeeldingen van het vergrootte fabrieksgebouw). Aug. 1907. z. n. v. dr. 40 p. 16° obl.

Mantgem, N. V. Stoomdrukkerij de Fakkel v. h. Van —. Album van boek- en steendrukwerk. Amsterdam, september 1907. 12 p. 8°.

Markus, A. Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw. Met 64 pltn., krtn. en portr. Arnhem, N. V. Mij tot exploitatie der Nieuwe Arnhemsche Courant. XVI, 504 p. 8°.
Gedrukt door de fa. Karel F. Misset te Arnhem.

† Modderman, B. Iets over spitzertypie
Het drukkers jaarboek 1907 p. 131.

Oldfield, Arthur. Practical manual of typography, and reference book for printers. Specially prepared as a text-book for technical classes in typography. Third edition, revised and enlarged. London, E. Menken. VIII, 214 p. kl. 8°.

Pasche, Victor. Comment on édite un livre. Guide à l'usage des personnes qui se proposent de publier leurs travaux. [2e édition]. Genève, Édition Atar Corraterie. 157, 25 p. 8°.

Peignot & fils, G. — Twee proefbladen met Robur noir, -pale, -noir italique en -allongé. 8° obl.

Piso, S. Praktische aanwijzingen omtrent het samenstellen van een manuscript en het corrigeeren van drukproeven. Haarlem, Firma Ruygrok & Co. 16 p. 24°.

Polygraph, N. V. Chemigraphische kunstinrichting —. Album met proeven van autotypie, drie- en vierkleurendruk. (Haarlem, Keulen). 9 pltn. in port. 4° obl.

Prijs en kwaliteit. — Voorbeelden van snelpersdruk door de firma I. Oppenheim te Groningen. 3 p. en 14 uitsl. pltn. gr. 8°.

Rambonnet, F. L. Leesteekens in smoutwerk.
Graphicus 3e jaargang p. 104.

Rambonnet, F. L. Een typografische kunst- en stijlleer.
Graphicus 3e jaargang p. 11, 24, 44, 68, 82.

Repertorium der verhandelingen en bijdragen betreffende de geschiedenis des vaderlands, in tijdschriften en mengelwerken tot op 1900 verschenen ...... bewerkt door Louis D. Petit. Leiden, Boekhandel en Drukkerij voorheen E. J. Brill. 16, XXIX p. 1628 kol. gr. 8°.

Ronner, L. Aesthetica in boekdrukkunst.
Graphicus 3e jaargang p. 199.

† Roos, S. H. de. Amerikaansch zetwerk.
Het drukkers jaarboek 1907 p. 1.

Ruprecht, G. Volkstümliche Schrift für Bibel und Gesangbuch.
Monatschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst. Nov. 1907 p. 331,

Schetsen, Het, door d. G.
Typografische mededeelingen 3e jaargang p. 94.

Schorer, J. H. Duitschers en hollanders.
Zondagsblad van Het nieuws van den dag. 5 mei 1907.

Spyeghel, Den, der salicheyt van elckerlic, hoe dat elckerlyc mensche wert ghedaecht Gode rekeninghe te doen. [Met een inleiding door dr. K. H. de Raaf]. Laren, Larensche kunsthandel. 48 p. 24°.

Stijleenheid in lettersoort. door A. A.
Typografische mededeelingen 3e jaargang p. 21.

Sur une forme nouvelle du livre. Le livre microphotographique. Bruxelles, Institut international de bibliographie. 11 p. gr. 8°.
Publication de l'Institut international de bibliographie no. 81.

Tentoonstelling van buitenlandsch drukwerk. 10 juli—1 september 1907. z. n. v. uitg. of dr. 20 p. 16°.
Catalogus van het uitgestalde in het Museum van Kunstnijverheid te Haarlem, met inleiding door E. A. von Saher.

Unger, J. F. Probe einer neuen Art deutscher Lettern. Erfunden und in Stahl geschnitten von —. Berlin, 1793. (Herdruk met de origineele typen door Poeschel & Trepte te Leipzig 1907). 20 p. 16°.
Bijgevoegd: Letterproeven van de Ungersche fractuur door Poeschel & Trepte.

Veldheer, J. G. Het boek. I.
Elsevier's geïllustreerd maandschrift. juli 1907 p. 31.

Vries Jr., R. W. P. de. Aesthetiek in drukkunst.
Elsevier's geïllustreerd maandschrift. aug. 1907 p. 143.

†Vries Jr., R. W. P. de. De herleving der boekkunst in Engeland. I. William Morris.
Het drukkers jaarboek 1907 p. 95.

Vos, Benno. Kinderverhaaltjes voor groote menschen. [Versiering d. Jan Wiesman]. ('s Gravenhage, N. V. Electrische drukkerij „Luctor et Emergo"). (4), 116 p. 8°.

Waal, Boekdrukkerij M. de. Groningen. — Specimen van boekdruk. (Gron. 1907) 8 p. 8°.

Wenckebach, L. W. R. Oud-Amsterdam. 100 stadsgezichten. [Met bijschriften van J. F. Gebhard Jr.] (Amsterdam), Het nieuws van den dag. (16), 112 p. 8°.

Zetwerk, Amerikaansch.
Typografische mededeelingen 3e jaargang p. 80.

LIJST VAN BOEKDRUKKERIJEN

Nederland

AALSMEER
Mur, W.
Roossen & v. d. Veen.

AALTEN
Boer, Firma Gebrs. de

ALFEN
Cambier van Nooten's Boekh.
Samsom, N.
Wieringen Jr., C. van

ALKMAAR
Bezaan, J.
Bezaan, R.
Coster & Co., Boek- en Handelsdr. v/h. Herm[s]
Kluitman, P.
Koster & Co., Courant- en Handelsdr. v/h.
Kusters, A.
Nederkoorn, W.
Slinger, W. H.

AMELOO
Dijk, Th. H. v.
Hilarius Wz. W.
Jans, Wed. J. W.
Sommer, J. T.
Twentsche Boek- en Handelsdr.
Wilmes, Firma
Wilmes, Joh.

AMERONGEN
Kuiper, F. F.

AMERSFOORT
Blankenberg & Zoon, B
Cleeff, Firma A. H. v.
Eymann, A. W. H.
Michielsen, A. J.
Wijngen, W. van
Slothouwer, G. J.
Want & Co., Van der
Wolters, Firma H.

AMMERZODEN
Run, R. W. A. van

AMSTERDAM
Abraas & Co., Singel 235
Adler, A. Warmoesstraat 161
Amst. Boek- en Steendrukkerij v/h. Ellerman, Harms & Co. (Dir. B. C. E. Zwart). Warmoesstr. 147/151
Amst. Graveer-inrichting
Amst. Stoomdr. R. Los, Nicolaas Berchemstraat 1
Anneveld, A., J. v. Campenstr. 142
Berg Jr., J. van den, Oudeschans 20
Biene, George W. v., Amstel 105
Bigot, J. L. P., Gerard Doustraat 244
Bladergroen, J. Ph., Raadhuisstr. 43
Boek- en Kunstdrukkerij v/h. Roeloffzen, Hübner & Van Santen, N. Z. Voorburgwal 187
Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Warmoesstraat 174-176
Boom & Co., J., Kerkstraat 350
Brakke Grond, Mij de, Nes 53
Brancart, P. J. Gravenstraat 13
Bruggeman, J. H., Frederik Hendrikplantsoen
Bunders, B. Beerenstraat 11
Burgh, C. v. d., 3e Oosterparkstr. 124

Burgh, H. v. d., St. Janstraat 5
Bussy, J. H. de, Rokin 60-62
Buijten, N., Haarl. Houtt. 131
Cats, Gebr., Looiersgracht 43
Cladder & Tak, Singel 313
Clausen, J., St. Janstraat 40
Coesel, Joh.
Concordia, Naamlooze Vennootschap Hoogte Kadijk, 3
Coster, S., Weesperstraat 58
Craats, H. v. d., 1e Van Swindenstraat 47
Creveld & Co's Boekhandel, Van J. D. Meijerplein 8-10
Dantuma, & Co. D., Nic. Beetsstr. 97-99
Dokkum, J. van, Leidschegracht 84
Dorssen, H. G. van, N. Z. Voorburgwal 44
Driessen, J. F., Overtoom 192
Drukkerij Algem. Ned. Diamant-bew.-Bond, Pl. Franschelaan 9
Drukkerij Bos, Kerkstraat 347
Drukkerij „De Globe", (L. Douwes), Alb. Cuypstraat 203B
Drukkerij „Elsevier", Van Ostadestraat 233
Drukkerij „Plantijn", N. Z. Voorburgwal 324
Drukkerij „Rembrandt", (H. Beijlevelt), Alb. Cuypstraat 261
Drukkerij „Volksdagblad", O. Z. Voorburgwal 19
Drukkerij „Vondel"
Dubois & Co., Da Costastraat 94
Duwaer & Van Ginkel, Bloemgr. 8
Ehrenfeldt, J. G., 2e Nassaustraat 6
Elderman & Berg, N. Z. Voorburgwal 27
Electr. Drukkerij en Kantoorboekenfabriek, v/h. Arnd & Zn., Gravenstraat 10
Electr. Drukk. „De Handelspers",
Electr. Drukkerij „Hemony"
Electr. Drukkerij Hollandia, Kloveniersburgwal 58
Faddegon & Co., Haarlemmerhouttuinen 29-35
Frisch Jr., W., Lijnbaansteeg 5
Fritz P., Prinsengracht 92
Gaarlandt & Tjabring, O. Z. Voorburgwal 226
Geer Jr., E. P. A. van de
Gerbracht, A. G., Borgerstraat 75
Gimbel, Gebrs. Overtoom 354
Have, Gebrs. ten, Lauriersstraat 22
Handelsdrukkerij „Koster"
Heiermann & Co., Spuistraat 52
Herdes & Co., Naamlooze Vennootschap v/h., Spuistraat 22A
Hoef, S. v. d., 1e Van Swindenstraat 15
Holdert & Co., Keizersgracht 324
Huizenga, F., Kinkerstraat 21
Hunold, H. Rozengracht 146
Immig & Zoon, Corns.
Ipenbuur & Van Seldam (B. Modderman), Singel 91
Janse, H., Jacob v. Lennepstraat 86
Jesse, Joh., N. Z. Voorburgwal 160
Joachimsthal's Stoomdrukkerij, Joden Houttuinen 92
Jubels & Matthijssen, Celebesstr. 48
Käss, Wed. G., Haarlemmerdijk 140
Kasteel van Aemstel, N. Z. Voorburgwal 69-71
Kerlen, J. H. A.
Kinsbergen, Firma, Amstelstraat 33
Knoop, Henri, Raadhuisstraat 17
Koersen, H. J., Heerengracht 261
Koopman, W. M., Jacob v. Campenstraat 14
Koster, F. G., Prinsengracht 507
Leefsma, J., Jodenbreestraat
Leeuw, F. J. W. C. de, Firma Wed. P. A. Tak, Nieuwe Leliestr. 137
Leeuwen, K. van, Lauriergracht 91
Leger des Heils, P. Hendrikk. 49-51

Levee, M. H., Muiderstraat 22
Levisson, Gebrs., Zwanenb.wal 26
Lindenbaum & Co., Heerengracht 457
Los, D., Leidschekade 91
Los, R., Nic. Berchemstraat 1
Ludwig & Co., Haarl. Houtt. 91
Luii & Co., J. A., Lijnbaansgr. 210
Lutkie & Smit, Nieuwend. 188-190
Mij. Algem. Handelsblad, N. Z. Voorburgwal 236-240
Mannheim, S., Groeneburgwal 23
Mendes Coutinho, A., Waterlooplein 57
Monnikendam Jr. & Co., S. S. Amstel 294
Mug Jr., J. A., Weesperstraat 108
Muller, C., Pr. Hendrikkade 20-21
Munster & Zn., De Erven H. van, Heerengracht 246
Naaml. Venn. „Drukkerij Vooruitgang", Keizersgr. 378
Naaml. Venn. Handelsdrukkerij J. Bouman, Kerkstraat 249
Naaml. Venn. Kantoorboekh. en Drukkerij v/h. Blikman & Sartorius, Rokin 17
Nunnikhoven, J., Warmoesstr. 72
Pauls, W. G. F., Vijzelstraat 99
Plant & Co., J., Kerkstraat 215
Portielje, M. J., Spuistraat 249
Posthumus, J. D.
Proops, Jz., Firma D.
Reimeringer, Gebrs., Rokin
Reishaus, O., Sparrenweg 27
Robert, Th. C., Dapperplein 46
Roever, Kröber & Bakels, De, Warmoesstraat 96
Rossen, F. van, Heerengracht 281
Ruysendaal, Firma J., Kr. Waal 22
Schröder, W. Heerengracht 363
Simons, Gebrs., Kalverstraat 124
Sloot, A. J., Rozengracht 164
Smits, B. A.
Snel Jr., R., Nieuwe Leliestraat 118
Snel Hzn., T., Bloemgracht 6
Soest, G. van, Langestraat 25-27
Spin & Zoon, C. A., N. Z. Voorburgwal 287
Stadsdrukkerij, Nes 43
Steijn, C. F. van, Warmoesstraat 75
Steijn Jr., C. F. van, Haarlemmerstr. 83
Stoomdrukkerij „De Fakkel" v/h B. van Mantgem, Singel 562
Stoomdrukkerij „De Kolk", Zeedijk 16
Stoomdrukkerij „De Veldpost", Warmoesstraat
Arnold de Vita, Beursgebouw
Straelen, A. van, Nieuwe Zijdskolk 19
Tak, J. C. Heerengracht 323
Tijen & Zonen, G. van, N. Z. Voorburgwal 296
Tuijl, D. J. van
Valk, H. v. d., Spuistraat 96
Veenman & Co., J. C. F., Hoogte Kadijk 87-89
Visscher, Erven T. A. D., Nes 80
Visser, J., Westerstraat 16
„Voorwaarts", Electrische Boek- en Handelsdr., Planciusstr. 3
Voskuil, Firma C. L. C., Reguliersbreestraat 32
Vries, J. de, Haarlemmerplein 30
Vrolijk, J. R., O. Z. Voorburgwal 136
Waalwijk, D. A. van, Nieuwe Zijds Voorburgwal 345, Gebouw „Concordia"
Weenink, J. H. G., Prinsengr. 447
Wieffering Jr., H. Reguliersdwarsstraat 87
Wijchers, Wed. J. J. Leliegracht 5
Witteboon, S., Reguliersdwarsstraat 82
Zee & Korten, Van der, St. Janstraat 29

ST. ANNA-PAROCHIE

Kuiken Jzn., J.

ANNA PAULOWNA

Slikker Cz., C.

APELDOORN
Baars, F. V. van
Beunk, Gebrs.
Hansma, Laurens
Kroeseklaas, D. A.
Prins, W. J. K.
Romijn, P. G.
Steghgers H. Jzn., J. H.
Wekker, M. de

APPINGEDAM
Knaap, A.
Ploeg, W. v. d.

ARNHEM
Boek-, Courant- en Steendrukkerij v/h
G. J. Thieme
Coers & Roest
Jongh's Kantoorboekhandel, De
Martens, J. L.
Mastrigt & Verhoeven, Van
Meer, A. L. v. d.
Meijer, A.
Misset, Commanditaire Vennootschap
Stoom- Boek- en Handelsdrukkerij
Karel F.
Muinck, S. A. de
Paap & Zoon
Slot & Zoon, Firma T. E.
Swaan, W.
Wiel & Co., G. W. v. d.

ASSEN
Born, H.
Gorcum & Co., Van
Gratama, A. W. & M. H.
Hansma, L.
Hummelen, G. F.
Stoomdrukkerij „Floralia", Firma
W. van Gorcum

AXEL
Dieleman, F.

BAARN
Bakker, G.
Hollandia-Drukkerij
Oerlemans, A. B.

BALK
Boek-, Courant- en Handelsdrukkerij
„Balk"
Jong, W. H. de

BARNEVELD
Boonstra, G. W.

BEDUM
Haan, W.

BEEMSTER
Lakeman, Firma C.

BERGEN-OP-ZOOM
Harte, P.
Hasselman, Numa
Juten, Gebrs.
Kok, A. J. A. de
Verlinden, H. P. M., Muziekdr.

BERGUM
Meulen, Gebrs. van der

BEVERWIJK
Slotboom, D. S.

BILT, DE
Bodegraven, J. van

BODEGRAVEN
Pfauth, C. H.
Sanders, T.
Wijk, C. A. van

BOKSMEER
Schoth, Firma F.

BOKSTEL
Eupen, Wilh. van

BOLSWARD
Baars, T. A. J.
Cuperus Azn., B.
Jong, P. de
Westerbaan & Pekema

BORNE
Heise, J. C.

BOSKOOP
Boskoopsche Handelsdrukkerij (H. Mathot)
Wiegand Bruss, M. A.

BREDA
Bogaerts-Petit
Bredasche Boekh. v/h. Broese & Co.
Engelbregt, H.
Nijs-Philipsen, C. E. J.
Oirschot, J. van
Oukoop, Gebr. (P. W. v. d. Weijer)
Turnhout & Co., Van
Wees, Eduard v., Muziekdrukkerij
N. V. „De Baronie"

BREUKELEN
Dijk, G. van
Mobach, P.

BRIELLE
Kluit, L.
Moerman, D.
Overbeeke, J. K.

BUITENPOST
IJlstra, W., Boekdrukkerij „Achtkarspelen"

BUREN
Thijsen, D. J.

BURG (TEXEL)
Langeveld & de Rooy

BUSSUM
Faber & Co.
Los, Firma R.
Märkelbach, G. M.

COLIJNSPLAAT
Peijl, S. v. d.

DALFSEN
Eshuis & Co.

DEDEMSVAART
Gelderman, G. J.
Meesters Jr., J.

DELFT
Brouwer & Co.
Dijk & Zoon, A. M., van
Doorne, C. J. van
Gaade, W.
Gräfe, F.
Judels Jr., B.
Koumans, P. J.
Marken's Drukkerij Vennootschap, van
Meijden, C. A. v. d.
Oel Jr., J. van
Waltman Jr., J.

DELFZIJL
N. V. De Eemsbode

DEVENTER
Beitsma, P.
Boek- en Steendrukkerij „De IJsel"
Burgh, J. J. van der
Deventer Boek- en Steendrukkerij, vroeger J. de Lange
Hoovenaar Rutering, A. W.
Velders, H. W.
Wilterdink, D. J.
G. J. Lankkamp

DIDAM
Staarink, H. A.

DIEREN
Opwyrda, G. G.

DIRKSLAND
Penning, A. G.

DOESBURG
Becking, H. G. J.
Derksen & Zoon, H.
Germs F.Hzn., H.

DOETINCHEM
Nederl. Drukkers- en Uitg. Mij. C. Misset
Straten & Mooy, van
Welscher, J. S. te
Zurich, W. H.

DOKKUM
Douma, D. P.
Kamminga, J.
Schaafsma & W. Brouwer, B.

DONGEN
Leijten, J. W.

DOORN
Ruitenbeek, B.

DORDRECHT
Brummen, D. J. van
Buul, Firma T. van
Dekkers, N. H.
Dordrechtsche Drukk. en Uitg.Mij
Elk, D. L. van
Elk's Drukkerij en Boekh., H. R. v.
Graaf (H. de)
Hoeven, A. v. d.
Koldewijn, D. & T.
Longte, J. de
Maywald, F.
Morks & Geuze
Obreen & Co.
Reidel, D.

DRACHTEN
Folkertsma, J.
Laverman, J.
Plantinus, Jan

DRIEBERGEN
Kraal, W.

DRIEBORG
Bakker Rzn., J.

DRUTEN
Drukkerij Maas- en Waalbode
Heereveld & Co., J. F. van

ECHT
Griens, R.

EDAM
N.-Holl. Stoom-, Boek-, Courant- en Handelsdrukkerij, H. Smit
Veen Kzn., K.

EINDHOVEN
Nunen & Vervoort, Van
Pierre & Co., M. F. van
Pierre-Bijsterveld, P. E., van
Strijbos-Hubers, P. J.

ELBURG
Hengeveld, A.

EMMEN
Kate, W. ten

ENKHUIZEN
Bais, P.
Egmond, A.
Graaf, J. W. de
Posthuma, F. J. W.

ENSCHEDE
Adolfs & Pennink
Blijdenstijn, B. B.
Broek & Adolfs, Van den
Bronsema, Gebr.
Bruggeman, G.
Electrische drukkerij „De Samenwerking", Spelbergsweg 2-4
Hassink, Gebrs.
Loeff, M. J. van der
Stoomdrukkerij Planeta fa. F. Rosenboom.
Twentsche Boek- en Steendrukkerij (J. ten Cate Bzn.)

EPE
Hooiberg, A

ERMELOO
Kruijver, H.
Mooij, Gebrs.

FRANEKER
Bos. Gebrs.
Koksma, F.
Telenga, T.

GEERTRUIDENBERG
Vermeeren, Firma A. P.

GELDERMALSEN
Haar, H. R. ter

GENDRINGEN
Smeenk & Bosma, Firma

GOES
Boluijt & Co.
Jonge-Verwest, Wed. S. J. de
Kleeuwens & Zn., F., (J. Mulder)
Oosterbaan & le Cointre
Ross, J. A.
Sandyck, F.
Talsma, Y.

GOOR
Boer, R. de

GORINCHEM
Andel Jzn., Firma A. H. van
Eck, J. M. van
Knierum, J. H.
Noorduijn & Zoon. J.
Otterloo, H. O. B. van
Stoomdrukkerij v/h. T. Horneer

GORREDIJK
Kiemstra, R.
Zwaag, G. L. van der

GOUDA
Bentum & Zoon. J. van
Bos (J. H.)
Brinkman & Zoon, A.
Buuren, Nz., (S. W. van)
Edauw & Johannissen
Jongeneel, A.
Koch & Knuttel
Ven, J. de
Verzijl, B. A.
Joh. Mulder
M. Mallon

GRAVE
Dieren, Firma A. F. G. v.
Penders, W.

'S-GRAVENHAGE
Arps & Co., W., Nobelstraat 4
Belinfante, F. J., [v/h. A. D. Schinkel], Paviljoensgracht 17
Blommendaal, C., Z. O. Buitensingel 223
Boek- en Handelsdr. „Transvalia"
Burgh, J. v. d., Prinsengr. 93
Drukkerij „Humanitas"
Drukkerij Levisson, N. V., v/h.
Drukkerij „Luctor et Emergo"
Drukkerij „Trio", Nobelstraat 27
Drukkerij Het Vaderland

Electr. Drukkerij „de Atlas"
's-Gravenhaagsche Boek- en Handelsdrukkerij v/h. Gebrs. Guinta d'Albani, Nieuwe Molstraat 20
Haagsche Stoom-, Boek- en Handelsdrukkerij
Haas, Anton de, Frederikstraat 9
Hagen, T. C. B. ten, Nobelstr. 20
Handelsdrukkerij „De Ster"
Hoekstra & Co., J. Molenstraat 7
Klaassen, H. H.
Korthuis, S. S.
Laméris, F.
Landsdrukkerij, Algemeene
Langenhuysen, Gebrs. J. & H. v., Kerkplein 9-10
Luctor et Emergo
Meulen & Co., Van der
Mortelmans, Wed. F. G.
Mouton & Co., Herderstraat 5
Ned. Boek- en Steendrukkerij v/h. H. L. Smits
Niezen, P.
Roepers, Cls.
Scherrenberg, Firma D.
Sijthoff Jr., A. Wagenstraat 24-28
Simons & Co., Ph.
Smulders & Co., J., Spuistraat 55
Stein en Bosman
Swart & Zn., De, Oude Molstr. 7
Wery, J. L.
Zuid-Holl. Boek-, en Handelsdrukkerij Wagenstraat 70

'S-GRAVENZANDE

Deventer, J. v.

GROENLOO

Banning, F.

GRONINGEN

Arnolli, A.
Bouwman, E. F.
Casparie, P. W.
Haan, Jan
Hazewinkel Jzn., R.
Heijningen, Bosch & Co., van,
Hoitsema, Gebrs. (Dr. A. S. Hoitsema, Dr. C. Hoitsema en Mr. J. E. T. Hoitsema)
Hoving & De Groof
Jacobs, B.
Kamerling, Wed. A.
Kamp, Erven B. v. d.
Oppenheim, Firma I.
Schut Azn., H.
Ubbens Hzn., H.
Uchtman, T.
Uchtman Jr., J.
Ven, W. F. van de
Vredevoogd & Co., Firma
Waal, M. de
Weijer, Firma I. H. v. d.
Wolters, J. B.
Wolthers, L. J.

GROUW

Spoel & Co., Van der

GULPEN

Alberts, Firma M.

HAARLEM

Alfen, H. G. van
Boekdrukkerij v/h. St. Jacobs Godshuis
Bohn, De Erven F.
Boom, J. A., Firma W. H. Woest
Cittert Zonen, P. van
Damen & Co.
Enschedé & Zonen, Joh.
Haarlem's Dagblad
Haarlemsche Drukkers- en Uitgevers-Mij. v/h. Gebrs. Nobels
Hoogkamer, W. F.
Inklaar, J.
Jansen, H. S.
Ketting, P. L. M.
Kleijnenberg, J. L. E. L.
Loosjes, De Erven

Met & Meijlink
N. V. „De N. Haarl. Courant"
Olphen & Co., H. A. van
Ruijgrok & Co.
Vernhout & Sluyters
Waard, Gebrs. de

HARDERWIJK
Schilder, E.
Wedding, Firma I.
Wielenga, W.

HARDINGSVELD
Dekker, W. P.

HARLINGEN
Houtsma, S. W.
Wilkeshuis, C.
Zwaag & Zn., F. v. d.

HEERENVEEN
Binnert—Overdiep, A.
Bokma, H.
Hepkema, J.
Schaar, P. J. v. d.

HEERLEN
Penners & Co.

HEYTHUISEN
Beijnsberger, J.

HELDER
Boer Jr., C. de
Egner, H. J. P.
Heldersche Uitgevers Mij.
Haagen, G. v. d.
Snel, P.

HELMOND
Moorsel & v. d. Boogaart, Van
Pellemans, Aug.
Reijdt, J. de
Reijdt—Simons, F. de
Electr. Drukkerij „Plantijn"

HENGELOO
Cate, F. L. ten
Klaasesz & Cie., Jhs.
Scholten, Reijmer B. J.
Smit & Zn., H. L.

'S-HERTOGENBOSCH
Arkesteyn & Zn., J. J.
Boek-, Courant- en Handelsdrukkerij v/h. Henri Berger
Cahen, J.
Jansen, B. G.
Lutkie & Cranenburg
Poell—de Rooij, J. H.
Steures, Gebrs.
Stokvis & Zn., P.
Teulings, C. N.
Tierie's Drukkerij en Binderij
Veerdonk & Zn., J. van de

HEUSDEN
Gezelle Meerburg, A.
Veerman, L. J.
Wuyster, H.

HILLEGOM
Hamberg Jz., Firma H.
Kat, J. G.
Ultee, C. J.

HILVERSUM
Blommesteyn, M.
Boekhandel en drukkerij „Astra"
Drukkerij en Uitgeverszaak „De Mercuur" v/h Nonhebel & Co.
Hooft, A. van
Klene, Gebr.
Kroes, Alb. H.
Reddingius, J.
Witzel, J. H.

HOENDERLOO
Drukkerij van het Doorgangshuis

HOOFDDORP
Stadt, Sr., A. van de

HOOGEVEEN
Pet, C.
Slingenberg, Wed. A.
Zwier, Jzn., E.

HOOGEZAND
Smits

HOORN
Beldingh, A. C.
Geerts & Kops
Houdijk, A.
Posthuma, A. Rzn.
Stumpel, H.
Vermande Zonen

HULST
Verwilghen, Gebrs.
N. V. „Zeelandia"

IERSEKE
Peijl, J. J. v. d.

IJMUIDEN
Sinjewel, J.

IJZENDIJKE
Bevin, Wed. L. J.

JOURE
Vries & Muurling, De

KAMPEN
Bos, J. H.
Halteren, H.Kzn., T. van
Hulst, Laur. van
Jong, C. de
Kammen, H. van
Kok, J. H.
Leene & Co.
Zalsman, Ph.

KERKERADE
Alberts, N.

KINDERDIJK
Jong, Azn. C. de

KLUNDERT
Vries, J. de

KOLLUM
Slagter, T.

KOOG A/D ZAAN
Schenk & Zonen, Klaas
Zaanlandsche Stoomdr., v/h. E. N. Smit Ez. Naaml. Venn.

KOOG—ZAANDIJK
Bakker Jz., S.

KRIMPEN A/D IJSEL
Wolters, J. Ph.

KROMMENIE
Knijnenberg, A.
Preijer Jr., P.

KRUININGEN
Peijl, F. van der

LEERDAM
Haar & Schuijt, Ter
Tuinen & Zn., C. van

LEEUWARDEN
Borgesius, J. H.
Broersma & Collet
Coöperatieve Cour. en Handelsdr.
Eisma Czn., W. A.
Groot Hzn., H. G. de
Hoekstein, L. G. L.
Jongbloed Azn., C.
Koumans Smeding, Erven
Krediet, P.

Miedema & Co., N.
Miedema & Co., Wed. J. R.
Tijssen, Leonard
Veen, Jan van der
Vlerk, C. v. d.
Vries, N. L. de

LEIDEN
Batteljee & Terpstra
Bink, C. de
Boekhandel en drukkerij v/h. E. J. Brill
Brussel, G. van
Buurman, H.
Duijverman, P.
Electrische drukkerij v/h. Taconis
Groen & Zoon, J. J.
Kat, Jr., W. J.
Linden, E. J. J. v. d.
Mulder, P. J.
Nifterik Hzn., L. van
Schut, Joh. T.
Sijthoff, A. W.
Théonville, G. F.
Trap, Firma P. W. M.
IJdo, E.

LEKKERKERK
Oudsten, Gebrs. den

LEMMER
Koopman, W. A. F.
Wilder, H.

LIENDEN
Mil, J. C. van

LISSE
Lissensche Boek- en Handelsdrukkerij

LOCHEM
Lochemsche Cour. en Handelsdr.

MAASSLUIS
Endt & Zn., J. v. d.
Govers, N. J.
Hucht, J. P. van der
Lintjes, W. P.
Maassluissche Boek- en Handelsdrukkerij
Poot, J.

MAASTRICHT
Arnolts & Cie.
Boosten & Stols
Elissen, J. H.
Leiter-Nypels
Schols, Victor
Simais—de Groot
Weijerhorst, Firma

MEDEMBLIK
Idema, K. H.

MEERSSEN
Maenen—Vaessens, J. H.

MEPPEL
Baumann, J. B.
Boom & Zn., J. A.
Brink, B. ten

MIDDELBURG
Altorffer, J. C. & W.
Auër & Zn., U. F.
Benthem & Jutting, C. H. J. van
Ceulen, Firma J. J.
Drukkerij „De Toekomst"
Kröber Jr., D. G.
Littooij Azn., A. D.
Smits, R. M.
Straaten, Gebrs. van
Wijtman, P. G.
Zeeuw, M. S. de

MIDDELHARNIS
Flakkeesche Boekdrukkerij, enz.

MIJDRECHT
Verweij, Johs.

MOLENAARSGRAAF
Essen Mzn., P., van

MONNIKENDAM
Groenewoud, J.

MUSSELKANAAL
Koster, Erven H. H.

NAALDWIJK
Bergen & Co., E. van

NAARDEN
Gooische Snelpersdrukkerij

NEEDE
Gantvoort, D.

NEERBOSCH
Neerbosch' Boekhandel

NIEUWE NIEDORP
Groot, Gebrs.

NIEUWE PEKELA
Dijken, H. van

NIJKERK
Callenbach, C. C.
Ramshorst, J. van

NIJMEGEN
Drukkerij „De Phoenix"
Eekhoff & Zn., J. H.
Geurts, P. A.
Graaf Azn., B. de
Hooijdonk, A. T. van
Maatsch. De Gelderlander
Mac Donald, F. E.
Robijns & Co.
Thieme, G. J.
Tiemesen—Verkuyl
Vieweg & Zn., C. A.

NIJVERDAL
Nijverdalsche Snelpersdrukkerij

NOORDSCHARWOUDE
Keizer, J. H.

NOORDWIJK-BINNEN
Dorsman, A.
Smits, Hendrik

NUMANSDORP
't Hooft Jzn., D.

OLDENZAAL
Banning, F.
Bruggeman, C.
Verhaag J.

OOLTGENSPLAAT
Breur & Zonen, M.

OOSTBURG
Bronswijk, Firma A. J.
Pauw, A. de

OOSTERBEEK
Ham, J. D.
Jonge Mzn., W. de

OOSTERHOUT
Aa & Zonen, H. C. van der
Helvert-v. d. Bom, J. M. van
Oosterhoutsche Courant en Handelsdrukkerij

OOSTERWOLDE
Popping, J. H.

OOSTWOLDE
Koning Gzn., Z. J.

OOSTZAAN
Wijk & Smit, Van

OS

Acket, J. A.

OUD-BEIERLAND

Hoogwerf Azn., W.
Witte, M. J.

OUDENBOSCH

Ditvoorst, J. F. X.
Hopstake, M.

OUDE-PEKELA

Mulder Azn., T.

OUDEWATER

Rahms, E. C.
Verhoef, H. T.

PURMEREND

Honijk, J. G.
Schuytemaker, J. D.
Steensma, K.

PUTTEN

Handelsdrukkerij „De Veluwe"

RENEN

Waiboer, C.

RIJP, DE

Raven, J. W. van

RILLAND-BATH

Boven & Co., Van

ROELOFARENDSVEEN

Jong, J. de

ROERMOND

Roermondsche Stoomdrukkerij
Romen & Zonen, J. J.
Timmermans, Henri
Veith, Herman
Waterreus, M.

ROTTERDAM

Arps & Zoon, B., Groote Markt 12
Bekink Jzn., G., Aelbrechtstr. 61
Belle, Firma G. W. van
Benedictus. Firma Wed. S., Zuidblaak 82
Biene, George W. van, Gedempte Binnenrotte
Bieshaar & Zoon
Blazer & Metz, D.
Blitz & Co.
Blonk, Wilh. L.
Boer & Co., De, Houttuin 41
Bont & Zn., E. de, Leuvehaven 4
Borgh, E. P.
Bronkhorst & Schaap
Brouwer & Co., D., Oppert 36
Courant- en Handelsdrukkerij „De Maasbode"
Drukkerij „Morris"
Ende, P. F. van den
Faber, A.
Geleijns, C., Wijnbrugstraat 13
Grand Jr., J. H. la
Haagens, Gebrs., Keizerstraat 25
Hartog Jr., C.
Hofmans, H. A.
Hofwegen & Genneken, van
Hollaar, Corn.
Hooft, G. B. 't, Haringvliet 55
Hosman, G. J.
Houtman, H. A. J.
Immig & Zn., Corns., N. Haven 3-5
Jong, J. de, Wijnstraat 34
Korpel, J., Electr. drukkerij „Het Oosten", Admiraliteitstr. 13-15
Kriens, J. L.
Leeflang, L.
Linden, J. H. van der
Luigies, N. H.
Masereeuw & Bouten, Gedempte Binnenrotte 50
Miechelsen, L. Hillelaan 18
Moonen & van Pelt

Moret, Frans
Mostert & Zn., Stefanus, Nieuwe Haven 155
Murk, K.
Nijgh & Van Ditmar
Poot, Gebrs., Oppert 110
Rotterdams Nieuwsblad
Rotterdamsche Boek- en Kunstdrukkerij
Schollaardt, Gebrs., Wijnhaven 57
Schusler, C.
Sijn & Zn., D. v., Gedempte Bierhaven 27
Sijthoff, C., Schiedamsche Singel 24
Strömberg & Co.
Tuinzing, Gebrs. Toerijstuin 12
Vliet, J. C. van
Vries Dzn., T. de, Hoogstraat 246
Vürtheim & Zn., J., Stoomdr., Linker Rottekade 72
Waesberge & Zn., Wed. P. van, Reederijstuin 5-11
Weeme, A. ter, Openrijtuin 16
Wit, K. de, Admiraliteitstraat 4
Wijt & Zonen, M.
Zwager's Boekhandel

ROZENDAAL
Helvert-Weijermans, E. H. B. v.
Leeuwen, M. D. v.
Poll-Suykerbuyk, J. v.

SAPPEMEER
Borgesius, T. J.
Klein, D.

SAS-VAN-GENT
Verhaak, Ch.

SCHAGEN
Burger, C.
Trapman, P. & Co.

SCHAGERBRUG
Leverink, J van

SCHEEMDA
Wind, B.

SCHEVENINGEN
Edauw & Johannissen
Jansen, Firma C.
Koek, D.
Leeuwen, J. van

SCHIEDAM
Drukkerij „De Eendracht", West Frankenlaan 14.
Hulsman, J. B. C.
Noortwijk, Gebrs. van
Reterink, W. H.
Roelants, H. A. M.
Roelants, H. J. C.
Water Hzn., J. v. d.

SCHIPLUIDEN
Vermeer, L.

SCHOONHOVEN
Nooten, S. & W. N. v.

SITTARD
Alberts, J. K.
Claessens, Bern.
Tholen, Gérard
Vroemen-Bormans, J. H.

SLIEDRECHT
Luijt, Gebrs
Wijngaarden, A. v.

SLUIS
Ossewaarde, J. J.

SNEEK
Boer Szn., C. de
Boschma, L.
Brandenburgh, H.
Drijfhout, E. J.
Druten, J. F. van

Falkema Mzn., B.
Flach, A.
Osinga, A. J.
Stoomdrukkerij „De Motor"
Vries, J. G. de
Wiarda, J. J., Kruizebroederstraat
Wiersma, A. J.

SOMMELSDIJK
Boekhoven, W.

SPANBROEK
Taconis, M.

STADSKANAAL
Eerelman, J.

STEENBERGEN
Nijssen, Gebrs.
Vermeulen, P. A.

STEENWIJK
Bijkerk, R. H.
Hovens Gréve, G.
Smit, A.

STEIL, BIJ TEGELEN
Drukkerij van het Missiehuis

TERNEUZEN
Jonge, M. de
Littooij Azn., D. H.
Sande, P. J. van der

THORN
Tonnaer, Firma Hub
Tonnaer-Adams, Ant.

TIEL
Campagne, Gebr.
Izaks, A. J.
Loon, A. van
Mijs D.

TILBURG
Arts, Ant.
Bergmans, A.
Bergmans, W.
Byvoet Mutsaers & Zn.
Duzée, Louis
Gianotten, H.
Jongens Weeshuis, R. K.
Loven & Co., F.
Luyten, N.
Scholberg-de Reydt, A.
Smits, Jean
Weijers & Co.

TOLEN
Pot, J. M. C.

UDEN
Heijden & Van Dijk, Van der

UITGEEST
Klomp, G.

UITHOORN
Lodewegen & Van der Neut

UTRECHT
Abels, W. Anton
Alt, P.
Boekhoven, J. van
Boer, P. den
Bosch & Zn., Firma L. E.
Drukkerij „Het Centrum"
Druten, J. van, Stoomdrukkerij „De Industrie"
Groot, D. W. G.
Kemink & Zn.
Liefde, Joh. de
Masselink, L., Kwartelstr. 35 en 41
Mossel, A.
N. V., Snoek's Stoomdrukkerij
Uitgeversmaatschappij „Neerlandia"

VALKENBERG
Crolla-Falise, Jos.

VALKENSWAARD
Berkers, J. M.

VARSSEVELD
Straten & Mooy, Firma van

VEGHEL
Goede-de Greef, W. P. I. de
Stoomdrukkerij „Futura", (Fr. de Goede)
Wiesell, I. J.

VEENDAM
Bakker, E. J.
Lange & Van Duysen, De
Mulder, E. E. A.

VELP
Bokma Hzn., J.
Smits, F. B.

VELSEN
Nauta, J. P.

VEENENDAAL
Hardeveld Cz., Jac. v.

VENLO
Bontamps, Wed. H.
Sloot, W. Van der
Uyttenbroeck, Wed. H. H.
Venloosche Boekdrukkerij voorh. de Schwartz & van Grinsven, N. V.

VENRAAI
Munckhoff-Sassen, Van den

VIANEN
Vianensche Boek- en Courantdr.

VLAARDINGEN
Dorsman & Odé
Meyden, A. v. d.

VLISSINGEN
Geelhoed, M.
Stuart, J. M.
Velde Jr., F. v. d.
Vey Mestdagh, C. N. J. de

VOORBURG
N. V. Drukkerij „Voorburg"

VUCHT
Krijnen, Jos M.

WAALWIJK
Baijens, P. C.
Breuer, Firma
Tielen, Antoon

WAGENINGEN
Drukkerij „Vada"
Stads-Boek- en Courantdrukkerij
Veenman, H.
Wigman, B.

WATERGRAAFSMEER
Drukkerij Radium
Kuppers, C. P.

WEERT
Smeets, Emm.

WEESP
Houten & Zoon, C. J. van
Weesper Boekhandel en Stoomdrukkerij voorh. P. P. Kool. N. V.
Posthuma, G.
W. Ruitenbeek

WESTZAAN
Bakker, J.

Dijk & Allan, Van
Jong, Gebrs. de
Molenaar, J.

WIERINGEN
Bosker, O. J.

WIJHE
Dillen, J. C. van
Sieswerda, S.

WIJK-BIJ-DUURSTEDE
Sieswerda, Sj. J.
Vonk, C.

WILDERVANK
Halteren, H. K. van
Halteren, T. van

WINSCHOTEN
Boekdrukkerij „Oldambt"
Veen, J. D. v. d.
Verver & Co., E.
Zuikerberg, B. M.

WINSUM
Mekel, J. C.

WINTERSWIJK
Boer, Gebrs. De
Hartog, G.

WOENSEL
Hooff Sengers, H. van

WOERDEN
Kraaijenbrink, Firma D.

WOLVEGA
Taconis, G.

WORKUM
Brandenburgh, Firma Simon
Brandenburgh & Zn., Firma H.

WORMERVEER
Dekker Jz., Firma P.
Gorter Jr., D.
Meijer Dzn., G.
Ramshorst, Wed. J. van

ZAANDAM
Bakker & Zonen., Firma
Blees Gzn., K.
Bolding, D.
Huig, C.
Leeuwerik, Jb.
Pel, Corn.
Sante, M. van
Sombeek, Wed. P. N.
Stuurman, A.

ZAANDIJK
Heijnis Tzn. J.
Out Pzn., P. J.

ZALT-BOMMEL
Drukkerij der Bommelsche Courant
Garde & Co., H. J. van de
Pekelharing, J.

ZANDPOORT
Drukkerij „Linnaeus"

ZANDVOORT
Zandvoortsche Boek- en Handelsdrukkerij

ZEIST
Avis Jzn., C.
Steenbergen, L.
Vonk & Co.

ZEVENBERGEN
Greven, Arn. M.
N. V. „de Baronie"
Sneep & Maris

ZIERIKZEE
Mooij & Mommaas, De

N. V. Stoomdrukkerij v.h. onder de firma Lakenman & Ochtman.
Ochtman, R. W. J.

ZUIDDORPE
Moerdijk, A.

ZUIDLAREN
Hertz & Co., J. K.

ZUTFEN
Barneveld, G. W. van
Cate & Zn., Firma Fr. ten
Spruijt & Co., Firma J.
Thieme & Cie., W. J.
Wansleven, W. C.
Wansleven & Zn., Firma J. H. A.

Willemsen, Q. B.
Berg, T.
Burgers, H. D.

ZWARTSLUIS
Kuiper, H. J.

ZWOLLE
Heuvel, H. ten
Rivière & Voorhoeve, La,
Thomas-à-Kempis-drukkerij, (J. M. W. Waanders)
Tijl, de Erven J. J.
Tjeenk Willink, W. E. J.
Tulp, Firma H.
Vellinga Wzn., J.

Nederlandsche Koloniën

WEST-INDIË

CURAÇAO
Meijer, C. D.

PARAMARIBO
Libertador Ellis, T.
Oliviera, J. H.

OOST-INDIË

Behalve de hieronder genoemde zijn op verscheidene hoofdplaatsen goed ingerichte drukkerijen gevestigd, waarvan chineezen eigenaren zijn over wier namen wij geen betrouwbare inlichtingen konden verkrijgen.

BANDJERMASING
Hennemann & Co., Robert

BANDOENG
Kolff & Co., G.
Nix & Co.

BATAVIA
Albrecht & Co.
Boekhandel Visser & Co.
Dorp & Co., H. M. van
Jap Goan Ho
Javasche Boekhandel
Kolff & Co., G.
Landsdrukkerij
Mercurius, Drukkerij
Smits, F. B.
Tamen Sari, N. V. Drukkerij

BUITENZORG
Buitenzorgsche drukkerij

CHERIBON
Bisschop, A.
Boer, J. D. de

DELI
Deli Courant
Hallermann, J.

DJOKDJAKARTA
Buning, N. V. v.h. H.
Hucht & Co., W. A. v. d.

KOETA RADJA
Atjeh drukkerij

MAGELANG
Java, Boekh. en drukkerij

MAKASSAR
Brouwer & Co.
Celebes, N. V. Handelsdrukkerij en Kantoorboekhandel

MALANG
Jahn, A. J.

MENADO
Que, K. D.
Zendelingsdrukkerij

PADANG
Baumer & Co., P.
Insulinde, N. V. Snelpersdrukkerij

PALEMBANG
Palembang, Industrieele Maatschappij

PASOEROEAN
Kalshoven, G. H.

PROBOLINGGO
Schuitenmaker, P.

SAMARANG
Bisschop, A.
Dorp & Co., G. C. T. van
Locomotief, Drukkerij N. V
Masman & Stroink
Samarang-drukkerij en Boekhandel

SOEKABOEMI
Soekaboemische drukkerij

SOERABAIJA
Donker & Co., Gebr.
Dorp & Co., G. C. T. van
Fuhri & Co., Mij. v h E.
Gimberg, Gebr.
Ingen, H. van
Matzen Sand & Co.
Nijland, J. M. Ch.
Soerabaiasch Handelsblad, drukkerij N. V.
Thies & Umbgrove, N. V. Boek- en Handelsdr. v/h.

SOERAKARTA
Rusche & Co., Albert
Vogel, van der Heijde & Co

TEGAL
Boer, J. D. de

Vlaamsch België

AALST

Boeykens, Gebr.
Daens-Mayart, P.
De Seyn, H.
De Smedt-Van Haver, J.
Ducaju
Spitaels, G.
Teurrekens, H.
Van de Putte-Goossens, C.
Van Nuffel-De Gendt, J.
Van Schuylenbergh, P.
Vernimmen, Em.

ANTWERPEN

Adriaensens, Lange Ste Annastr. 19
Alexander, F., Groendalstr. 24
Alpaerts, A., Mutsaertstr. 30
Beerts, Oude Koornmarkt 21
Bellemans, Frères, Eiermarkt 12
Bernard & Zoon, J., Blauw Moeselstraat 3-4
Blondeel, Max. L., Brederodestr. 86
Broel & Smeysters, Louisastr. 19
Brouwers & Cie., M., Korte Klarastr.
Brouwers & Zn., Wed., Prinsesstr. 9
Bruynincx-Noé, Pelgrimstr. 23
Buerbaum, Moretuslei 60
Burton, Fl., Korte Nieuwstr. 28
Buschmann, Rijnpoortvest 15
Casie & Zonen, Wed., Scheldestr. 14
Clauwaert, M., Hoogstr. 59
De Cauwer, C., Oude Beurs 35
De Coker, F. Hobokenstr. 40-42
De Cort & Cie, Van Peltstr. 31
De Cort, Catherina Beersmansstr. 64
D'Hooghe, St. Jacobsmarkt 30
De la Montagne, Wijngaardstr. 10
Delrue, P., Vleminckxstr. 12
De Pré, F., Lombaardstr. 22
Derechain, J. Leguitstraat. 23
De Rooy, Grootemarkt 43
De Rooy, H., Cobdenstr. 31
De Smedt & Cie., St. Andriesstr. 8
De Smet & van Praet, Korte Nieuwstraat 4[2]
De Thysebaert, J., Bresstr. 13
De Winter, J., Kleinmarkt 13
De Winter, Jef., Van Kerckhovenstr. 5
Dieltjens, Gebr., Oude Vaartplaats 68
Dirix, Markgravestr. 9
Dirix-van Riet, Greinstr. 17
Dirks, H., Dambruggestr. 19
Dillen, D., Ypermanstr. 26
De Vos & van der Groen, Apostelstraat 14
Drukkerij „De Vlijt", Nationalestr. 54
Drukkerij „Exelsior", Provinciestraat (N.) 126
Drukkerij „La Generale", Offerandestraat 8
Drukkerij „De Voorzorg" Ossenmarkt 25
Durinckx, T., Montignystr. 92
Engelscham, J., Provinciestr. (Z.) 56
Ernest, Ch., Hopland 32
Geudens, Jodenstr. 17-23
Ghys, M., Prinsenstr. 29
Gilliams, F., Pruynenstr. 3
Glorieux, L., Montignystr. 53
Hameau, R., Hoogstr. 36
Heylen, J. Bredastr. 58
Holthoff, Everdystr. 18
Jacobs, Jos., Nationalestr. 92
Jacobs & Cie., D. Roodestr. 22
Jans Frères, Rijnpoortvest 14
Janssens-Dictus, F., Pothoekstr. 177
Janssens, Gezusters, Hopland 41
Janssens, Gebroeders, Carnotstr. 147
Janssens-Antheunis, Begynenvest 95
Kennes Zn., H., Korte Gasthuisstr. 19
Kennes, Markgravestr. 17
Kockx & Cie., Minderbroedersrui 49

Köhler, Wed. L., Koepoortstr. 72
Laporte & Dosse, Ambtmanstr. 1
Lindner & Maes, Eggestr. 29
Maertens-Tant, Kolvenierstr. 26
Majoor Pruynenstr. 19
Majoor Zn., Jos., Korte Nieuwstr. 32
Marsily & Cie., Kleine Goddaert 6
Melsen, Fl., Brugstr 34
Meyer, G., Koepoortstr. 51
Monden & Cie., Zirkstr 27
Mortelmans, Klapdorp 121
Neel, J., Sleutelstr. 42
Piret-Gallet, N., Van Maerlantstr. 32
Platteau & Cie., Vleminckxveld 5
Putzeys, Lange Nieuwstr. 14
Raes-Rotenveld, V., Dageraadspl. 35
Ratinckx Frères, Grootemarkt 40
Ratinckx, E., Lange Nieuwstr. 13
Remes & Peppe, Korte Klarastr. 10
Renders & Zn., F. Van Urselstr. 24
Resseler, V., Lange Nieuwstr. 56
Reynaert, T., Pelikaanstr. 120
Sans, Fr., Boterhamstr. 2
Schoepen & Boeckx, Prinsesstr. 44
Schotte Frères, Korte Gasthuisstr. 29
Schotte, H. Grammestraat 35
Schuybroeck, Capucienersenstr. 22
Seghers Frères, Parochiaanstr. 2
Slaets, G., Gratiekapelstr. 7
Sleebus, H., Kipdorpvest 19
Stockmans & Cie., Otto Veniusstr. 37
T'Pelt, Gebroeders, Biscopstr.
Tibaut, Cl., Meirplaats 18
Tyck & Cie., Mechelschesteenweg 91
Van Ael, Jos, Paardenmarkt 11
Van Ael, Jan, Keizerstraat 58
Van den Broeck, L., Lange Leemstraat 108
Van den Eynde, F., St. Antoniusstr. 68
Van der Haegen, J., Korte Leemstr. 45
Van der Smissen, Viaduc (Kiel) 2
Van der Voort, G., de Burburestr. 17
Van Doeselaer, F., Molenaarstr. 21
Van Dyk, N., Solvynstr. 60
Van Genechten, Em., Rozenstr. 48
Van Hille, J. Zirkstr. 35
Van Meel & Zn., A., Volkstr. 42
Van Nijlen, A., Begijnenvest 34
Van Opstal, Wed., Boogkeers 3
Van Os-De Wolf, De Bomstr. 49
Van Tendeloo, Markgravenstr. 15
Vermeire, Th., Van Straelenstr. 88
Van Rijn, Th., Schrijnwerkersstr. 13
Verschueren, Eiermarkt 31
Vossenaer, H. Terninckstr. 9
Wauters, R., St. Janstr. 56
Willekens, J. St. Paulusstr. 45
Wils, Breedestr. 33

AELTRE
Faut-Vandewalle, H.

AERSEELE
Demarez-Debruyne

ASSCHE
Dieudonné, R.

AVELGHEM
Schipman-Huyghe

AVERBODE
Drukkerij der Abdij

BERCHEM (Antwerpen)
Lamoen, Jac., Ridderstraat 50
Matheus, F., Groote Steenweg 162
Noeninckx, Jos., Oude Baan 40
Van Rompaey F., Groote Steenweg 95

BLANKENBERGHE
Laga
Marlier

BOOM
Heugebaert, D.
Olbrechts, Gebroeders
De Wit, Jan

BORGERHOUT

Dalleu, H., Turnhoutschebaan 96
De Witte, O., Turnhoutschebaan 350
Dieltjens, J., Schapenstr. 34
Falk, J., Raapstr. 37
Janssens & Zn., Wed., Turnhoutschebaan 53
Kamerling, J., Turnhoutschebaan 170
Leemans, J., Carnotplaats 65
Meeus, Ch., Van Montfortstr. 46
Meyers, R., Milisstr. 86

BORGLOON

Pacque-Baeten, J.

BRASSCHAET

De Bièvre & Cie.

BRECHT

Braeckmans, L.

BRUGGE

Ancot, Vlamingstraat
Bonte-De Jude, Ezelstraat
Burghgraeve, Ontvangerstraat
Cales, A., Ouden Gentweg
Cuypers, Wed., St. Jacobstraat
Daveluy, Groene Rei
De Clercq, P., Jerusalemstraat
De Haene-Bossuyt, Mariastraat
De Meyer en Zusters, Kuiperstraat
De Planche Zoon, Ste Clarastraat
Desclée, De Brouwer & Cie., Scheepsdaele
De Zutter, M., Zilverstraat
Fockenier-Saelens, Zilverstraat
François-Simoens, Molenmeersch
Geuens-Willaert, St. Jansplaats
Herreboudt, M., Eeckhoutstraat
Houdmont, Gebroeders, Nieuwe Gentweg
Houdmont, Jos., Buiten Gulden Vlieslaan
Jooris, Langestraat
Lagace, Langestraat
Maertens-Matthijs, Gruuthusestraat
Masyn, Gentpoortstraat
Moens, A., Wijngaardstraat
Moeyaert, C., Coupurcrei
Neut, Speelmansrei
Popp, Gezusters, Memlincplaats
Ryckborst, Goezenputstraat
Stock, Vlamingstraat
Strubbe, F., Stubbenstraat
Van Cappel, Potterierei
Vandevyvere, Steenstraat
Van Hecke, Spanjaardstraat
Van Mullem, Geerolfstraat
Van Nieuwenburgh, J., Mariastraat
Van Poelvoorde, Beenhouwerstraat
Verbeke-Loys, Wed., Moordzandstr.
Verbeke, E., Ste Catharinapoort
Viaene, Langerei
Weghsteen, E., Ste Annarei
Witteryck-Delplace, Nieuwe Wandeling

BUGGENHOUT

Van Hemelrijck-Dieudonné

BURGHT-WAES

Libert, Leon

CANEGHEM

Van de Voorde

DEERLYCK

Deleersnyder, A.

DIXMUDE

Baeckevoot-Capoen, Wilgendijkstraat
Dereepere, Oscar, Appelmarkt
Depoorter, Molenstraat
Desmyter, Kiekenstraat
Vanblaere-Thery, Woumenstraat
Vancuyck, Eug., Noordstraat

EECKEREN

Van Hoeydonck, L.
Van Hoof, Const.

ESSCHEN

Bruynseels & Verhoeven

GENT

Adriaensens, C., Koornmarkt 39
Allaert, Nederkouter 15
Buyck, Gebroeders, Steendam 55
Caussemille & Cie., Werkhuisstr. 180
Ceunis, Elisabeth'sgracht 31
De Graeve, Burgstraat 41
De Kegel, Pensenstraat 16
De Keukelaere, Lange Boomgaardstraat 21
De Laere, Hoogstraat 55
Drukkerij „Het Volk", Oudburg
Drukkerij Plantijn, Korte Koestraat
Elze, Roode Torenstraat
Geirnaert, Veldstraat 74
Gillet, Groote Huidevettershoek
Grootaert, Zwijnaerdschensteenweg
Heins, Brabantdam 7
Hemelsoet, P., St. Baafsplaats 22
Hemelsoet & Zn., St. Jacobsnieuwstraat 22
Hoebeke, Slijpstraat
Hoste, Kalvariebergstraat
Hulpiau, Onderstraat 3
Huyshauwer&Scheerder,Hoogpoort19
Jacobs, Toekomststraat 41
Laureyns, Dampoortstraat 87
Meere, Gebroeders, Nieuwland 49
Meyer, Nieuwbrugkade
Pauwels, Garenplaats
Reyniers, J., Slijpstraat
Roegiers, Kalanderberg 13
Siffer, Kruisstraat 2
Snoeck, Rietstraat
Stepman, H., Violettenstraat 23
Stepman, Oud Burg 30
Ulser, St. Amandstraat
Van Caeneghem, Langemunt
Van der Haeghen, Veldstraat 62
Van der Meersch, Appelbrug 2
Van der Meulen, Brabantdam 28
Van der Poorten, Pollepelstraat 18
Van der Schelden, Onderstraat
Van de Weghe, Kortrijkschestraat
Van de Weghe, Ch., Oud Burg 6
Van Dooselaere, Heirnisboulevard 17
Van Gysel, Vlasmarkt
Van Melle, Steendam 6
Vercauteren, Bleekerijstraat
Waem-Lienders, Vlaanderenstraat 32

HASSELT

Ceysens, Demerstraat 11
Crollen, L., Maastrichtersteenweg
Lêen, Nieuwstraat
Maris, Botermarkt
Oloff, Frans, Hoogstraat
Van Langenacker, J., Nieuwstr. 42
Vryens, Broeder en Zuster, Botermarkt

HERCK-DE-STAD

Brems, V.

HEYST AAN ZEE

Tytgat, A.

HEYST OP DEN BERG

Laumans-Anthoni
Liekens, Lod.

HOBOKEN

Crombecq, Ch.
Vertongen H.

HOOGSTRATEN

Van Hoof-Roelans

ISEGHEM

Dooms
Strobbe, Gebroeders

GELINDEN
Smets

HAELEN
Cleeremans & Saels
Saels-Streel, J.

HERENTHALS
Bongaerts-Verbeeck, L.
Broux-Heylen, Wed.

INGELMUNSTER
St. Amandsdrukkerij

KNESSELAERE
Aernoudt-Gyselbrecht

KNOCKE AAN/ZEE
Van Cleven, Oct.

LEDEBERG
De Visch, P.
Legros
Stevens-Wyncke, Wed.
Van den Bulcke, D.

LIER
Augustynen, J. B.
Taymans, J. en H.
Van Hoecke, A.
Van In & Cie.
Van Rooy & De Brabander

LONDERZEEL
Van Molle, J.

LOOCHRISTY
Van Renterghem, Fr.

MAASEYCK
Hougaerts, Wed.
Vanderdonck-Robijns
Vanvenckenray-Roex

MALDEGHEM
Delille, V.
Parin-Buyssens

MECHELEN AAN/MAAS
Wed. Smeets en Zonen

MECHELEN (Antwerpen)
Bulens, J., Antwerpsche Steenweg 58
De Roy, Gezusters, Befferstraat 27
Dessain, H., Bleekstraat 7
Dierickx-Beke, H., Steenweg 72
Godenne, E. en A., Groote Merkt 28
Hendrikcx, A., Lange Hairgracht 65
Heymans, V., Hazenstraat 12
Laenen, C., O. L. Vrouwstraat 16
Olbrechts, J., Nieuwe Begaandenstr. 35
Papeterie Malinoise, Blaasbalgstraat
Peeters, J., Adeghemstraat 96
Rijckmans, Paul (Wed.), Steenweg 58
Van den Bossche, J., Raghenoplaats 3
Van der Zeypen, P., Neekerspoelstr. 97
Van Doeselaer, Ed., Bruul 73
Van Mol, J., Bruul 116
Van Velsen, R., IJzeren Leên 1
Verheyden, A., Bruul 73
Vermeulen, F., Arsenaalstraat
Verstraeten, J., Gildestraat 12

MERCHTEM
Asselman-Demar
Bubbens-Dieudonné

MERCKEM
Bouquillon, P.

MEULEBEKE
Bruggeman, J.
Sabbe-Declercq, C.

MIDDELKERKE
Bouquillon, O.
Tempere, Art.

MOLL
Havermans, N.
Roeymaekers, Ch.

MORTSEL
Noppen & Zn., Wed.

NEDERBRAKEL
Radys, J.
Van Nieuwenhove

NEERPELT
Jacobs, J.

NIEL
Verheyen, M.

NIEUWPOORT
Dumon-Gleenwerck, F.
Lammen, P.

OEDELEM
Stroobandt, H.
Verdonck, E.

OOSTACKER
Drukkerij der Beroepschool Glorieux

OOSTENDE
Bots-Reyns, G.
Bouchery
Daveluy, R. J.
De Bruyne
Duclos
Elleboudt
Holvoet-Cazeaux
Smissaert
Swertvagher, A.
Vandewater
Van Graefschepe

OOST-ROOSEBEKE
Denoo-Hoste

OPWIJCK
Abbeloos

PEER
Smets

PITTHEM
Veys, J.

POPERINGHE
Beheyt, H.
Danneel, N.
Dupont, N.
Sansen, A.
Willems, J.

ROESELARE
Ackerman & Cie.
De Brauwer-Stock
De Meester, J.
Deraedt-Verhoye
De Vos
Schelpe, F.
Vion-Van Eekhoute

RUMBEKE
De Pooter, A.
Tanghe, J.

RUYEN
Caron-Lippens, J.

RUYSSELEDE
Standaert, A. & C.

SINT AMANDS
Wiels-Wiels, H.,

SINT NICOLAAS (Waas)
Drukkerij De Dageraad
Edom, J.
Strijbol-Vercruyssen
Kockelbergh, Ch.

SINT QUINTENS-LENNICK

Vercruysse-vanderborght, J.

SINT TRUIDEN

Leën
Moreau, G.
Van West-Dubois
Van West-Pluymers

STABROECK

Bril, Alex.

SWEVEZEELE

Sap, Am.
Serruys, M.

TEMSCHE

Beekx, Gebroeders, August Wauters-straat
De Bock, Fr., Kouterstraat
De Landtsheer, Ed., Deverstraat
De Nijs, A., Kaai.
Hinderdael, Jef, Groote Markt
Schuerman, Alb., Kasteelstraat

TESSENDERLOO

Verachtert & Feyen

THIELT

Horta, G.
Minnaert, J. D.
Vervenne, J.

TONGEREN

Collée
Dumarteau
Theelen
Vranken

TURNHOUT

Brepols & Dierckx Zn.
Jacobs, J.
Keuppens, H.
Sint Victor's Gestich
Splichal, J.
Stroobant, E.
Van Eekert, Aug.

VEURNE

Bonhomme
Brunein, C.
De Craemer
De Smijter
Morez, H.

VYNCKT

Tytgat en Zoon, O.

WACKEN

Huys, E.

WERCHTER

Dryvers-Viskens

WESTERLOO

De Coster

WILLEBROECK

Thomas

WYTSCHAETE

Wed. H. Fournier en Zonen

WYNGHENC

Onseuw-De Favernier, Wed.
Van Maele, K.

YPER

Bras-Tavenier, G., Boterstraat
Callewaert-De Meulenaere, Boterstr.
Castel, A., Rysselstraat
Deweendt, Rysselstraat
Dumortier, Boterstraat
Lambin, Dixmudestraat
Mahieu, Sterrestraat
Nuytten, Boterstraat
Tyberghien-Fraeys, Hondstraat

INHOUDSOPGAVE

DIT BOEK IS VOLTOOID DEN 26 NOVEMBER 1908 * HET IS GEDRUKT MET DE CHELTENHAMLETTER VAN DE LETTERGIETERIJ AMSTERDAM * DE BOEK- EN BANDVERSIERINGEN WERDEN ONTWORPEN EN IN HOUT GESNEDEN DOOR GEORGE RUETER TE SLOTERDIJK * M. L. WARENDORF TE UTRECHT LEVERDE HET PAPIER, OTTO BAER TE BERLIJN DE DRUKINKT, G. OOSTENBROEK & ZOON TE HAARLEM HET BINDWERK, TERWIJL DE CLICHÉS BETROKKEN WERDEN UIT DE ATELIERS VAN DIRK SCHNABEL TE AMSTERDAM, EILERS & WOLF TE AMSTERDAM EN WALD. ZACHRISSON TE GÖTEBORG * DE DRUK GESCHIEDDE OP DE PERSEN VAN IPENBUUR & VAN SELDAM TE AMSTERDAM *

ADVERTENTIE AFDEELING

Vereinigte Maschinenfabrik Augsbur

Aandeelen-Kapitaal en Reserven circa 28 Milli

De Heer **F. J. Belinfante** *te* **'s-Gravenhage** *schrijft ons:*

„Ik verklaar hierbij, dat de Augsburgsche snelpers B V in alle opzichten uitstekend werkt en ik die gaarne aan Confraters aanbeveel".

◆

De Heeren **Eshuis & Co.** *te* **Dalfsen-Zwolle** *schrijven:*

„De beide Augsburgsche persen, door U geleverd, voldoen ons in alle opzichten uitstekend".

◆

De Heer **W. Hilarius Wzn** *te* **Almelo** *schrijft:*

„Ik verklaar, dat de door U geleverde snelpers B VI van de Machinefabriek „Augsburg", in elk opzicht uitstekend werkt en als eerste klasse machine zonder voorbehoud, kan worden aanbevolen. De pers wordt door electriciteit gedreven en hoewel het formaat zeer groot is, loopt zij bij eene snelheid van ruim 1400 per uur rustig en regelmatig, zelfs bij den grootsten drukvorm".

TER BEZICHTIGING BIJ DE ALLÉÉN-VERTEG

LETTERGIETERIJ „AMSTERD

Lettergieterij GENZSCH & HEYSE

Hamburg

Parijs 1900: Gouden Medaille
Saint Louis 1904: Grand Prix

Gezet met »Akzidenzschrift Saturn« (Normallinie)

Deze groote affiches drukt de „Doria".

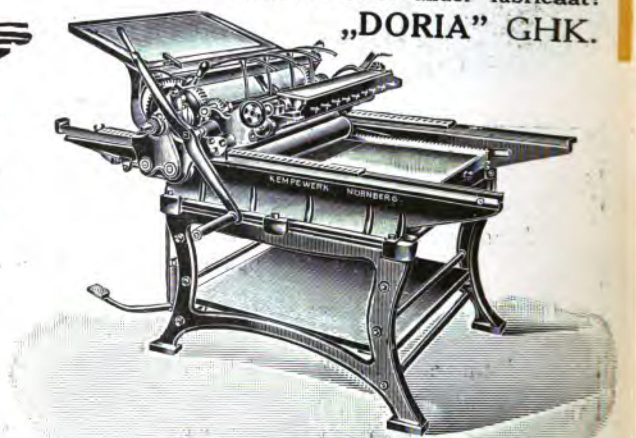
CYLINDER-HANDPERSEN

De modernste en beste Proef-Snelpers voor handbeweegkracht, voorzien van alle practische nieuwigheden, is de

„DORIA"

Zij is geschikt voor het nemen van **Correctie-Afdrukken** van Smoutwerk, Boekwerk, Couranten en Illustratiën; voor **diverse oplagen** van drukwerk in groot formaat, voor kleine oplagen, waarbij het bijzonder op een zuiveren druk aankomt, aanplakbiljetdruk, waarvan nevensstaande afbeelding getuigt, extra bladen, Schouwburg-programs, Statuten, zoomede voor het drukken, in kleine oplagen, van Couranten. **Zij evenaart dus volkomen ieder ander fabricaat!**

„DORIA" GHK.

Vele honderden „DORIA"-Persen zijn in de geheele wereld in gebruik.

PRIJSCOURANT.

Zonder inrichting voor inktgeving.

HA, zetselgrootte 51 : 68 cm., Mk. 625.—

Met gecombin. tafel- en cylinderinktgeving.

HF, zetselgrootte 51 : 68 cm., Mk. 840.—

GHF, zetselgr. 74 : 100 cm., Mk. 1100.—

Met cylinder-inktgeving en inktbak

(zie nevensstaande afbeeld.)

HK, zetselgrootte 51 : 68 cm., Mk. 1015.—

GHK, zetselgrootte 74 : 100 cm. Mk. 1300.—

Met nijpers, cylinder-aanleg en zelfwerkende inktgeving.

KEMPEWERK - Nürnberg. -

VERTEGENWOORDIGER VOOR NEDERLAND:

H. B. IJDO - DEN HAAG

LETTERGIETERIJ
GENZSCH
& HEYSE
HAMBURG

LETTERTYPEN
VOOR TIJDSCHRIFTEN
BOEKEN · COURANTEN

Gezet met »Grauschrift Albingia« (Normallinie)

Heliotint.
MEISENBACH RIFFARTH & CO.
Berlin.

Lettergietery D. Stempel A.-G., Frankfort a. Main

Koperenlynenfabriek en Galvanoplastische inrichting

Best ingerichte lettergietery. Prima schriften, ornamenten, vignetten naar ontwerpen van eerste kunstenaars. Fabriek van matryzen voor de Mergenthaler Zetmachine (Linotype)

Ongeveer 300 bedienden en werklieden; 350 giet- en hulpmachines; 6500 M² fabrieksoppervlakte.

Brood- en Smoutletters

Parijs 1900: Gouden Medaille
Saint Louis 1904: Grand Prix
Dresden 1906: Goud-Medaille

Genzsch & Heyse
Lettergieterij, Hamburg

Gezet met »Graziosa« (Normallinie)

Geen verstandig Boekdrukker

moet achterblijven, zich de voordeelen van onze

Universal-Letterlijn

(Deutsche Normalschriftlinie) ten nutte te maken

Van de vele voordeelen dezer technische nieuwigheid noemen wij de volgende:

1. Alle lettersoorten op *evengroot* corps staan *precies met elkaar in de lijn.*
2. Lettersoorten op *verschillend* corps kunnen door onderleggen met *systematisch* materiaal in de lijn gebracht worden.
3. Alle lettersoorten kunnen door *systematisch* materiaal met de tweepuntshaarlijn in de lijn gebracht worden.
4. De tweepuntshaarlijn biedt den boekdrukker het eenvoudigste en betrouwbaarste controlemiddel tot onderzoek der letterlijn.

Genzsch & Heyse, Hamburg

Alleen-Vertegenwoordiger vor Holland:
Henk Oosterink, Arnhem, Boulevard 201

Gezet met »Grasset-Antiqua« en »Grasset-Cursiv« (Normallinie)

De tekst van dit DRUKKERS-JAARBOEK werd gezet uit de Cheltenham-Serie der Lettergieterij „Amsterdam" v/h N. Tetterode

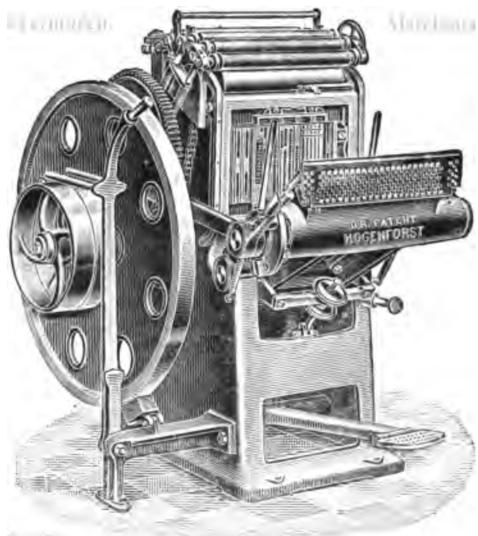
De Cheltenham-Serie bestaat uit de:

Cheltenham	10 grootten
Breede Cheltenham	10 grootten
Cheltenham Cursief	9 grootten
Vette Cheltenham	10 grootten

en vormt de meest practische, smaakvolle en duidelijke boek- en fantasieletter die tot heden werd gesneden

DEGELDRUKPERS „KROON-DIAMANT"

Volmaakte inktgeving en even krachtig drukvermogen voor Illustratie- en Relief-druk als bij de thans bestaande, bijna tweemaal duurdere degeldrukpersen.

Formaat	Binnenraams	Prijs voor voetbeweging	Prijs voor voet- en stoombew.	Plaatsruimte	Gewicht
	cM.			cM.	Kg.
I	24 × 34	f 570.—	f 600.—	90 × 120	550
II	26 × 37	f 680.—	f 720.—	105 × 130	730
III	30 × 42	f 750.—	f 780.—	120 × 138	850

Steeds in onze Tentoonstellingszaal ter bezichtiging

LETTERGIETERIJ „AMSTERDAM"

VOORHEEN N. TETTERODE

LETTERGIETERIJ GENZSCH & HEYSE

OPGERICHT ANNO 1833 **HAMBURG** TEL.⸗ADR.: GENZEYSE

ettersoorten voor Tijdschriften Boeken en Couranten

Speciale inrichting voor vlugge aflevering door uitmuntende, van alle moderne ver⸗beteringen voorziene machines en op de hoogte des tijds zijnde ateliers. De letter⸗typen, welke op onze compleetmachines (naar eigen systeem vervaardigd) worden gegoten, munten uit door nauwkeurigheid van corps en scherpte van beeld. Alle letters, initialen en ornamenten, die in onze proeven voorkomen zijn door kunstenaars gesneden

Steeds 250000 Kilo in voorraad

Gezet met »Nordische Antiqua« (Normallinie)

Lettergieterij Opgericht 1833

Genzsch & Heyse

Parijs 1900: Gouden Medaille, St. Louis 1904: Grand Prix

Hamburg

Zorgvuldige uitvoering van iedere order door bekwaam personeel, en uitstekende kwaliteit letter-specie waarborgen de soliditeit van ons materieel

Steeds 250,000 Kilo
Letters in voorraad

Alleen-Vertegenwoordiger voor Holland
H. Oosterink, Arnhem, Boulevard 201

Gezet met »Schreibschrift Lithograph« (Normallinie)

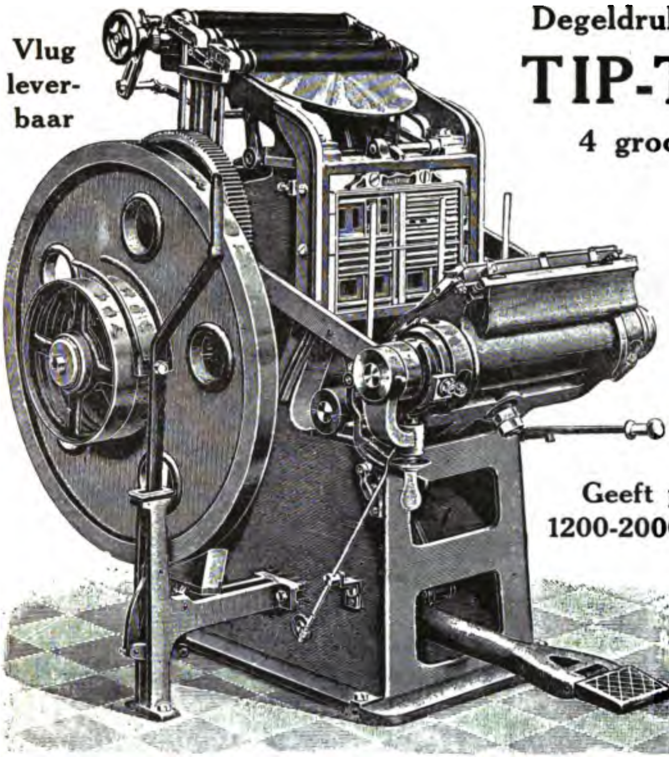

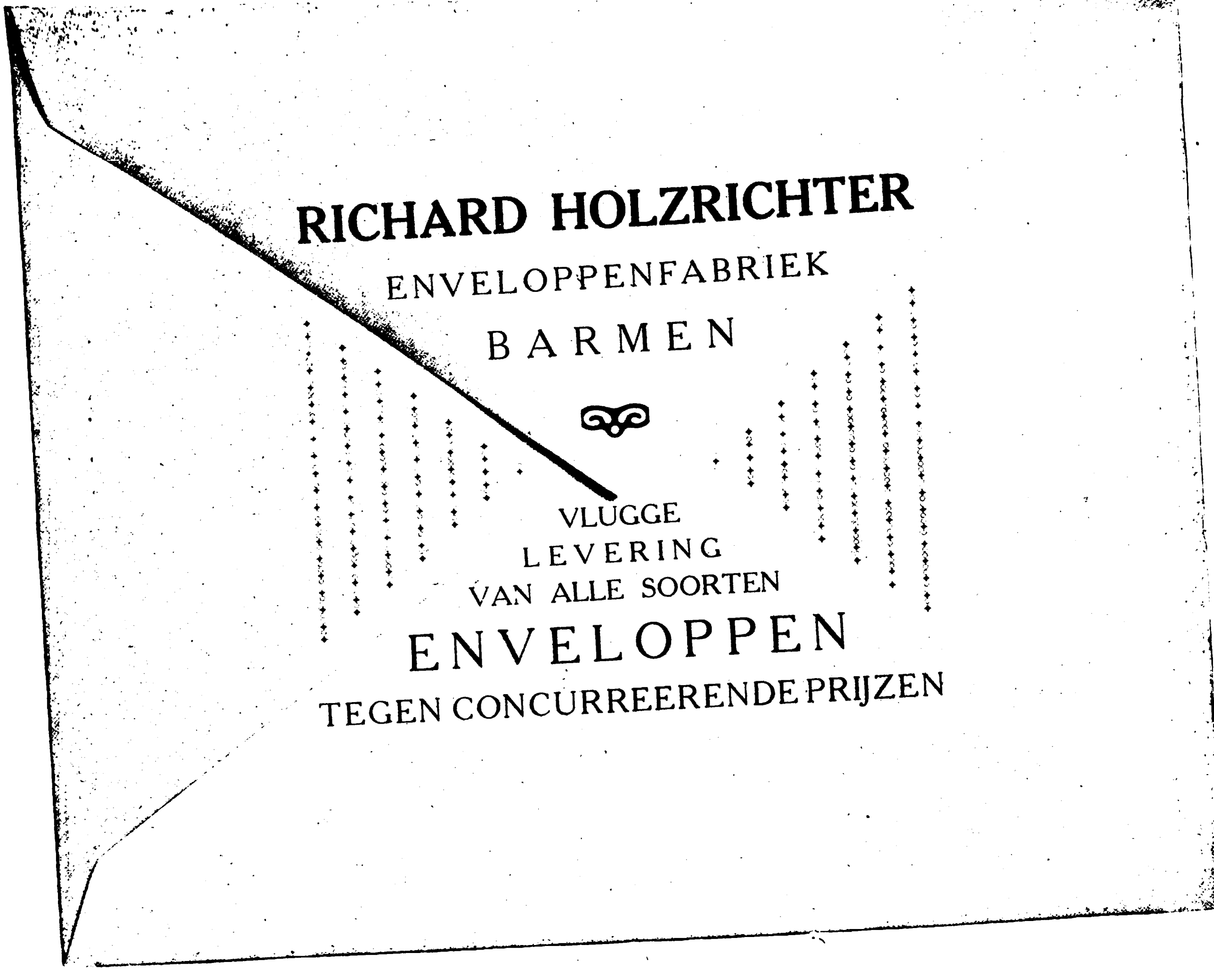
Vierkleuren cliché naar Autochrom.
:: Opn. Lumière ::

ELIAS P VAN BOMMEL
BOEKBINDER

KERKSTRAAT 53
AMSTERDAM

RICHARD HOLZRICHTER
ENVELOPPENFABRIEK
BARMEN
VLUGGE
LEVERING
VAN ALLE SOORTEN
ENVELOPPEN
TEGEN CONCURREERENDE PRIJZEN

A. PALM & ZONEN

AMSTERDAM

MACHINALE- EN

GESCHEPTE PAPIEREN

BOEKBINDERIJ
FABRIEK VAN LINNEN-STEMPELBANDEN VOOR DEN HANDEL
OPGERICHT
ANNO : 1861
BROCHEER INRICHTING
PARTICULIER BINDWERK
GEDENKBOEKEN
ENZ ENZ
HOF-BOEKBINDERS
VAN H·M DE KONINGIN-WED
G. OOSTENBROEK EN ZOON
MAGDALENASTEEG 4. HAARLEM
ATEL v DEC· KUNST· KR & M· HAARLEM

DIRK
SCHNABEL
BOEKDRUKCLICHÉ S
Ontwerpen-en
Teekeningen
Keizersgracht 324
Amsterdam.
INT. TEL. 2807

CORINNA EN ANKER-SERIE

Met deze beide nouveautés geven wij den boekdrukkerijen een veelzijdig werkmateriaal in eene uitvoering, die aan den goeden smaak van onzen tijd voldoet. Onze Corinna zal zoowel als smoutals als boekletter worden gewaardeerd; zij is rustig en statig en bezit in alle letterbeelden en in alle verhoudingen vele fijne schoonheden die tot het vormen van een fraai aspect medewerken. Daarenboven is de letter buitengewoon duidelijk en leesbaar. Onze Anker-serie kan zoodanig gebruikt worden, dat zoowel artiesten als vaklieden er welgevallen aan vinden, genen aan de vlotte, in elk detail fijn doorgevoerde teekening, dezen aan de eenvoudige gebruikswijze. De in de ornamenten met buitengewonen smaak en vaardigheid aangebrachte afwisseling van blanke en grijze vlakken geeft een vroolijk effect zonder daarbij in het onrustige te vervallen. En door de toepassing van onze drielijnenstaven verkrijgt men een deftig geheel met fijne tegenstellingen, waarvan het eigenaardige effect nog verhoogd wordt door de opene, als strenge metaallasschingen gedachte tusschenruimten.

